

С.Д.АБРАМОВИЧ, М.Ю.ЧІКАРЬКОВА

РИТОРИКА

*Допущено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів*

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО "СВІТ"
2 0 0 1

Р е ц е н з е н т и:

д-р філол. наук, проф. *М.В.Теплинський*
(Прикарпатський університет ім. В.Стефаника),
д-р філол. наук, проф. *Н.В.Гуйванюк*
(Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича)

Допущено Міністерством освіти і науки України

(Лист Міністерства освіти і науки України
від 26.06.2001 р., № 14/18.2-962)

Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю.

**А 16 Риторика: Навч. посібник. — Львів: Світ, 2001. — 240 с.
ISBN 966-603-106-х.**

У посібнику докладно висвітлено особливості розвитку риторики в різні історичні епохи, всебічно проаналізовані основні види красномовства (академічне, політичне, судове, церковне, суспільно-побутове). Великий інтерес викликають методичні та практичні рекомендації щодо підготовки ораторського твору: вдосконалення його структури, логічних та емоційних засад.

Для студентів юридичних, філологічних, педагогічних факультетів вузів, учителів та учнів коледжів, духовних семінарій, гімназій, загальноосвітніх шкіл, усіх, хто професійно займається риторикою: народних депутатів усіх рівнів, духовенства, теле- і радіожурналістів, адвокатів, лекторів, керівників установ та організацій.

ББК 83.7я 7

ISBN 966-603-106-х

© Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю.

ВІД АВТОРІВ

Спалах інтересу до риторики, що спостерігається з 60-х років ХХ ст., дає змогу чіткіше уявити собі як межі та завдання ряду філософсько-філологічних дисциплін, що використовують можливості елоквенції, так і теорію красномовства — риторику, без якої не може обійтися ані викладач, ані проповідник, ані політичний діяч, ані юрист, ані кожен з нас. Досі розуміння предмета риторики певною мірою нівелювалося. З другої половини ХІХ ст. встановився погляд, згідно з яким об'єктом науково-філологічного дослідження є в першу чергу художнє слово (сфера літературознавства), в той час як повсякденне мовлення вивчала переважно лінгвістика. Експансія прозаїчних форм типу роману у сферу художньої літератури в свою чергу призвела до того, що поняття поетики (що вивчає красне письменство, переважно віршове) й риторики (яка вивчає красномовство прозаїчне, але не художнє) змішалися і навіть поглинули одне одного. Ораторське слово почали розглядати з точки зору його літературних якостей, насиченості художніми прийомами тощо. З іншого боку, риторику перестали вивчати як окрему, специфічну сферу словесної діяльності; деякі розділи риторики було й зовсім забуто, аж до назви включно, наприклад, гомілетику — мистецтво церковної проповіді. Світське красномовство в суспільстві минулого століття переважно вважалось мистецтвом комуністичної пропаганди, юридичної і судової практики тощо. Багаті традиції українського риторичного слова забувалися. У кращому випадку мали місце більш-менш вдалі рекомендації практичного характеру: як знайти потрібні джерела, підготувати текст, як поводитися перед аудиторією. Справу дещо рятувала наявність кількох старовинних підручників, а також переклад у 1958 р. російською мовою змістовної книги П.Сопера „Основи мистецтва мовлення” (перевидана в Росії 1995 р.).

Проте й старі підручники, й книга П.Сопера не у всьому можуть задовольнити нинішнього читача.

Зараз в Україні потреба в підручнику з риторики особливо нагальна. Виданий 1988 р. підручник С.Гурвича, В.Погорелко, М.Германа не в усьому відповідає вимогам сьогоденнішнього дня. Помітним явищем став навчальний посібник Г.Сагач "Золотослів" (1993), в якому закладено фундамент національної концепції риторики, змальовано перспективи подальших розробок. Але не можна сказати, що тут вичерпано всі проблеми вивчення риторики.

*Усе це поставило перед авторами відповідальне завдання — створити книгу, яка була б не лише історико-теоретичним, але й суто практичним порадиником для кожного, хто хоче осягнути курс риторики. Не заглиблюючись в теорію (тим, хто цікавиться цим аспектом, рекомендуємо книгу Ж.Дюбуа, Ф.Еделін, Ж.-М.Клінкенберг та ін. *Общая риторика*, 1988), ми намагалися популярно викласти основи предмета. Проте даний посібник не є лише популярним викладом навчального матеріалу, хоча ми й не бачили потреби щось долучати до сфери т.зв. формальної риторики. Зате значно розширено окремі розділи (наприклад, з історії риторики як наукової дисципліни, специфіки церковного красномовства та ін.); окреслено перспективи розвою цієї науки; причому деякі питання розглядаються вперше.*

Автори сподіваються, що їхня праця стане корисною для студентів філологічних, юридичних, педагогічних та багатьох інших факультетів вузів, для академічних та політичних ораторів, релігійних проповідників, для викладачів гімназій, ліцеїв та коледжів, середніх шкіл — усіх, хто цікавиться секретами красномовства.

ВСТУП

Усе, що постає у людській свідомості, набуває форми слова. Система знаків, яку іменовано мовою, фіксує знання про світ, що оточує людину, є важливим чинником її самоусвідомлення, дає їй змогу виразити своє ставлення до навколишньої дійсності. Мова виражає думки і почуття людей, вона є основним засобом їх спілкування.

Отже, одна з головних функцій мови — комунікативна, тобто функція спілкування. Виступаючи публічно, людина виражає, утверджує себе, одночасно впливаючи на інших. Красномовство — сила, з допомогою якої вдається впливати на світ, змінювати його, реалізуючи власну волю. Той, хто добре володіє словом, здатен навіть своїх супротивників перетворити на друзів. Про величезну і часом небезпечну силу слова свідчить народна приказка: “Шабля ранило тіло, а слово — душу”. Бувало, що не лише окремі особи, а й цілі народи знаходилися під впливом обдарованих красномовців, які мали владу над свідомістю інших. Давня цікавість людей до можливостей слова спричинилася до виникнення спеціальної науки про красномовство. Але той, хто самовпевнено береться впливати на людей словом, не розрахувавши своїх можливостей, не може сподіватися на успіх. Отож, необхідно з'ясувати, що таке риторика і як вона допомагає людині в житті.

Термін походить від грецького *ρητορική* — наука про ораторське мистецтво, красномовство. Латиною поняття „красномовство” як “мистецтво говорити” позначається словом *eloquentia* — елоквенція. Наука про красномовство виникла як спроба осмислити закономірності гарного мовлення прозою, що в античному суспільстві цінувалося значно менше, ніж художнє, поетичне слово. І все ж поруч з поетами, які говорили про речі високі, використовуючи віршову форму, поставали оратори зі словом на політичні теми, промовами в судах тощо. Доброму промовцеві здебільшого вдавалося переконати аудиторію, виграти справу. У зв'язку з цим постала потреба вивчати закони ораторства, яке вже в античності стало справжнім мистецтвом.

Отже, риторика — це наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей.

Без риторики не може обійтися ні проповідник, ні викладач, ні державний діяч, ні юрист, ні бізнесмен. Чим розвиненіше суспільство, тим більше в ньому цінується вміння володіти словом. Недарма у народі здавна живе вислів „золоте слово”. Отож, мав **рацію** старогрецький філософ Арістотель, коли говорив, що дар мовлення має характер загальності й виявляється у найрізноманітніших обставинах.

Інтерес до риторики в різні часи був різним. В останні два століття він знизився, що дало підставу одному французькому науковому журналу в 1836 р. зазначити: якби риторика за традицією не продовжували вивчати в навчальних закладах, вона б давно вмерла. Бо, наприклад, увага філологів була зосереджена переважно на художніх творах, на поетиці, а не на риторичі. Водночас поетика й риторика мають немало спільного (особливо коли йдеться про використання риториками поетичних прийомів). Характерний аспект ситуації простежується в романі російського письменника І.Тургенєва „Батьки і діти”: Базаров з відразою каже своєму товаришеві: „Друже мій, Аркадію, не говори красиво!”

Найвидатніший поет Франції кінця ХІХ ст. Поль Верлен теж закликав „зламати ший красномовству”, пориваючись до мови „вивільненої”, розкутої, незалежної від будь-яких „правил”. У поезії це дало чудові наслідки: Верлен зачаровує відтінками свого поетичного слова, передаючи зародження руху душі, коли він ще, власне, у стале слово не оформився:

І спогади, і зблиски вечорові
Горять-тремтять на обрії палкім
Надії, що в огнистому покрові
Ховаються за муrom пломінким,
Де в'ються, викохані хтозна-ким,
Лілеї і тюльпани буйнокрові...

(Переклав М.Лукаш)

Але якщо в поезії двозначність та мінливість змісту слова відіграє неабияку роль, то в повсякденному житті людина з „роздвоєним язиком” викликає недовіру. Від ратора чекають, що він назве чорне — чорним, а біле — білим.

Таким чином, слово художнє і слово повсякденне не тотожні. Якщо в поетичному слові важлива полісемія (багатозначність), то в повсякденному житті — точність вислову. Тому теорію художньої мови вивчає *поетика*, а закони елоквенції (красномовства) — *риторика*. Художнє слово створює побудований на емоційному переживанні образ дійсності. Слово риторичне, не уникаючи часом образу, ґрунтується здебільшого на точному, конкретному значенні.

Риторика не є замкненим у собі знанням. Це не тільки академічна дисципліна, предметом вивчення якої є теоретичні питання ораторства. Це й прикладна дисципліна, що має на меті виховання вмілого промовця, який би володів прийомami ораторського мистецтва. Тому риторика тісно пов'язана з практикою повсякденного красномовства. Водночас вона взаємодіє з іншими науками. *Мовознавство*, наприклад, озброює її знанням законів, за якими формується й розвивається людське мовлення. *Літературознавство* відкриває ораторові закони творення художнього образу словесними засобами. *Філософія* вводить у світ інтелектуально-духовного пошуку людства, а окремі філософські дисципліни знайомлять з цінностями моралі (*етика*), принципами розуміння і творення прекрасного (*естетика*), законами мислення (*логіка*). *Психолінгвістика* допомагає зрозуміти, наскільки вибір слова зумовлено емоційно-вольовим станом людини, які саме лексичні засоби варто використовувати в певних психологічних ситуаціях. *Психологія* дає змогу ораторові контролювати власний душевний стан та настрої аудиторії; зокрема, когнітивна психологія (від *cognitio* — знання, пізнання) відкриває можливості осягнення світу через слово. *Фізіологія* дає знання про мовний апарат, його можливості та принципи творення голосу. Очевидно, що й такі дисципліни, як *методика виразного читання*, *основи режисури й акторської майстерності*, допомагають ораторові оволодіти голосом і поставою, жестикуляцією й мімікою, без чого немислима ораторська діяльність.

Усе це означає, що оратор може розвинути свої природні здібності, а також те, що існує сума знань, яку необхідно засвоїти, аби стати добрим промовцем. При цьому слід враховувати чимало чинників.

Оратор повинен зважати на те, *чого від нього очікує конкретна аудиторія*, а не просто виходити на кафедру, аби „самовиразитися”. Він мусить думати не лише про те, як він „сприймається”, чи матиме успіх; важливіше те, що відбувається у свідомості слухача, а не на кафедрі. *Мета промови* — *досягти бажаної реакції аудиторії*. Оратор не повинен відчувати себе „зверхньою істотою”. Він мусить мати слухача „у власній голові”, бути співбесідником, а не „бити аудиторію” високими словами. Тому *промова в основному має бути подібна до звичайної бесіди*.

Маючи на меті переконати людей, оратор повинен добре готуватися до майбутнього виступу. Не кожен володіє даром імпровізації, виступу без підготовки. Та й дар цей розвивається й шліфується завдяки ретельній системній праці над собою.

Щоб оволодіти чиеюсь свідомістю, потрібно спочатку опанувати себе, навчитися керувати своїми думками та почуттями.

Оратор мусить дисциплінувати думку (логіка), емоцію (не варто „плакати” чи „реготати” на кафедрі), жест (погано, якщо промовець нагадає незграбними рухами працюючий млин або ж, навпаки, подібний до нерухомого стовпа).

Оратор має чітко визначити тему свого виступу і не відхилитися від неї. Водночас вузький знавець свого предмета, „професіонал” швидко надокучить аудиторії. Отож, треба ґрунтовно знати фахову літературу. Але загальна ерудиція, знання філософії, художньої літератури, обізнаність в різних галузях науки ніяк не завадять.

***Базові поняття:** риторика, елоквенція, поетика.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягає функція мови як засобу пізнання світу?
2. Що означають терміни „риторика” та „елоквенція”? Чи різняться вони за змістом?
3. У чому полягає різниця між сферами риторичного та поетичного слова?
4. Чому в нашому суспільстві інтерес до риторики зростає?
5. Як співвідносяться в риторичній теоретичній та практично-прикладній моменти?
6. З якими науками пов'язана риторика і в чому простежується цей зв'язок?
7. Як ви розумієте проблему „Я і моя аудиторія”?
8. Що вирішує успіх промови — талант чи праця?
9. Чи потрібна ораторові широка освіта?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Апресян Г.З. Ораторское искусство. — М., 1982 (глава 2).
Гнатенко В. Цариця наук — риторика //Літ. Україна. — 1993. — 25 берез.
Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1978. — С.8–35, 75–102.
Зеленецький К.П. Исследование о риторике. — М., 1991. — С.11–15.
Сагач Г.М. Золотослів. — К., 1993. — С.3–6.
Сопер Поль Л. Основы искусства речи. — М., 1995. — С.7–17.
Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. — СПб., 1997. — С.5–21.

1. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК РИТОРИКИ

1.1. ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО ДАВНЬОГО СВІТУ

Давній Світ — поняття, що охоплює епоху ранніх цивілізацій, досягнення яких стали підвалинами нинішньої культури людства. Сюди належать шумеро-аккадська (месопотамська), давньоєгипетська, греко-римська, давньоіндійська, давньоіранська цивілізації та давньоєврейська Палестина. В культурах цих суспільств риторика посідала значне місце, хоча здебільшого вона формувалася тут у річищі більш широких культурних явищ, зокрема літератури. Винятком була греко-римська античність, яка усвідомила самостійне значення риторики як окремої наукової дисципліни.

1.1.1. Основні риси риторики Давнього Сходу

Сучасна цивілізація зародилася саме на Давньому Сході. У IV тисячолітті до Христа в Межиріччі Тигру та Євфрату (грец. Месопотамія) постало суспільство Шумер. З часом шумерська цивілізація поступається Аккаду (Вавилон та Ассирія). Паралельно з Шумером формувалася могутня цивілізація Давнього Єгипту; згодом — культури Китаю, Індії та Ірану, які залишили в спадщину людству багатющу літературу.

Ця література була переважно риторичною, бо не стільки художні завдання, скільки практичні релігійно-філософські та моральні ідеї спричинилися до її виникнення (хоча подібні ідеї давали життя й прекрасним художнім традиціям).

Риторика як цілісна наука і практика може гармонійно розвиватися в суспільстві, в якому забезпечено простір для індивідуальності, мовної ініціативи особистості. Давній Схід будував своє життя в таких політичних, культурних та правових координатах, в яких не було місця для самовияву “я”. Тому риторичний досвід тут формувався природно-стихійно, розвинених теорій риторики, подібних до давньогрецької, практично не склалося. І все ж риторична практика Давнього Сходу була яскравою та різноманітною; вона була використана і Давньою Грецією.

1.1.2. Риторика Давньої Месопотамії

Як відомо, месопотамську цивілізацію започаткували шумери. Саме їм належить винахід найдавнішої писемності: з вогкої глини ліпили табличку, на якій очеретяним каламом креслили знаки (клинопис). Збереглося чимало обпалених чи просто засушених табличок, які вдалося розшифрувати лише в ХІХ–ХХ ст. Тут існували школи – “будинки табличок”.

У літературі шумерів простежується виразна риторична лінія. Царі Шумеру полюбляли лишати по собі історичні *написи*, найчастіше з одного речення: “Коли такий-то переміг такого-то, то оцю споруду він збудував” (написи царів містам Ура, Лагаша, Умми та ін.). У написах месопотамських царів інколи простежується неймовірна кровожерність. Ось правитель “п’ять тисяч сімсот воїнів вивів... з шумерських міст і стратив їх”; “Клянусь богами Шамашем і Амалом, що це не брехня, а чиста правда”¹. Виділяється пізній напис царя Гудеа, що записав свій пророчий сон: божество велить Гудеа збудувати даний храм. Опис божества зроблено суто риторичними прийомами, але інколи вони переростають у справжню поезію: “Великий він, як небо, як земля, великий<...>буря внизу біля його ніг, справа і зліва леви лежать”². Того часу існували й усілякі *сказання*, які втілювали настрої будівників отих храмів: “На берег річки він народ жене, Вдень і вночі він стіни мурує; Сльози каміння начисто відмивають, Вдень і вночі він стіни мурує; Піт камені добіла відмиває”³. Жанровий склад шумерської літератури свідчить про домінування риторичного начала. Шумери мали *царські списки* та *хроніки*; існували у них *дидактика* (*натучення*), *філософські діалоги*, *байки*, *афоризми*, *записи фольклорних моралізуючих текстів* (*прислів’я*, *приказки*, *анекдоти*). В шумерській літературі особливе місце посідали *релігійні міфи*, *гімни* та *плачі*, в яких відбилися найдавніші уявлення про створення світу, про спілкування людей з богами, про великий потоп, знайшла свій вираз психологія каяття та ін. Дуже цікава рефлексія “інтелігента”, незадоволеного існуючим світоустроєм: “Я – мудрець, чому ж я мушу мати справу з невігласами-молодиками? Я – той, хто знає, чому ж мене зараховують до невігласів? Їжі навколо тьма, а моя їжа – голод”⁴ (“Людина та її особистий бог”). У цих словах – зародок майбутнього

¹Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. – Будапешт, 1985. – С.31.

²История всемирной литературы: В 9 т. – Т.1. – М., 1983. – С.84.

³Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. – Будапешт, 1985. – С.13.

⁴История всемирной литературы: В 9 т. – Т.1. – М., 1983. – С.95.

красномовства, яке реалізується в академічному, політичному чи релігійному варіантах (твір не дарма називають “Людина та її особистий бог”).

У Давньому Шумері існувало й *судове красномовство*: судових справ, пов’язаних з прагненням раба вирватися на волю, було дуже багато; після смерті рабовласника раби подавали позов, доводячи, що вони не можуть перебувати в рабстві у спадкоємців, а ті ретельно доводили протилежне, широко використовуючи сімейні архіви, які зберігалися в кожному домі з максимальною повнотою¹. На шумерських табличках можна прочитати про драматичні ситуації, коли люди судилися з приводу вбивства, розлучення, потреби утримувати старих батьків, володіння садом тощо.

Шумер високо підніс професію писця, який мислився носієм мудрості, людиною, цінною для суспільства. Писець, наприклад, повчає свого сина: “Такої майстерної роботи, як справа писця, що я її обрав, не можуть назвати<...>Ти не думаєш про справу мою, вже не кажу — про справу батька мого”².

Після захоплення Шумеру Аккадом (південними семітськими племенами) шумерська мова та література ще довго зберігали свої позиції.

Література Аккаду (вавилонно-ассирійська) виникає на шумерському ґрунті спершу як література ділових документів, але згодом перетворюється на багатющу словесність, зі складною жанровою системою та глибоким ідейно-філософським змістом. У ній теж домінує риторичне начало. Щоправда, міфам, легендам та історичним оповідам властивий і поетичний елемент (наприклад, “Поєма про Гільгамеша”). Але найчастіше тут домінує риторична традиція, установка на утилітарність, на практичне ужиття.

Особливий інтерес викликає пізньовавилонська *філософська дидактика* — “Напучення” [Сінахерібу], “Повість про невинного страждальця”, т. зв. “Вавилонська теодицея”, “Розмова пана і раба” тощо. У цих творах ораторський монолог сполучається інколи з діалогом, в якому представлені різноманітні точки зору. Серед багатьох дослідників побутує думка, що саме ці твори стали одним із біблійних джерел Екклесіаста та Книги Йова, які згодом помітно вплинули на розвиток і особливості європейської риторики.

Хоча Вавилонія була спадкоємницею Шумеру, однак вавилоняни, особливо з розвитком можливостей власної (арамейської)

¹Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.34.

²История всемирной литературы: В 9 т. — Т.1. — М., 1983. — С.97.

мови, енергійно поривали з архаїкою шумерських зразків. Якщо шумерські тексти насичені одноманітними повторами, то вавилонські відзначаються лаконізмом, стилістичною різноманітністю, чіткими описами, художніми тропами.

У цей час сформувалося *релігійне красномовство*, яке набуло розвитку в біблійній стилістиці. Хоча молитви вавилонян багаті на поетичні прийоми, в них переважають елементи, властиві елоквенції, як, наприклад, у заклинальній молитві до Іштар, володарки неба:

Тобі — моління мої, володарів володарко, богинь богине!
Іштар, ти царюєш повновладно, ти заступниця людська!
Ірніні, володарко обрядів, ти найбільша поміж Ігігів!
Ти могутня, ти державна, ім'я твоє — над усіма!
Ти світоч землі і неба, ти несхитна дочка бога Сіна!
Ти вкладаєш у руки зброю, ти скликаєш на битву!
Ти пожинаєш все суше, мов колосся, тебе вінчано тіарою влади!¹

Наведений текст містить, по суті, лише два поетичних образи (“Ти пожинаєш все суше, мов колосся, тебе вінчано тіарою влади”); все інше — з царини риторики.

Особливо відзначилися вавилоняни у сфері *юридичної риторики*, найвидатнішою пам'яткою якої вважають Закони Хамурабі: великий цар Вавилону багатослівно доводить необхідність обороняти сироту і вдовицю перед сильними світу цього. Розгляд численних випадків судочинства яскраво вимальовує картину тодішнього життя, а закони зводяться до формули “око за око, зуб за зуб”. Згодом ця модель запанує на всьому Сході, навіть проникне в Біблію — у сферу так званих приписів людського (юридичного) права.

За панування в Месопотамії (і не тільки в ній) асирійців певною мірою розвивається й *політична думка*, втілена у системах двірського політесу, покликаного звеличити особистість царя-самодержця. Згодом це переросло в різноманітні міркування щодо політики, права, військової справи, і, будучи перейнятим персами, які підкорили Ассиро-Вавилонію, стало фактом елліністичної свідомості².

¹На ріках вавилонських: з найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. — К., 1991. — С.203.

²Древние цивилизации. — М., 1989. — С.117.

1.1.3. Риторика Давнього Єгипту

Єгипетська цивілізація проіснувала 4,5 тис. років, майже не змінюючись, і усталеність тамтешнього буття багато в чому ґрунтувалася на усталеності мовно-літературних начал. Як і в Месопотамії, важливою персоною тут був писець-чиновник; продукували силу-силенну всіляких документів на папірусі, записували фольклор, релігійні твори та закони, була започаткована цікава й багата художня література. Існували право, певна політична ініціатива, педагогіка та школа. Високо цінували вдало сказане слово, свідченням чого є “Повчання” вельможі Птаххотепа своєму синові: “Шукаєш слова, дорогоцінного, мов той зелений камінь [смарагд], а знаходиш його в рабині, що меле зерно”. Без розвитку риторичних начал єгипетська цивілізація немислима.

Домінувала в теократичному Єгипті релігія. Це підтверджують не тільки гробниці-піраміди, бальзамування та заупокойні ритуали, але й своєрідне *релігійне красномовство*. Величезна за обсягом Книга Мертвих мала магічно-заклинальний (теургічний) характер: мета була цілком прагматична — провести душу небіжчика крізь тортури та жахи потойбічного світу до суду Озіріса і вічного заспокоєння. Книзі Мертвих властива дещо макабристична поезія (опис моторошних потвор, що чигають на душу померлого). Але основу тексту становила чиста риторика, тобто красномовство як таке, що має на меті переконати володаря потойбічного світу в правоті промовця.

“Я приходжу до тебе, пане Озірісе, з чистими руками. Я була справедлива у всіх моїх справах, не грішила проти фараона і не зробила нічого, в чому люди могли б звинуватити мене! Дивися, я непорочна, о, прийми мене! Зверни до мене своє милостиве обличчя, пане Озірісе!” (з погребального папірусу цариці Макара)¹.

Навіть у релігійних гімнах єгиптян втілений не стільки поетичний образ, не стільки ліричний порух душі, скільки натхненне поіменування, перелік речей реального світу, що, безумовно, є елементом риторики.

“Ти встановив плин часу, аби знову й знову народжувалося створене тобою, — встановив зиму, щоб охолодити паші свої [...] Ти створив далеке небо, аби сходити на ньому, аби бачити все, що тобою створене. Ти єдиний, ти сходиш в образі своєму, Атоне живий, сяючий та блискучий, далекий та близький! З тебе, єдиного, твориш ти мільйони образів своїх. Міста і селища, поля і дороги, і Річка [тобто Ніл. — *Авт.*] споглядають тебе, кожне око

¹Цит. за: *Битнер В.В.* На рубжє столетий. — Т.1. Обзор главнейших научных и культурных приобретений XIX века. — СПб., 1901. — С.112.

спрямоване до тебе...” (з гімну Сонцеві-Атону, написаного фараоном-єретиком Ехнатоном, який спробував утвердити в такий спосіб єдинобожжя)¹.

У релігійному красномовстві єгиптян проглядають древні табу, зумовлені страхом перед необхідністю називати небезпечні речі. Наприклад, тих, кого ховали у некрополі неподалік від Мемфіса, називали “притомленими”. Одночасно вражає приземленість ціннісних орієнтацій у тогочасному суспільстві. Вельможа Хуфхор вмістив на своєму надгробку відомості про те, як він виконав доручення фараона: “За сім місяців подолав я цей шлях і привіз звідти рідкісної краси подарунки. Отримав я за це багато похвал”².

Культ фараона та двірський етикет породжували специфічні урочисті формули, нині не завжди зрозумілі. Так, побажання вічного життя фараону включало і такий пасаж: “Хай всі боги дадуть тобі життя, щастя твоєму носу, хай осиплять тебе подарунками, хай дадуть тобі безмежне вічне життя, вічність, якій немає кінця!”³ “Золоте ім’я” царя по-різному інтерпретувалося в багатьох етикетних формулах: “Владика Обох Земель”, “Великий Бог” та ін. Царські написи дуже нагадують месопотамські, але включають повне титулування й навіть біографічні дані.

Політичні та юридичні норми були осмислені єгиптянами як **Маат** — божественний порядок та істина, які не дають суспільству зануритися в хаос. Наприклад, в “Текстах пірамід” висловлено заклик до царя “утвердити Маат на місці безладу”.

Задля утвердження в суспільстві соціальної гармонії широко використовувалася *політична риторика*.

“Для вас наповню я комори усім, що потрібно: їжею, м’ясом, солодким тістом, сандаліями, одежею, аби захищати ваші тіла, великою кількістю мастил, аби ви мастили свої голови кожних десять днів, дам я вам одягу на цілий рік, аби ноги ваші твердо стояли на землі щодня і щоб ніхто з вас не зітхав уві сні через нужду. Я призначив багато людей слідкувати за тим, аби ви ні в чому не мали нужди: рибарів, аби привозили рибу, садівників, аби вирощували рослини. На гончарних колах виготовлено для вас посуд, зроблені глечики, аби охолоджувати для вас воду в літній час. Для вас рухаються веслові човни з Верхнього Єгипту до Нижнього, з Нижнього Єгипту до Верхнього з ячменем, зер-

¹Цит. за: История всемирной литературы: В 9 т. — Т.1. — М, 1983. — С.73. До речі, гімн тут трактується як “шедевр релігійної лірики”, але в ньому поряд з ліричними інтонаціями домінує суто риторична стихія.

²Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.71.

³Там само. — С.56.

ном, пшеницею, сіллям, бобами в необмеженій кількості. І роблять вони це для того, аби зі слухняним серцем працювали ви для мене” (звернення фараона Рамзеса III до своїх каменярів)¹.

Коли цар звертався до подібних собі, то лексикон його втрачав простоту та діловитість і набував пишноти й урочистості. Саме цим, наприклад, відзначається клятва двох царів — єгипетського Рамзеса II та хеттського Хаттусіліса про збереження миру: “Що ж до цих слів [договору] правителя хеттів з Рамзесом-Меріамоном, великим володарем [Єгипту], накреслених на цій таблиці зі срібла. Що ж до цих слів — тисяча богів з богів і богинь країни хеттів разом з тисячею богів з богів і богинь Єгипту — вони<...>свідки [цих слів]”².

Та інколи, особливо в часи соціальних катаклізмів, віра в володарювання Маат занепадала. У висловах сучасника кризи пізнього Єгипту Іпусера можна знайти картини руйнації, повстання бідаків: люди стали подібні до “чорних ібісів”; новонароджених дітей вельмож кидають головою об стіни, залишають у пустелі тощо. Відповідно і пишномовна урочиста традиція розвивалася, поступаючися гірким і правдивим словам, навіть попри те, що риторичній традиції Давнього Єгипту притаманна певна манірність: сановники фараона, наприклад, іменувалися “єдиними друзями”, а зрадники — “тими, хто покинув води високонародженого” і не погодився “лягти перед ним на живіт”; гнівливий ставав “верхньоєгипетським леопардом, коли він сердиться”; вельможі не їли, а “цілували” їжу тощо.

У цей час завдяки ораторському таланту можна було досягти успіху у сфері *судового красномовства*. Відома “Повість про красномовного поселянина” (записана, до речі, кілька разів) про те, як селянин не просто переконав володаря в тому, що його скривдив грабіжник, але й отримав усе майно кривдника. Цікаво, що володар, прийнявши справедливе рішення одразу, змушував селянина дев’ять разів розповідати історію лише для того, аби насолодитися його красномовством і, записавши його оповідь на папірус, потішити фараона. “Не випадково ораторське мистецтво визнається потрібним не лише знаті, але й простим людям”: твір написано в епоху смут та повстань, коли заговорили не лише панівні верстви³.

¹Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.63.

²Рак И.В. Мифы Древнего Египта. — СПб., 1993. — С.46.

³Никитина В.Б., Паевская Е.В., Позднеева Л.Д., Редер Д.Г. Литература Древнего Востока. — М., 1962. — С.39.

1.1.4. Риторика Давньої Індії

Культура Давньої Індії — одна з найбагатших і найцікавіших культур світу. Постала вона як синтез культури місцевих племен і напівкочових племен арійів, які завоювали Індію в середині II тис. до Христа.

Словесне мистецтво та красномовство в цій культурі посідало вельми значне місце. Зокрема, арійські племена принесли зі собою усні **Веди** — гімни богам природи, складені так, як складається усна поезія кочових народів: що бачу, про те співаю. Глибока філософічність та яскрава образність, характерні для стилю Вед, започаткували релігійну думку Давньої Індії. Водночас місцева культурна традиція базувалася на обожненні сил природи, на самоспогляданні. В обох системах слову надавалася магічна роль. З огляду на це місцеві жерці-брахмани довго не записували тексти Вед, оскільки неправильна вимова могла б, на їх думку, спотворити задум того, хто висловлюється, спричинити в космосі небажані вібрації. “Зосередження розумової, і, отже, мовної праці в касті брамінів створило пріоритет літургічної та навчальної мови перед всіма іншими видами мовлення”¹.

Згодом як узагальнення такого досвіду в Індії сформувалася одна з найбільш значних у світовому масштабі філологічних шкіл (упорядкування санскриту — літературної мови — Паніні та іншими вченими), що дало життя багатющій літературі (точніше — літературам) численними мовами краю, започаткованій у річищі різноманітних традицій. Була вона справді красним письменством, художнім пошуком. Давньоіндійська думка висунула навіть цілісну теорію художньої літератури. Вже у IV–V ст. після Христа створюється посібник “Поетичні прикраси” (автор — Бхамачи); сюди ж відносяться твори на зразок “Дхваньялоки” Анандавардхани. Риторичне і художнє не розрізняли, фонетичні та стилістично-синтаксичні прийоми, які розглядалися як “прикраса мови”, ототожнювали з атрибутами художнього слова. Тому теоретичні трактати Давньої Індії містять багатий матеріал, який свідчить про розвій власне красномовства, про тогочасну ораторську майстерність. Щоправда, найдавніші фольклорно-літературні твори Індії вражають передусім фантазією, образністю. Навіть історію тут подано як насичені поезією сказання (пурана), оскільки реальність, потрактована в індуїстській релігії як Майя (ілюзія). Простору для риторики, що прагне до утилітарного освоєння дійсності, було в тих текстах небагато.

І все ж давньоіндійська поетика насичена елементами, які цілком можна трактувати як риторичні прийоми. В “Дхваньяло-

¹Рождественский Ю.В. Теория риторики. — М., 1997. — С.47.

ці” фігурують такі фундаментальні категорії, як “раса” і “дхвані”: “раса” означає “смак” (або “почуття”); “дхвані” (використання багатозначності слова); обидві категорії органічно реалізовані і в риторичних, і в поетичних текстах.

Щодо красномовства, то в Давній Індії склалися такі його різновиди, як і в усьому світі.

Релігійна риторика індуїзму представлена у гімнах Вед (щоправда, тут її важко відрізнити від поезії). Так, *Атман* — індивідуально-духовне начало, вміщує *Брахмана* — божественно-загальне, подібно до того, як глечик вміщує повітря:

“Цей мій атман в глибині серця менший, ніж зернина рису, й ніж зернина ячменю, й ніж насіння гірчиці, й ніж зернина проса. Цей мій атман в глибині серця більший, ніж земля, ніж повітряний простір, більший, ніж небо, більший, ніж всі ці світи. Джере-ло будь-якої дії, будь-якого бажання, будь-якого запаху, будь-якого смаку, що вміщує в себе все це, мовчазний, нескаламучений, він, мій атман, в глибині серця, — це брахман!”¹.

Великий вплив на розвиток риторики мав **буддизм**. Він надавав риторичному слову, яке аналізувало екзистенціальні проблеми людини, не меншого значення, ніж поетичному слову Вед:

“Він образив мене, він вдарив мене, він узяв гору наді мною, він обібрав мене”. “У тих, хто не таїть в собі таких думок, ненависть припиняється. Бо ніколи в цьому світі ненависть не припиняється ненавистю, але відсутністю ненависті припиняється вона. Ось споконвічна дгамма”.

“Як в будинок з поганим дахом просочується дощ, так в нерозвинений розум просочуються жадання”.

“Не прикипайте душею до приємного й ніколи — до неприємного. Не бачити приємного й бачити неприємне — зло”.

“Поступово, мало-помалу, час від часу, мудрий повинен струшувати з себе бруд, як ювелір — зі срібла”².

Давньоіндійському релігійному красномовству властивий особливо жорсткий ритуалізм, виголошення раз назавжди затверджених формул, ще й з детальним дотриманням законів фонетики. “Яджус” — жертвенна формула, наприклад, ніколи не повинна була порушитися, і жрець, який її виголошував, виступав як уособлення певного божества; брахман-жрець мусив контролювати правильне читання священних Вед.

Особливим є красномовство та поетичність замовлянь, заклинань, які складають четверту книгу Вед — “Атгарваведу”. Поруч з яскравими образами (“корабель в небі золотий з золо-

¹ Древнеиндийская философия. Начальный период. — М., 1963. — С.92.

² Дхаммапада. — М., 1960. — С.59, 61, 95, 99.

тими парусами” тощо) тут широко представлена й дидактична риторика: “І серце спільнеє, і розум, І засіб від ворожнечі дарую. Ви повинні любити одне одного, Як мати мале теля. Нехай буде відданий син батькові, Згодний з матір’ю у всьому, Нехай чоловіку мовить дружина Медові слова кохання” (в оригіналі – вірші)¹.

Політична риторика Давньої Індії, як і на всьому Сході, реалізувалася передусім у царських написах. Наприклад, цар Ашока, який в III ст. до Христа запровадив буддизм, декларує нові моральні норми, заперечуючи жорстокість та нелюдяність старих традицій: “Сумує улюбленець богів з тих пір, як завоював Калінгу. Бо захоплення ще непідкореної країни невідворотно супроводжується вбивством, загибеллю або полонном людей. І від цього улюбленця богів мучать печаль, тужливі думки й тяжкі думки”².

Юридична риторика знайшла своє літературне втілення в законах Ману. Хоча тут закріплено справді расистські принципи (диференціація “чорних” та “білих”, поділ на касты тощо: якщо представник нижчої касты скаже щось проти брахмана – “залити йому рота розплавленим сріблом”), закони Ману закликають царя захищати слабких від сильних. Царя вважають оплотом справедливості: “Якщо не було б послуху перед владою, дикі звірі та птахи нищили б жертви і роздирали б людей на шматки, ніхто не вивчав би Вед, не доїв би корів, дівчата не виходили б заміж, були б розірвані всякі узи і панував би загальний розбій”³.

Судячи з художньої літератури, красномовство було невід’ємною частиною побуту Давньої Індії. На багатьох сторінках давньоіндійських книг ведуть напружені діалоги, сперечаються, доводять своє чоловік з жінкою, суддя з підсудним, володар зі слугою, мудрець з невігласом тощо (Панчатантра та ін.). Але традиційні формули, подібні до формул релігійного культу, й тут визначали характер красномовства. Існували навіть збірки опису домашніх обрядів та ритуальних заклинань.

Наприклад, під час весільного ритуалу наречений, стоячи обличчям до заходу, каже нареченій: “Я беру твою руку заради благополуччя”; а обвівши її навколо вогню й посудини з водою, шепоче: “Це – я, то – ти, то – ти, це – я. Небо – я, земля – ти, Саман – я, Риг – ти”⁴ і т.п.

¹История всемирной литературы: В 9 т. – Т.1. – М., 1983. – С.220.

²Vara D. Древний Восток: У начал истории письменности. – Будапешт, 1985. – С.153.

³Зейдлер Г.-Л. Політична думка Стародавнього світу. – Львів, 1959. – С.89.

⁴История и культура Древней Индии. – М., 1990. – С.58.

Недарма в Індії вшановували богиню **Вач** (“слово”) — “царицю богів”. Вона вважалася покровительською мудрості і красномовства. Пізніше Вач стали ототожнювати з **Сарасваті**, образ якої здавна пов’язували з водами¹.

1.1.5. Риторика Давнього Ірану

Іран здавна населений племенами, спорідненими з завойовниками Індії, з якими колись праіранці утворювали один народ. Перманентні релігійні конфлікти призвели до того, що з цієї спільноти виокремилася згодом кілька етнічних груп. Ті, хто шанував сили природи — *деві* як богів, пішли в Індію; хто визнав їх за демонів-*девів*, осіли на Іранському нагір’ї. Світогляд племен Іранського нагір’я зазнав суттєвих змін: під впливом проповідників-пророків, серед яких виділився Заратуштра, вони стали поклонятися “доброму божеству” Агура-Мазді, з яким, згідно з іранською міфологією, ворогував його брат Ангро Майнью, повелитель девів.

Цей світогляд визначив специфіку давньоіранської словесності. Подібно до того як Веди виникли з гімнів богам, так із *гат* (ушавлення Агура-Мазди та підвладних йому божеств) склалася іранська Авеста — книга, яка сконденсувала проповіді Заратуштри (IX–VI ст. до Христа). Ця книга, увібравши безліч яскравих поетичних образів, є передусім *релігійною проповіддю* і водночас пам’яткою своєрідної натхненної риторики.

“Клятвою зобов’язуюся бути вірним маздаяснійській вірі, [яка вчить] припинити військові набіги, скласти зброю, укладати шлюби між своїми; артовській [вірі], яка з усіх, що існують і будуть існувати, найвеличніша, найкраща і найсвітліша, яка — агурівська, заратуштрівська. Ця бо є присяга вірі маздаяснійській”².

Поряд зі сповненими первісної поетичності гімнами богам у ній присутні *моральні максими* та *політичні декларації*. Вони натхненні древнім розумінням святості й безперервності життя: “Потрібно безперестанно людей примножувати і худобу” — думка, що пронизує чи не всі гати. Злочинець — це той, хто “вершить насилля над худобою і людьми праведного скотаря”³.

Царі, як і у Вавилоні та Єгипті, мисляться охоронцями закону та порядку: “Нехай володарюють добрі правителі (нехай не

¹Вода у давніх віруваннях пов’язувалася (як і дзеркало) зі станом самогіпнозу, осягнення таємничої мудрості; цікаво, що у індуїзмі Мокша — богиня осягання, а ідентична їй слов’янська Мокош — богиня води.

²Література Древнего Востока: Тексты. — М., 1984. — С.10.

³История всемирной литературы: В 9 т. — Т.1. — М., 1983. — С.251.

володарюють погані), здійснюючи добре вчення і відданість”¹. Уціліли написи великих царів Ірану, які, підкоривши вавилонську державу, засвоїли клинопис (а почасти й арамейську мову Вавилону як загальносхідну мову спілкування) і прославляли себе. Ці написи є важливими пам'ятками архаїчного *політичного красномовства*: “Цар Дарій проголошує: те, що я зробив, я зробив з волі Агура-Мазди, лише за один рік. Ти, що пізніше читаєш цей напис, можеш переконатися в тому, що я зробив, і не вважатимеш це за брехню... Цар Дарій проголошує: царі, що жили раніше, за все своє життя не звершили того, що я, з волі Агура-Мазди, звершив лише за один рік”².

Однак не збереглося пам'яток, а скоріше не було в Давньому Ірані практики *судового красномовства*: тиранія царів та їхніх намісників, безправність особистості робили Іран країною, в якій судочинство повністю залежало від волі володаря. Хоч надто категоричними були твердження, що в Давньому Ірані панували суцільна сваволя і несправедливість: відома давньоіранська приказка про те, що невинна дівчина може пройти з мішком золота за плечима через всю країну і не зазнати ані найменшої кривди. Аристократія Ірану культивувала виняткову чесність — тут вважалося за ганьбу сказати неправду. Тодішній моральний клімат в Ірані багато в чому характеризує сентенція царя Дарія: “Перш ніж вчинити, я вдаюся за допомогою до розуму і приймаю рішення, так роблю я і тоді, коли бачу бунт, і тоді, коли бунту не бачу”³.

Цікавою є риторична формула, яка передає атмосферу політичного життя і судочинства в Давньому Ірані: найбільш наближених до царя людей, які наглядали за сатрапами, називали “очі й вуха царя”.

Про особливості *побутового красномовства* давніх іранців можна зробити висновок на підставі листа сестри братові:

“Привіт моєму брату. Чи будеш ти добре поводитися з моїми дітьми, коли я помру? Чи викупиш ти їх з боргової тюрми, якщо вони туди потраплять? За мого життя ти був зі мною жорстоким. Підніми голову і скажи правду, дивлячись на сонце: чи ж не росила я тебе, начебто ти був моїм власним сином? Чи я повинна сама прийти до тебе і сказати все це прямо тобі в очі? Чому, коли наш брат Римут захворів, ти не відправив його до мене? Пришли мені ячменю і фініків, бо в мене нічого немає.

¹История всемирной литературы: В 9 т. — Т.1. — М., 1983. — С.253.

²Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.125.

³Там само. — С.125.

Нехай цей лист пом'якшить твоє серце, і боги зроблять твоє серце милосердним”¹.

В “Авесті” міститься величання сонячного бога **Мітри** як “правдивого, красномовного”. Водночас автори “Авести” розуміли, що красномовство може бути облудним (характеристика демонічних істот-жінок, що солодкою мовою зваблюють людей)².

Давньоіранська риторика, увібравши досвід своїх східних попередників, вступила у складні стосунки з пізнішою біблійною традицією, викристалізувавши ідею полярності добра і зла, висунути в Біблії, як боротьбу Бога і диявола.

1.1.6. Риторика Давнього Китаю

Китай — країна однієї з найдавніших цивілізацій світу. Тривалий час китайська цивілізація розвивалася в умовах свідомої ізоляції від інших народів, символом чого стала Велика Китайська стіна, якою правителі Китаю хотіли відгородитися від “варварів”.

На духовне життя Китаю, крім народної міфології та багатого фольклору, могутній вплив справили дві великі релігійно-філософські системи — *конфуціанство* та *даосизм*.

Конфуцій (Кун-фуцзи), який жив у V ст. до Христа, сформував поняття Високого Неба, якому підлягає Син Неба — імператор, що є батьком вельможам, а ті — батьками отців сімейств і т.д. Ця ієрархія свідчила про прагнення впорядкувати відносини природи і людини, а також стосунки в суспільстві. Одночасно Конфуцій формулює категорію *жень* — гуманність, закликаючи до гармонійних і людських стосунків.

Теоретичні надбання Конфуція та його послідовників започаткували китайську дидактику. Конфуцій вбачав основу життя у дотриманні всіляких церемоніалів, покликаних оберігати існуючий порядок. Усе це стало передумовою виникнення та розвитку риторичної традиції, оформленої в певну систему.

Конфуціанські повчання (які й досі визначають свідомість китайця) — типова *риторика морально-етичного характеру*.

“Шляхетний муж піклується про дев'ять речей: коли дивишся — бачити; коли слухаєш — чути; аби на обличчі була привітність, а у вигляді — шанобливість; у мові — відданість; а в справах — поважність; якщо ти в сумнівах — питай, у гніві — думай про наслідки; коли що береш, пам'ятай про борг”³.

¹Древние цивилизации /Под общ. ред. Г.М.Бонгард-Левина. — М., 1989. — С.147.

²Авеста в русских переводах. — СПб, 1998. — С.316, 452.

³Литература Древнего Востока: Тексты. — М., 1984. — С.225.

Конфуціанські ідеї живили велику й багату художню літературу Китаю. Та серцевиною конфуціанського літературного тексту є власне риторика, пряме повчання, моралізаторство, життєві приклади тощо.

Ці особливості притаманні й літературі, яка втілює в собі другий великий духовний орієнтир Давнього Китаю — даосизм. Цю філософську течію, що стала релігійною системою, започаткував Лао-цзи, який висунув вчення про *дао*, що “покриває небо, підтримує землю, розгортає чотири сторони світу, розкриває вісім меж. Високо, безмежно, глибоко, безмірно, обіймає небо і землю, з’єднується з безформенним. Біжить потоком, б’є джерелом. Порожнє поступово наповнюється. Клекоче і бурлить. Мутне поступово очищується”¹. Очевидно, таку містку і водночас абстрактну філософську категорію можна було розкрити не поетичними, а риторичними засобами.

Отож, риторика прислужилася становленню філософії та релігійної думки Давнього Китаю.

З часом виклад релігійних, філософських ідей набув характеру справжньої проповіді, а тексти збагачувалися художніми прийомами, властивими поезії. Одночасно риторика стала невід’ємною частиною двірського та феодального побуту.

Побутує думка, що конфуціанським пам’яткам властиві прозаїчно-побутові форми, а даосистським — поетично-піднесені². Однак детальне ознайомлення з пам’ятками Давнього Китаю свідчить, що конфуціанська проповідь реалізувалася і в поетичному образі, а даосистська — у формі вишуканої та розмаїтої риторики. Нерідко вони тісно перепліталися, що ілюструє, наприклад, пасаж **Лао-цзи**: “Нехай країна буде малесенькою, а народ нечисленним; скільки б у них не було знаряддя, нехай вони ним не користуються; люди нехай до самої смерті не йдуть далеко від дому; якщо будуть кораблі, вози, нехай на них ніхто не їздить; якщо будуть панцирі, мечі, нехай ніхто не воює; замість того, щоб писати, хай люди краще плетуть торочки й китиці; нехай буде чепурним їхній одяг, нехай буде мирним їхнє житло; нехай будуть щасливими їхні звичаї; і якщо вони зазирнуть за кордон сусідньої країни і почувється звідти кукурикання півнів, гавкання собак, нехай доживуть люди до старості, до смерті, ніколи не побувавши на тому боці”³. [*Йдеться про переваги існування “ху-тором”, переваги малої держави*].

¹Литература Древнего Востока: Тексты. — М., 1984. — С.257.

²История всемирной литературы: В 9 т. — Т.9. — С.182-183.

³Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.141-142.

Цілісність держави та єдність китайського народу забезпечувала централізована, сильна влада. *Політичне красномовство* Давнього Китаю мало глибокі традиції: вже в III тис. до Христа виникають записи промов царів, які були зразком для майбутніх поколінь: їх вивчали напам'ять та використовували у відповідних ситуаціях. В IV ст. до Христа вони були згруповані в “Книгу передань”, “Промови царств” та “Промови царств, що борються”. Тут присутні риторичні звертання до предків, військово-красномовство, дипломатичні промови тощо. В китайській політичній риторичній спостерігається неприхована тенденційність, полеміка, таврування противників та відверте замовчування невігідних речей¹.

Становлення політичної риторики в Давньому Китаї, як і на всьому Сході, пов'язано з пропагандою сили, нездоланності, величчя правителя. Поширеними в цей час є царські написи, подібні до царських написів інших давніх держав Сходу. Власне, ще до об'єднання Китаю правителі окремих місцевостей фіксували свої перемоги в таких написах: “Цар Ву скинув з трону династію Ін, і тепер він, а не владика Ін вершить жертвоприношення богам”². Дослідники давньокитайської культури небезпідставно вважають, що “до початку літератури можна віднести едикти та укази давніх правителів (серед них такі, які за характером і стилем можуть вважатися першими зразками риторичної прози)...”³. Згодом пропаганда вірності трону набула характеру майже ритуальних заклинань: “Будь підтримкою своєму володарю проти тих правителів, які не з'являються до двору”. Але й володар брав на себе певні зобов'язання: “Я розширю твої землі, аби ти був опорою дому Чжоу”⁴.

Царська влада забезпечувала і законність та право. *Судова риторика* виникає в Китаї не внаслідок змагань та дискусій сторін, що судяться, а, як у Вавилоні або Єгипті, в царських указах. Щоправда, китайська юридична проза нерідко змішує реальність та міф, щоб надати явищам авторитетності (“Закони Чжоу”).

На Давньому Сході складалася різноманітна й багата риторична практика. Але здебільшого вона розвивалася стихійно; красномовці не дуже піклувалися про теоретичне узагальнення свого досвіду. Але роль риторики у суспільному житті була досить

¹ Див.: Никитина В.Б., Паевская Е.В., Позднеева Л.Д., Редер Д.Г. Литература Древнего Востока. — М., 1962. — С.350–351.

² Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.139.

³ История всемирной литературы: В 9 т. — Т.9. — С.143.

⁴ Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — С.140.

помітною. А це з розвитком міждержавних відносин сприяло поширенню риторичного досвіду Сходу на європейських теренах. Наприклад, Солон, спартанський законодавець, запозичує (за переданням) традиції юридичної риторики з Єгипту.

Базові поняття: риторичні літературні жанри, напис, етикетні форми.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть країни Давнього Сходу, що широко використовували риторику в різних сферах життя. Які це сфери?
2. Які жанри властиві риторичі Давнього Сходу?
3. Чим відрізняються риторичні жанри літератури від поетичних?
4. Що розвивалося активніше в країнах Давнього Сходу — теорія риторики чи риторична практика?
5. Які чинники зумовили становлення в державах Давнього Сходу політичної риторики?
6. Чому релігійна література Давнього Сходу містить виразний риторичний струмінь?
7. Як юридичні норми давньосхідного суспільства позначилися на особливостях юридичної риторики?
8. Що відомо про розвиток у давньосхідному суспільстві шкільного (академічного) красномовства?
9. У чому полягають особливості побутового красномовства в давньосхідних державах?
10. Як риторична практика Давнього Сходу вплинула на становлення риторики в Європі?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Алиханова Ю.М. Дхваньялока Анандавардханы и его учение о поэзии //Анандавардхана. Дхваньялока ("Свет Дхвани"). — М., 1974. — С.13–61.
- Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1985. — 166 с.
- Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. — М., 1987.
- Литература Древнего Востока. — М., 1962.
- На риках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. — К., 1991. — 398 с.
- Рождественский Ю.В. Теория риторики. — М., 1997. — С.42–49.
- Сагач Г.М. Золотослів. — К., 1993. — С.11.

1.2. АНТИЧНЕ ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Красномовство відіграло помітну роль у формуванні культури античного суспільства. Існував навіть міф про божественне походження риторики: Юпітер покликав до себе Меркурія і звелів дати людям риторіку. Особливо активно розвивалися суспільно-політична риторика, судове та академічне красномовство. Колискою античного ораторського мистецтва була Греція. Згодом, після походів Александра Македонського (IV ст. до Христа) грецька культура поширилася майже в усьому світі (т.зв. еллінізм). Після засвоєння засад грецького красномовства Давнім Римом, що був в античності „володарем світу”, греко-римська риторика стала основою ораторської культури народів Європи. Вже наприкінці античної епохи існувала велика кількість риторичних шкіл та писаних посібників, які суттєво прислужилися розвитку цієї науки.

1.2.1. Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції

Розвиткові суспільного життя давніх греків, у якому неабияку роль відігравав духовно-культурний пошук, сприяв загальний інтерес до вишукано сформульованої думки, добірного слова. Особливо це стосується колиски демократії — Афін, де буяло політичне життя й змагалися за прихильність демосу (народу) різні партії. Натомість похмура суперниця Афін — Спарта, де панували жорстокий тоталітарний лад та ідеали воєнізованого аскетизму, красномовство зневажала: тут у моді був славнозвісний спартанський лаконізм, надзвичайна стислість вислову. Так, мати-спартанка, проводжаючи сина на війну, простягала йому щит зі словами: „З ним чи на ньому”. Йшлося про те, що переможець повертався зі щитом у руці (втрата якого вважалася великою ганьбою), а вбитого несли додому на його-таки щиті. Мати спартанця хотіла сказати: або повертайся з честю, або мертвим.

Особливо поширеним у Давній Греції було судове красномовство. “У житті давнього грека суд мав велике значення, але він відрізнявся від сучасного. Інституту прокурорів не існувало, позивачем міг бути будь-хто. Звинувачений захищався сам: виступаючи перед суддями, він прагнув не стільки переконати їх у своїй невинності, скільки зворушити, привернути їхні симпатії на свій бік. З цією метою застосовували найрізноманітніші<...>прийоми. Якщо звинувачений мав велику сім'ю, він приводив своїх дітей, які благали суддів змилосердитися над їхнім батьком. Якщо він був воїном, — оголяв груди, показуючи рубці

від ран, отриманих у боях за вітчизну<...>. В умовах заплутаного судового права судитися в Давніх Афінах було справою нелегкою, до того ж не всі мали дар слова, щоб прихилити до себе суддів. Тому ті, хто позивався, вдавалися до послуг осіб досвідчених, а головне, тих, хто мав ораторський талант”¹.

Видатний філософ Арістотель (IV ст. до Христа) приписував винахід риторики піфагорейцеві **Емпедоклу**, який жив на о. Сицилія (що належав Греції) у V ст. до Христа. Громадський діяч, філософ, лікар-чудотворець, який, згідно з легендою, покінчив життя, кинувшись у кратер вулкана Етна. Він був типowo „античною” людиною, яка жила немов “напоказ”, демонструючи свою ерудицію та обдарованість. Твори Емпедокла не збереглися, тому про його роль у розвитку риторики мало що відомо. Збереглися лише повідомлення, що він писав політичні та медичні трактати, які можна класифікувати як риторичу.

У середині V ст. до Христа у Греції виникла т.зв. **софістика** (від софіотикі — уміння хитромудро сперечатися). Давньогрецьке слово *sophistes* означало спочатку мудреця, митця, винахідника, але з V ст. після Христа софістами стали називати вчителів філософії, до програми яких входило і мистецтво сперечатися (**евристика**). Софісти спекулювали на хиткості, нетривкості явищ буття та непевності людської думки, підтасовуючи висновки, або використовуючи їх неправильні форми тощо (наприклад, Ахілл, „швидконогий” герой Гомера, за відомим софізмом, ніколи не дожене... черепаха; або: „Те, що ти не загубив, ти маєш: ти не загубив роги, отже, ти їх маєш” і т.д.).

Саме софісти, які вправно видавали чорне за біле, коли їм це було вигідно, й стали засновниками риторики². Від скромного опису правил стилістики та граматики вони згодом перейшли до складання політичних та судових промов. Оскільки судові справи були дуже поширені, почали з’являтися **логографи**, які писали промови для клієнтів суду, а ті, в свою чергу, мусили вивчати написане логографом напам’ять. Це були переважно **апології** — промови на захист себе (адвокатів на той час не було). Логографи були знавцями юриспруденції й стали засновниками судового красномовства на Сицилії у V–VI ст. до Христа. Вони не прагнули істини, а просто намагалися відробити свої гроші, хитро викладаючи справу клієнта. Тому поняття софістика набуло негативного значення (мораль тогочасного суду в Гре-

¹Борухович В. Ораторское искусство Древней Греции //Ораторы Греции. — М., 1989. — С.7-8.

²У народі називали словом “*κολοζ*” (брехун) всякого неширокого оратора.

ції характеризує сценка з твору афінського комедіографа Арістофана: старі убогі люди сидять на сходах суду, чекаючи, щоб їх хтось запросив за лже-свідків).

Першими сицилійськими риториками-логографами були **Коракс**, **Лісій**, **Горгій** (V–VI ст. до Христа). К о р а к с у належить учення про риторичний твір, який він поділив на *вступ*, *пропозицію*, *виклад*, *докази* (або „боротьбу”), *падіння*, *висновки*. Л і с і їй, виходець з Сицилії, проживав в Афінах (V–VI ст. до Христа), був плідним логографом (йому приписують 425 промов, але збереглося лише 34). Власне, Лісій створив жанр судової промови, визначивши еталонні параметри її стилю та способу аргументації. Особливо характерною для Лісія є *етопея* – змалювання характерів як “персонажів” промови, так і самого промовця.

Г о р г і їй, за словами Платона, відкрив, що можливе є важливішим за істинне; він вправно видавав велике за мале й навпаки, враховуючи специфіку аудиторії, що його слухала; вдаючися до таких малощляхетних прийомів, як приниження супротивника, кепкування й т.п. Характерною є назва одного з його риторичних трактатів – „Про щасливий випадок” (тобто „щасливий” для використання всіляких перекручень).

Згідно з Горгієм, який не без іронії ставився до своїх занять, суть риторики – „облукання”, яке, „переконуючи, обдурює душу”; це – “чарівництво”, „заклинання”, причому Горгій прагнув використати прийоми народного магічного заклинання – метафори, антитези, словесні повтори, римування тощо (т. зв. *горгієві фігури*). Одночасно Горгій щиро захоплювався можливостями слова: “<...>слово – найбільший володар: з виду мале й непримітне, а справи вершить чудові – може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, підсилити жаль” ¹.

Горгій мав свою школу. Одним з найвідоміших його учнів був **Ісократ** (V–VI ст. до Христа), для стилю якого властиві пишнота періодів та чіткість логіко-ритмічної побудови промови. В Афінах він заснував школу красномовства, яка обслуговувала суд, політичне життя на агорі (народні збори), а також мала вплив у сфері філософії та мистецтва. Ця школа виробила канон побудови ораторського твору, згідно з яким твір поділяли на *вступ*, *виклад теми*, *спростування аргументів опонента* та *висновки*. За Ісократом, “високої досконалості досягнуть мистецтва, серед них і красномовство, якщо буде цінуватися не новизна, а майстерність та блиск виконання, не своєрідність у виборі теми, а вміння відзначитися в її розробці” ². *Ісократ*

¹Горгий. Похвала Елене //Ораторы Греции. – М., 1985. – С.28.

²Исократ. Панегирик //Ораторы Греции. – М., 1985. – С.40.

вперше підніс риторику на рівень дисципліни, що увінчує курс навчання.

Софісти вплинули на великого філософа **Сократа** (V–IV ст. до Христа), який, хоч і різко засуджував їхню байдужість до істини (діалог “Горгій”), але використав софістичну техніку розумування. Сократ був великим мислителем, який вперше ввів поняття особистого сумління („даймон“) й прославився висловом „Я знаю, що я нічого не знаю“, в чому відобразилася криза всієї античної думки. Сократ практикував метод *евристичної бесіди*: він нічого не заперечував у словах співбесідника, лише просив пояснити незрозумілі місця його тверджень. Поступово він так заплутував співбесідника, що той мусив визнати власні твердження помилковими. Але на відміну від софістів, що ловили людей, „мов рибу на гачок“, Сократ шукав саме **правди**: “Справжнього мистецтва промови<...>не можна досягти без пізнання істини<...>”¹. Цікава також думка Сократа про те, що “до складної душі слід звертатися зі складними, різноманітними словами, а до простої душі – з простими”².

Великий філософ **Платон** (V–IV ст. до Христа) був блискучим учнем Сократа, заснував вчення про світ ідей як основу буття (матерія, за Платоном, є лише відблиском божественних ідей). Платон остаточно розвінчав софістику як „мистецтво облукання”, бо вірив у точне знання. З його точки зору, софістолографи спекулювали на можливостях розуму, а по-справжньому думати вмів лише Сократ. Платон виділяв два види здібностей, властивих ораторові: (*аналіз та синтез*).

1) здатність звести все до єдиної ідеї;

2) здатність проаналізувати, розкласти явище на його складові частини, мов живу істоту, що має голову, ноги та ін.

Справжнім реформатором риторики став учень Платона **Аристотель** (IV ст. до Христа), який написав спеціальний твір „Риторика” (в 3-х книгах) — перше наукове обґрунтування всіх попередніх висновків та спостережень. За Аристотелем, риторика — “здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмета”³. У цій праці знайшли своє обґрунтування:

– **загальні принципи риторики** (ритор має твердо знати, хвалить чи ганить він якісь речі);

– **особистість оратора, специфіка його аудиторії** (молодь, літні люди тощо);

¹Платон. Федр //Платон. Сочинения: В 3-х т. – Т.2. – М., 1970. – С.198.

²Там само. С.219.

³Аристотель. Риторика //Античные риторики. – М., 1978. – С.19.

– *техніка, спосіб висловлювання думки ритор* (пафос промовця, гумор);

– *правдоподібність* як основна умова викладу подій.

Арістотель вперше розрізнив **поетику** та **риторику**, встановивши відмінність між словом поетично-образним і словом риторичним. Він стверджував, що *кожна людина мусить уміти красномовно захистити себе й допомогти справедливості*.

„Передусім, поетика як мистецтво „наслідування” дійсності чітко відділяється від риторики як мистецтва „переконання”, — писав про античну філологію проф. М.Гаспаров¹, зазначаючи при цьому, що теорія красномовства формувалася як нормативна; риторична школа вчила пристосовуватися до ситуацій, а не сліпо наслідувати певні прийоми.

Проте в античній риторичі панувала теза Коракса: „Красномовство є робітниця переконання” (тобто потрібно не істину шукати, а переконувати за допомогою можливого). Осмислення прийомів логографів у високій філософії не дуже вплинуло на повсякденну діяльність звичайних риторів.

Після Сократа, Платона й Арістотеля риторика перестала бути просто прикладною дисципліною, ремеслом. Вона стала *частиною філології*, науки про мову й способи мовлення, засобом філософського пошуку істини.

Особливо виразно виявилось це нове розуміння риторики в часи розквіту Афін, за правителя **Перікла** (V ст. до Христа, епоха грецької класики). Красномовство стало одним із свідчень розвиненості людини. Демонстрували його навіть “безсловесні” до того часу жінки: подруга Перікла **Аспазія** доводила філософові Сократу свій погляд на кохання, і він з нею погоджувався. Сам Перікл був блискучим оратором. Відомо, наприклад, що коли він виголосив надгробне слово героям Пелопонеської війни, які віддали життя за демократію („вони мов боги — невидимі, але шана, що їм тут віддають, свідчить про їхню присутність”), то жінки афінські засипали промовця квітами, цілували його одіжку.

Характерний анекдот того часу: одного борця спитали, хто сильніший, він чи Перікл. Той відповів, що навіть якби він і подолав правителя у боротьбі, та все одно було б доведено, що переміг Перікл...

В епоху класичної грецької культури (друга половина V–IV ст. до Христа) ораторство у Греції досягає своєї вершини. Найбільш відомим серед риторів був **Демосфен** (IV ст. до Христа), який, за переказами, маючи від природи погану артикуляцію („кашу в

¹Проблеми літературної теорії в Византиї і латинском середньовіччя. — М., 1986. — С.92, 94.

роті”), настільки багато вправлявся (набираючи на безлюдному морському березі камінців до рота), що став чудовим промовцем. Прагнучи покарати родичів, які нечесно опікувалися його майном, поки він був малий, Демосфен з блиском довів на суді їх провину. Згодом він прославився як ідейний вождь, що прагнув оборонити Грецію від македонського царя Філіппа (уславлені промови — „філіппіки”). За промову, присвячену пам’яті полеглих при Героної (338 р. до Христа), захоплені талантом оратора земляки-афіняни нагородили його золотим вінком. Демосфен зміг домогтися своїми промовами заслання великого поета Есхіла.

Стиль Демосфена надзвичайно експресивний: він починає з т.зв. *гноми* (моральної сентенції), яку розвиває на конкретних прикладах, в гроні метафор, антитез, риторичних питань (зокрема, часто використовується фігура замовчування — висновок мають зробити самі слухачі); тут фігурують звертання до богів, діалоги з уявними противниками тощо.

Зразок демосфенового стилю: “То ж хіба не дивно і не безглуздо самим не зробити того, що ви доручаєте богам, точніше, вимагаєте від них собі в захист, хоча сьогодні це у ваших власних силах, — чи ж не дивно виправдати злочинця, на чю голову, на чий дім та рід ви закликаєте погибель з висоти? То ж не буде так”¹.

Після завоювання Греції Александром Македонським (син царя Філіппа, вихований Арістотелем) риторика занепадає, обмежуючись здебільшого судовим ораторством. А після того як Александр підкорив майже півсвіту, всюди розносячи грецьку культуру, до чистого класичного стилю давньогрецьких літераторів почали домішуватися впливи азійських літератур. Форма почала цінуватися більше, ніж зміст. До того ж, в грецьких землях Малої Азії, не без впливу східних літератур, сформувався пишний та гучний стиль, що його назвали *азіанізмом*. Він прийшов на зміну класичним ясності та простоті. Була порушена сама логіка викладу думок, сформована в класичній Греції. Йшлося про втрату почуття впорядкованості світу й мови, характерного для античної класики. Тому пізнього грецького філософа і ритора Діогена Лаерція характеризують як “недбалого до такої міри, що не знаходить за потрібне викладати свій власний світогляд, а все в нього вихоплюється з безконечно складного і невпорядкованого життя і схоплюється начебто по волі випадкових ідейних і неідейних вітрів”².

¹Демосфен. О предательском посольстве //Ораторы Греции. — М., 1985. — С.77.

²Лосев А.Ф. Диоген Лаэртский и его метод. В кн.: Диоген Лаэртский: О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1986. — С.28.

Однак саме риторика взяла на себе відповідальність за збереження основ античного світогляду. В елліністичному суспільстві вона почала розвиватися вже як суто філософська, „академічна” дисципліна, відірвана від живої практики. Одночасно вона, як „лоно філософії”, стала претендувати на звання ледь не „науки наук”. Виникали все нові риторичні школи, що присвоювали собі право керувати розвитком літератури, тим паче, що віршові форми в елліністичну епоху витісняються прозовим романом. В свою чергу, риторика почала спрямовувати риторика на оволодіння сумою чисто художніх прийомів, і він поступово втрачав інтерес до пошуку істини та справедливості.

1.2.2. Римський період розвитку античного красномовства

У II ст. до Христа римляни, підкоривши Грецію та більшість еллінізованих країн, переймають грецьку культуру. Саме за часів римського панування грецька риторика набула величезного авторитету в усій Римській імперії (*друга софістика* II ст. до Христа). Однак серед римлян були люди, що вороже ставилися до грецьких впливів, прагнули захистити стародавні римські ідеали (**Катон Старший**, гаслом якого було: „Не погуби справи, а слова знайдуться”). Закінчилося це змагання висланням усіх грецьких вчителів риторики з Риму у 161 р. до Христа.

Після періоду недовіри до грецького риторичного досвіду римське суспільство кинулося його засвоювати, переймаючи всі види красномовства й основні типи промов (урочисті, політичні, судові). Римляни нічого нового до цієї класифікації не додали, а лише зміцнили її широкою практикою свого розвиненого суспільного життя.

У другій половині II ст. до Христа греки відновили свій вплив, і під їхньою егідою були виховані такі блискучі оратори Риму, як **Ціцерон**, який виступав у час громадянських війн і політичної боротьби між республіканцями та прихильниками диктатури цезарів (імператорів). Будучи республіканцем, Ціцерон наклав головою в тій боротьбі, але зберігся понад п'ятдесят його промов і навіть твори з теорії риторики. Ціцерон висунув ідеал освіченого оратора-філософа, полум'яного патріота.

Молодий Ціцерон був одночасно судовим адвокатом і політичним оратором. Він утвердився як блискучий ритор під час мандрівки по Греції, де брав уроки у відомого оратора Аполлонія Солона. Замолоду Ціцерон почав створювати підручник для риторів у грецькому стилі, але не закінчив його. А в зрілі роки написав у стилі критичного діалогу твір „Про оратора” (91 р. до

Христа). Основна теза Ціцерона, обстоювача ідеалів республіки, що ось-ось мала впасти перед цезаризмом — “у всякого вільного народу, особливо в мирних та спокійних державах, завжди процвітало й правило красномовство”. Оратор в очах Ціцерона — не судовий інтриган, не шкільний декламатор, а передусім виразник інтересів і волі держави. Він мусить володіти всіма знаннями, які личить знати державному мужу.

На думку Ціцерона, красномовство “...народжується з великої кількості знань і старань<...>адже тут необхідно засвоїти найрізноманітніші знання, без яких спритність у словах є безсенсовою і смішною; необхідно надати краси самій мові, і не тільки добором, а й розташуванням слів; і всі порухи душі, якими природа наділила рід людський, необхідно досконало вивчити, бо вся міць і мистецтво красномовства полягають у тому, щоб заспокоювати або збуджувати душі слухачів. До всього цього повинні долучатися гумор та дотепність, освіченість, гідна вільної людини, швидкість і стислість як в обороні, так і в нападі, пройняті витонченістю та добрим вихованням. Крім того, необхідно знати всю стародавню історію, аби черпати з неї приклади; не можна також забувати про ознайомлення з законами та громадянським правом. Чи ж треба мені ще говорити про саме виконання, яке вимагає стежити і за рухами тіла, і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу?<...> Нарешті, що сказати мені про скарбницю всіх пізнань — пам'ять? Адже зрозуміло, що коли наші думки й слова, які знайдено і осмислено, не буде доручено їй на зберігання, то всі цноти оратора, якими б блискучими вони не були, пропадуть даремно.

Тому не будемо ремствувати, чому так мало людей красномовних: ми бачимо, що красномовство — це сукупність таких речей, які навіть поодинці є надзвичайно важкими для опанування”¹.

Ціцерон виділяє дві ораторські позиції, представлені римськими красномовцями *Крассом* та *Антонієм*. Антоній, за Ціцероном, традиційно вважає, що оратор мусить вміти говорити лише на політичні та юридичні теми, як це було заведено з давніх-давен. А Красс стверджує, що оратор повинен бути освіченим філософом, який підносить будь-яке, навіть незначне, питання до рівня філософської проблеми. Але щоб вдало донести свою думку до аудиторії, потрібно знати й використовувати етику, психологію, логіку.

Ціцерон вважав, що гідним оратором може бути той, хто:

¹ *Марк Туллий Цицерон*. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972. — С.80.

а) “будь-яке запропоноване йому питання, що вимагає словесної розробки, зуміє викласти розумно, струнко, красиво, так, що воно запам’ятається, і в гідному виконанні”;

б) має “природне обдарування”: “адже для красномовства необхідна особлива грайливість розуму і почуття, яка забезпечує у промові пошук усякого предмета швидким, розвиток і прикраси — багатими, запам’ятовування — правильним і міцним”;

в) оратор мусить мати любов до справи, вивчати правила ораторського мистецтва, бути добрим практиком¹.

На думку Цицерона, ораторові постійно доводиться вирішувати такі завдання:

“по-перше, він повинен підшукати зміст для своєї промови; по-друге, розташувати знайдене в порядку, зваживши і оцінивши кожен доказ; по-третє, одягти і прикрасити все це словами; по-четверте, закріпити промову в пам’яті; по-п’яте, виголосити її з гідністю та приємністю”².

А саме красномовство, за Цицероном, повинно:

д о в е с т и , н а с о л о д и т и , с х в и л ю в а т и (вплинути)³.

Полемізуючи з тими, хто прагнув до класичної чистоти стилю, Цицерон ствержував, що необхідно однаково володіти усіма стилями красномовства: *високим стилем* (епідектичне красномовство), *низьким* (здатним добре переконувати) й *середнім* (найбільш придатним для судових промов).

Судові промови, зокрема звинувачення чиновників-самодурів, викриття претендентів на імператорський трон (Катіліна та ін.) принесли йому славу як класикові римської ораторської школи.

Прикладом Цицеронового красномовства є його промова проти намісника Верреса, який грабував підданих, порушуючи закони:

„Що можеш ти сказати з цього приводу, ти, позбавлена розуму людино; окрім того, про що я тебе не питаю, про що в такій злочинній справі, хоча немає сумніву, й не треба питати, як навіть виникають сумніви, — що ти отримав, скільки і яким чином? У те все я не заглиблююся й позбавляю тебе того клопоту. Й без цього — я того певний — всі зрозуміють, що на таку справу, на яку ніхто, окрім тебе, не пішов би ні за які гроші, ти задурно наважитися б не міг. Але я нічого не кажу про твій спосіб красти й грабувати; я обговорюю тепер твої заслуги як воєводи. Що ж скажеш ти тепер, доблесний оборонцю і захиснику провінції?”⁴

¹Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972. — С.89.

²Там само. С.102.

³Там само. С.152–179.

⁴Цицерон. Речи: В 2т. — Т.1. — М., 1962. — С.113.

Промова не була суцільним текстом — занадто багато було звинувачень. Протягом 110 днів судового засідання було виголошено кілька промов: на першій сесії звучали загальні звинувачення, було окреслено моральний портрет підсудного; на другій — описано, як він крав предмети мистецтва; на третій — йшлося про беззаконні страти.

Ціцерона вважають нормотворцем латинської мови. Опирався він на *середній стиль*, стилістично нейтральний, що став основою для гнучкого й виразного прозового слова. Ціцерон відкинув грецизми, поетичну лексику, простомовну говірку (хоча замолоду дотримувався азіанізму). Він виходив з гуманістичного ідеалу захисту людського права на життя й свободу. Його звинувачення свавільного можновладця є прикладом громадянської мужності й поваги до республіканських ідеалів.

А з настанням епохи цезаризму політичне життя в Римі стає таким же скрутним, як у Греції за часів панування македонян. Звужується й сфера правосуддя. Відповідно вихолощується і громадянський пафос риторики. Вона все більше зосереджується на суто „шкільних” питаннях (промови навчальні, урочисті — зовнішньо ефектні, але біднуваті за змістом). Такими є деякі твори **Сенеки Старшого** та **Квінтіліана** (автора 12 книг „Наставна оратору”).

У II ст. після Христа, на тлі занепаду всієї античної культури, формується архаїзуючий напрям (**Фронтон** та **Вера**); традиції Ціцерона остаточно занепадають, розквітає пишнота в азійському стилі, а риторика зливається з філософією та літературою.

Азіанізм пізньої античної літературної традиції прислужився під час опанування населенням Римської імперії вчення Біблії. У пізньоантичному суспільстві (в часи „другої софістики”) риторика й ритори користувалися неабиякою популярністю:

„Далекі мандрі софістів рознесли її [*тобто софістику*] до останніх кордонів імперії. Мандрівки були необхідні для софіста: як ритор він мусив шукати нової публіки, як філософ потребував численних учнів. Поїздки та виступи були розкішними, слава передувала ораторові й ішла за ним по п'ятах, оплески на його виступах доходили до справжніх вакханалій. Оратор вважався втіленням людського ідеалу, тому й уклінність перед ним була загальною, римські намісники поступалися йому на шляху, а народ обирав його своїм депутатом у найважливіших справах. Звідси — нечуване марнословство софістів: так, за словами Елія Арістіда, сам бог уві сні оголосив йому, що він рівний геніям, Платону та Демосфену. Звідси — небувалі приклади заздрості й конкуренції, наприклад, між

софістом-філософом Фаворіном та софістом-ритором Полеомном”¹.

У Римі та провінціях аж до занепаду античної цивілізації викладали латинську та грецьку риторики. Так, відомий оратор тієї пори **Авсоній** зі вдячністю згадує про своїх викладачів у Бурдігалі (Галлія), відзначаючи, що вони, звичайно, досягали багатства, слави і спокійної старості.

Останні століття Римської імперії позначені зрощенням риторики з античною системою життя та владою, що в очах християн було свідченням “реакційності” традиційного красномовства. Одним із свідчень цього є змагання в красномовстві між поетом Немесіаном та імператором Нумеріаном, що відбулося в 284 р. Навіть після Міланського едикту про рівноправність поганів та християн (313 р.) надаються привілеї риторам та лікарям (321 та 333 рр.). Визначною подією стало викладання риторики в Римі **Патерою** (338 р.) та **Мінервієм** (352 р.). У 362 р. імператор Юліан Відступник намагається заборонити християнам вивчати граматику та риторику; наступного року ритор Алкін, його вчитель, складає йому панегірик. Приблизно в 364 р. до імператорського двору — вже знову християнського — запрошено ритора Авсонія, якого обдаровано щедротами. У 383 р. сенатор **Симмах**, тогочасний письменник та красномовець, виступає на захист язичницького вівтаря Перемоги в римському сенаті. В 392–394 рр. ритор Євгеній узурпує владу в Римі і намагається знову відновити язичництво. Так тривало до 416 р., доки язичникам не було заборонено займати державні посади.

Але не даремно і наступне, IV ст., М.Гаспаров називає риторицим століттям²: риторика домінує в освіті, побуті, поезії. На відміну від елементарних шкіл, граматичні та риторицині школи (що виникли як наслідування грецьких) були школами вищого типу, розрахованими на дітей знаті, і поступово перетворилися на заклади, що готували чиновників для імперського бюрократициного апарату. Навчання граматики та риторики звелоса до засвоєння культуричного потенціалу, який давав змогу відчувати себе римлянином. Красномовство вважалоса вищою здатністю людини: адже воно об’єднувало людей, на відміну від спеціальної освіти.

У V ст. риторицині школи були витіснені християнськими, які мали більший вплив, бо зверталиса до кожної людини, а не лише до знаті. Але довго ще, особливо в провінціях, риторицина програ-

¹История всемирной литературы: В 9 т.- Т.1. — М., 1983. — С.493.

²Гаспаров М.Л. Поезия риторицического века // Поздня латинская поэзия. — М., 1982. — С.5.

ма слугувала освіті, навіть коли на місці Західної Римської імперії постали молоді напівварварські держави.

У пізній античній риторичі виділяли:

1. Три джерела красномовства: дар, навчання (в тому числі й наслідування зразків), вправи.

2. Три мети красномовства: переконати, насолодити, схвилювати.

3. Три види промов: урочисті (епідектичні), політичні (дорадчі), судові.

Кожен риторичний текст містить 5 моментів:

1. Інвенція — пошук матеріалу.

2. Диспозиція — розташування матеріалу (вступ, виклад, розробка теми, висновки).

3. Елокуція — стилістичне оформлення тексту (з орієнтацією на зрозумілість та вишуканість слів, яких досягають добором та поєднанням слів, використанням різноманітних фігур мови).

4. Меморія — запам'ятовування чи вивчення промови напам'ять.

5. Акція — виголошення (манера оратора промовляти й триматися перед аудиторією).

Риторичні тексти будувалися за схемою:

1. Ексордіум — вступ.

2. Наррація — виклад суті справи.

3. Аргументація — виклад системи доведень.

4. Перорація — висновок.

Крім того, пізня антична риторика стала виділяти в мові й т.зв. **три стилі (високий, низький та середній)**. Це використали класицисти, в т.ч. М. Ломоносов, виробивши „російський” варіант „трьох штилів”.

На відміну від поетичного таланту, що є даром Божим, ораторського мистецтва можна навчитися; казали ж в античну пору: **поетами народжуються, а ораторами стають.**

Базові поняття: софістика, евристика, евристична бесіда, логографи, апологія, горгієві фігури, азіанізм, інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція, ексордіум, наррація, аргументація, перорація.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чому красномовство виникає, формується і набуває найвищого розвитку саме в Давній Греції?

2. Чи у всіх областях Греції однаково розвивалося та функціонувало красномовство?

3. Що спричинило піднесення риторики в Афінах?
4. Які види давньогрецького красномовства були найрозвиненішими?
5. Чому саме софістика стає річизмом давньогрецького красномовства?
6. Хто такі логографи? Назвіть найбільш відомих логографів та охарактеризуйте їх наукові доробки.
7. Чому Сократ не сприймав софістики? Чим збагатив він риторичну практику?
8. Як розвинув думки Сократа Платон? Які два види ораторських здібностей він виділив?
9. Чому Арістотеля вважають автором наукової риторики? Які питання красномовства він розглянув і в якому творі?
10. Охарактеризуйте стиль промов Демосфена.
11. Що зумовило поширення нового стилю — “азіанізму”? Які його ознаки?
12. Чи одразу було сприйнято досвід грецького красномовства в Давньому Римі?
13. Чому саме Цицерон став символом римського красномовства? Які два типи ораторів він описує? Які завдання ставить перед промовцем? Які стилістичні вимоги висуває?
14. Охарактеризуйте статус ритора в епоху занепаду античного суспільства.
15. Якою була наука про красномовство в пізньоантичну епоху?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Аверинцев С.С. Античный риторический идеал и культура Возрождения // Античное наследие в культуре Возрождения. — М., 1984.
- Античные риторики. — М., 1978.
- Борулович В. Ораторское искусство Древней Греции // Ораторы Греции. — М., 1985. — С.5-24.
- Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаберг Ж.-М. и др. Общая риторика. — М., 1986. — С. 27-61.
- Козаржевский А.Ч. Античное ораторское искусство. — М., 1980.
- Михальская А. Педагогическая риторика: история и теория. — М., 1998. — С.23-92.
- Риторика // Словарь античности. — М., 1992. — С. 496-498.
- Сагач Г.М. Золотослів. — К., 1993. — С.8-11.

1.3. КРАСНОМОВСТВО БІБЛІЙНИХ ПРОПОВІДНИКІВ

1.3.1. Красномовство в Старому Завіті

Біблія була створена, щоб дати людям, які вірують в Єдиного Бога, поняття про метафізичні та екзистенціальні проблеми буття й моральні настанови. Тому не варто шукати в ній риторичних правил, подібних до тих, що їх висунула греко-римська античність. Навіть більше, біблійне слово є передусім прямим, щирим вираженням міркувань та емоцій. Отож, сама думка про якісь “правила красномовства” не могла виникнути в тому давньовірському світі, в якому цю книгу було створено: “що говорити” тут завжди було важливіше, ніж “як говорити”. Недаремно ж Біблія, з погляду церкви, створена як особливе слово, Слово-Об’явлення вищої, надлюдської істини, Слово Боже.

Власне, за Біблією, весь світ створено “словом Божим”: слову тут надано незвичайно високої ролі; воно наче конденсує матерію світу, творить “з нічого”.

Але це не означає, що в біблійних текстах немає ні риторичних прийомів, ні певної системи користування ними, хоча склалися вони цілком стихійно й при байдужості авторів до всякого “словокрутійства”. Власне, перед нами картина, дуже подібна до тої, яку ми спостерігали в інших давньосхідних літературах: риторичні моменти спонтанно виникають в текстах релігійного, законодавчого чи політичного характеру, подібно до того, як цукор міститься в зв’язаному вигляді в живому яблуку (антична наука, навпаки, “рафінувала” конкретні знання). Однак Біблія, яка на рівних засадах з античною спадщиною стала фундаментом європейської й не лише європейської культури, була не менш важливим чинником формування пізньої європейської риторики, ніж правила Цицерона. Понад тисячу років література в Європі й частково на Сході формувалася в річищі церковності, уявити собі європейську риторику середньовіччя або Нового часу без біблійного впливу неможливо. Тому аналіз риторичних моментів Біблії, при всій своєрідності останніх, постає перед нами як важливе завдання — тим паче, що майже в усіх поширених у нас підручниках (за одним-єдиним винятком) риторику Біблії просто не беруть до уваги.

Заглиблення у світ Біблії вимагало від світського читача певних зусиль: неможливо зрозуміти характер біблійного слова без врахування його ідеологічного змісту. Риторичний прийом у біблійного автора, звичайно, не є самоціллю, а покликаний уславити Бога, піднести того, хто вірує в Бога, занепокоїти того, хто

не вірує. Водночас трапляються й тексти, сповнені щирого поетичного почуття й високої риторики, які мають загальнолюдський характер і цікаві для будь-якого читача, що не байдужий до можливостей слова. Отож, спробуємо увійти в світ Біблії — ця книга багато що сформувала в нашій картині буття й продовжує впливати на моральні норми суспільства, в якому ми живемо.

Що ж до такої специфічної сфери, як *церковна проповідь*, то тут, зрозуміло, саме ідеологічна спрямованість Біблії є стрижневою. Проте священники як оратори спираються й на античний ораторський досвід, на класичні засади риторики. Але церковний погляд на красномовство подібний до роботи іконописця: гарно намалювати бажано, але не обов'язково, головне — дотримуватися канону, що фіксує ідейний зміст. Так і в проповідничстві — орієнтація не на красу виразу, а на його духовну змістовність. Проте кращі зразки церковної проповіді відзначаються вишуканою риторичною майстерністю — наприклад, твори Ф.Прокоповича, справжнього віртуоза в сфері ораторства.

Світ біблійної риторики своєрідний. Для того щоб зрозуміти його, потрібно проїнятися тими ідеями та почуттями, які хвилювали і людину біблійних часів, і віруючого наших днів, “церковну людину”. Особливо, коли взяти до уваги висоту, на яку в Біблії піднесено слово, зокрема, слово оратора. Оратор тут не мислиться ані від природи талановитим, ані спеціально навченим.

Характерним щодо цього є усвідомлення можливостей слова великим пророком Ізраїлю **Мойсеєм**. Коли Бог закликав Мойсея бути вождем народу, обранець виявив неабияку стурбованість:

“Та Мойсей сказав до Господа: “О, Господи — я не промовець ні від учора, ні від позавчора, ані тоді, коли Ти говорив був до свого раба, бо я тяжкоустий та тяжкоязикий”. І сказав йому Господь: “Хто дав уста людині? Або Хто робить німим чи глухим, чи видючим чи темним, — чи ж не Я, Господь? А тепер іди, а Я буду з устами твоїми, і буду навчати тебе, що ти маєш говорити”. А він відказував: “Молю Тебе, Господи, — пошли іншого, кого маєш послати”. І запалав гнів Господній на Мойсея, і Він сказав: “Чи же Аарон твій брат, Левит? Я знаю, що він буде добре говорити... І ти будеш говорити до нього, і вкладеш слова ці в уста його, а Я буду навчати вас, що маєте робити. І він буде говорити за тебе до народу. І станеться — він буде тобі устами, а ти будеш йому замість Бога” (Вх. 4:10-16).

Отже, Біблія розглядає ораторське слово як певне осягнення істини й поділяє *зміст* промови та її “добру” (чи “тяжковусту”) *форму*. На першому місці зміст, а форма — другорядна; її може надати слову „тяжковустого” пророка навіть інша людина, Аарон, який має, на відміну від свого брата, природні ораторські здібності.

Найважливішим зразком *релігійно-дидактичної* риторики Біблії є Десять Заповідей (Декалог), що закликають людину жити в злагоді з собою і світом, любити “вищу справедливість” — Бога й так само щиро — свого ближнього. Вони починаються з величного риторичного звернення: “Я Господь Бог твій, і нехай не буде у тебе інших богів, окрім Мене”; а далі утверджуються з лаконічною виразністю моральні норми: “не вбивай”, “не перелюбствуй”, “не кради” тощо. Цей риторичний прийом покликаний “передати голос Бога”, створити враження слова, “вищого” за звичайне людське.

Десять Заповідей були початком розвою *юридичної думки* та *судового красномовства* в Давньому Ізраїлі. “Автори Біблії одразу за десятьма заповідями помістили “Закони завіту”, тобто звід законів, що приписувалися Мойсею, — закони Мойсееві. Вони близькі до відомих законів Хаммурабі, та й до законів інших східних народів”¹. Це зрозуміло, бо ж Декалог потребував конкретизації в повсякденних ситуаціях людського життя. І тут юридична риторика набуває, на відміну від Декалогу, конкретності й точності, але не втрачає патетичності: “Коли буде серед тебе вбогий, один з братів твоїх ув одній із брам твоїх у краї твоїм, що Господь, Бог твій, дає тобі, то не зробиш запеклим свого серця, і не замкнеш свої руки від убогого брата свого, бо конче відкриєш свою руку йому, і конче позичиш йому за його потребою, що буде бракувати йому” (Повт. 15:7-9).

Другим видом релігійної риторики є *пророче слово*. Саме “з волі Божої” говорять у Біблії пророки — носії високого морального ідеалу народу, і їхню риторику часто підсилюють яскраві художні образи. Ось пророк **Ісайя** бачить видіння в Храмі Єрусалимському: сам Бог в оточенні шестикрилих серафимів заповнює простір Храму, й пророк жахається:

“Горе мені, бо я занапашений! Бо я чоловік нечистоустий, і сиджу посеред народу нечистоустого, а очі мої бачили Царя, Господа Саваофа!” І прилетів до мене один з Серафимів, а в руці його вугіль розпалений, якого він узяв щипцями з-над жертownika. І він доторкнувся до уст моїх та сказав: “Ось доторкнулося це твоїх уст, і відійшло беззаконня твоє і гріх твій окуплений” (Іс. 6:5-7).

Слово пророче „темне”, бо людина „тяжкими” вустами намагається виразити чисте, мов „розтоплене срібло”, Слово Боже (пророк Єремія); воно, це слово, буває іноді для повсякденної свідомості езотеричним (тобто „закритим”, з прихованим змістом). Його може почути й зрозуміти той, „хто вуха має”, бо про-

¹Гече Г. Библейские истории. — М., 1990. — С.90.

мовляють пророки про речі високі, які не одразу осягає людський розум. Згадаймо трактування в християнстві такої ситуації: коли пророк **Єремія** у VII ст. до Христа віщував людям про майбутній Новий Завіт Бога з давньоєврейським народом та людством загалом, мало хто міг зрозуміти, що йдеться про часи Ісуса Христа (Єр. 31-34). Так само в християнстві трактується прозріння пророка **Ісайї**, який, на погляд церкви, точно описав мученицьку смерть Христа в Єрусалимі, його воскресіння (Іс. 45:23); зрозуміти сенс цих пророцтв, вважають християни, допоміг час. Саме в цьому полягає сила даного риторичного прийому: пророк “бачить наперед”, він говорить з волі небес.

„У давньоєврейській поезії немає грецької витонченості й латинської кришталевої чіткості. Слова пророків рвуться з нестримною силою, що здатна зруйнувати будь-які форми. Мов удари молота, падають рядки...”¹

Третій різновид біблійного красномовства — *слова повчальні (дидактичні)*, створені мудрецами, які не претендували бути безпосередніми глашатаями Божого слова. Їхні повчання, базуючись на Десяти Заповідях, начебто ілюструють та коментують моральні максими життєвими прикладами, літературними історіями, афоризмами. Особливо розвинулося це в часи, коли давній Ізраїль створив своє царство, де за царя Соломона (X ст. до Христа) було збудовано величний храм Богові. При тому храмі існував справжній “літературний інститут” мудреців-хакамів (від євр. “хокма” — мудрість). Під патронатом Соломона вони створили Книги Писань, у які часом заносили і вислови самого Соломона. На відміну від пророчого слова, тут панує пафос осягнення мудрості через життєвий, повсякденний матеріал.

Характерна щодо цього літературна постать самого царя **Соломона**, який є втіленням ідеалу премудрого владителя. Він згаданий як вправний судовий оратор: подано хрестоматійний приклад, як він розсудив двох жінок, що разом мали пологи. Та з них, чия дитина померла, спробувала підмінити своє мертве дитя чужим. Цар наказав, на жах усім, розтяти дитину навпіл і дати матерям по половині. Але тоді справжня мати заводала: нехай його візьме ота! А лже-мати лише повторювала: рубайте! нехай ні мені, ні їй! Отоді всі зрозуміли, хто справжня мати.

Мудрість Соломонова досягла апофеозу в книгах афоризмів й філософських міркувань. Передусім це Книга Екклезіаста (грецькою мовою — Проповідника), що фіксує жанр релігійної проповіді, яка доносить до слухачів істини віри. Але це досить дивна проповідь: “Цю книгу недаремно характеризують як “визнач-

¹Мень А. Ветхозаветные пророки. — Л., 1991. — С.21.

ну пам'ятку протесту проти ортодоксальної “премудрості” ¹: це міркування на межі сумніву, запитання до Творця (щоправда, цей риторичний прийом діє з особливою силою, коли у фіналі всі ці запитання “знімаються”).

Книга Екклезіаста є вираженням сумнівів людини, що володіла всім, чого душа забажає, й усвідомила врешті-решт, що життєві принади — ніщо інше, як марнота, суєта суєт. Соломон був великим царем, шанованим сусідніми володарями, мав авторитет у народі. Він збагнув мудрість усіх народів і досягав успіху в усіх своїх справах. Проте земне життя в його очах втрачає ціну, бо воно нетривке, плинне:

“Я сказав був у серці своєму: Судитиме Бог справедливого й несправедливого, бо для кожної справи є час, і на всяке там діло. Я сказав був у серці своєму: Це для людських синів, щоб Бог випробував їх і щоб бачити їм, що вони як ті звірі, бо доля людських синів і доля звірини — однакова доля для них. Як оці помирають, так само вмирають і ті, і для всіх один подих, і нема над твариною вишості людям, — марнота бо все!.. все до місця одного йде: все постало з пороху, і звернеться все знов до пороху... Хто не знає, чи дух людських синів підіймається вгору, і чи спускається вділ до землі дух скотини?” (Ек. 3:17-21).

Отож, Екклесіаст поетично змальовує красу й принади життя, водночас підкреслюючи його скороминучість, нагадуючи про необхідність завжди пам'ятати про Господаря життя і смерті.

Приповідки (афоризми) Соломона сконденсували життєвий досвід тодішнього суспільства, його погляд на добро і зло. Соломон говорить про цнотливість і розпусту, про подружнє життя, про князів та убогих, добродесних та п'яниць, добрих і злих тощо:

“Бо блудниця — то яма глибока, а криниця тісна — чужа жінка. І вона, мов грабіжник, чатує, і примножує зрадників поміж людьми” (Прип. 23:27, 28). “Нікчемна людина копає лихе, а на устах її — як палючий огонь. Лукава людина сварки розсіває, а обмовник розділює друзів” (Прип. 16:27,28). “Вино — то насмішник, напій п'янкий — галасун, і кожен, хто блудить у ньому, немудрий” (Прип. 20:1). Повчання Соломона “часто не позбавлені гумору” ².

Дуже близькі до Книг Соломонових Повчання Ісуса, Сина Сирахового, проповідника, який залишив по собі збірку витончених за думкою й досконалих за формою афоризмів:

“Смуток у злиднях перебуває, а вбогого життя — згідне з його серцем. Смуткові серцем своїм не віддавайся, відкидай його

¹История всемирной литературы: В 9 т. — Т.1. — М., 1978. — С.295.

²Библейская энциклопедия. — Oxford, 1996. — С.109.

геть — про кінець пам'ятай свій” (про тужіння над померлим, Сир. 38:19-20); “Огидні діти — грішники діти, а й ті, що перебувають в оселях безбожників. Загине спадщина дітей грішників, завжди ганьба тяжітиме на їхньому потомстві. Нечистивому батькові власні діти докоряють, бо саме через нього вони в неслав'ї. Горе вам, мужам нечистивим, що Бога Всевишнього закон полишили!” (Сир. 41:5-8).

Народний погляд на добро й зло відображений в афоризмах Сираха:

“Ліпше життя злиденне під дахом з драниць, аніж пишні страви в домі чужому” (Сир. 29:22). “З-за багатства безсоння виснажує тіло, а журба про нього сон відганяє” (Сир. 31:1). “Мудрий не має ненависті до закону, хто ж з ним лицемірить — той мов судно в бурі” (Сир. 33:2).

Літературні форми тут досить різноманітні й багаті. За жанром це — *машал* (своєрідний текст, що охоплює можливості притчі, афоризму, приказки), який може бути патетичним і високим за настроєм, а може стати іронічним і навіть дразливим. Тут відчутно відгомін суперечок мудреців-хакамів про життєві цноти й гріхи; високе поривання духу змінюється гострою грою розуму або жартом. Дидактика-повчання межує з багатоплановим символом або прихованим алегоричним змістом.

Під час випробувань та відродження народу після вавилонського полону з особливою силою прозвучали проповіді **Ездри** та **Неемії**, первосвященника й державного мужа, які закликали народ до каяття і зречення чужих богів. Тут до духовного змісту долучається політично-національний, що засвідчує зародження політичного красномовства.

Це красномовство визначалося виключно релігійною концепцією: “Політичні погляди євреїв не відрізнялися від поглядів інших народів Стародавнього Сходу, бо і єврейська політична думка перепліталася з релігійними віруваннями. Згодом після оселення в Палестині, внаслідок особливих економічно-політичних умов ідея месіанства відіграє головну роль в єврейській політичній доктрині: адже євреї були переконані, що Бог вибрав їх народ, щоб правити ним і особливо піклуватись про нього”¹.

Очевидно, саме в ті часи в Юдеї було запроваджене систематичне навчання населення, починаючи з дитячого віку. “Головну частину матеріалу вчитель викладав в усній формі”², що, очевидно, стимулювало розвиток риторичних прийомів.

¹Зейдлер Г.-Л. Політична думка Стародавнього світу. — Львів, 1959. — С.96.

²Библейская энциклопедия. — Oxford, 1996. — С.109, 246.

1.3.2. Красномовство в Новому Завіті

У центрі Нового Завіту — особистість Ісуса Христа. Він постає не просто людиною, а Богом в людському тілі, іпостасю Святої Трійці. Один з євангелістів — Іван — трактує Христа як те “Слово Боже”, що творило світ, а відтак стало плоттю й перебувало серед людей задля їх спасіння. Власне, Ісус, проповідник з Назарета, розумів себе саме так, твердячи: “Небо і земля проминеться, але не минуться слова Мої!” (Мв. 24:35). Він виголошує пророцтва про Страшний суд, воскресіння мертвих, майбутню руйнацію Храму тощо. За словом Ісусовим, як стверджує Біблія, засихає смоківниця, що не хотіла нагодувати його, коли він був голодний; він виганяє з хворих бісів, що мучать людину, навіть воскрешає мертвих. Усе це покликане показати його божественну владу над природою, над самим життям і смертю.

Одночасно в “земному” житті Ісус змальований як освічена людина, що навчалася Святого Письма з дитинства. В Євангелії від Луки розповідається, як під час паломництва в Храм Єрусалимський батьки забули, виходячи з нього, забрати підлітка Ісуса з собою, а коли повернулися, то знайшли його серед храмових мудреців-книжників, котрі дивувалися з мудрості дитини та з того, як вона обізнана з Писанням.

Проповідь Христа базувалася на Старому Завіті та коментарях до нього, на широкому використанні й глумаченні цитат. Проте й конфлікт Христа з рабинами почався з того, що він, як заведено було, прокоментував при читанні Біблії в синагозі м. Назарета слова пророка про Месію (Спасителя світу) як про самого себе. Тому проповідь Христа сильно відрізнялася за стилем від розумувань тогочасних юдейських книжників, бо “Він навчав їх [людей], мов Той, що владу має, а не так, як звичайні книжники й фарисеї” (Мв. 7:29).

Характерно, що Ісус нічого не додавав до Писання — це було заборонено. Але його коментарі до написаного відзначаються глибиною та витонченістю. Наприклад, книжники, які намагалися пристосувати положення старозавітного Закону до пересічної людини, спитали якось Христа: “Учителю, котра заповідь найбільша в Законі?” Він же промовив йому: “Люби Господа Бога свого всім серцем своїм і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша і найперша заповідь. А друга однакова з нею: “Люби свого ближнього, як самого себе. На двох цих заповідях увесь Закон і Пророки стоять” (Мв. 22:34-40). Так Ісус Христос показав, що, по суті, всі Десять заповідей рівноцінні, бо вчать любити Бога і людей, і це є закон існування.

Водночас Христос творчо коментував і розвивав ідеї Старого Завіту. Прикладом можуть бути Заповіді Блаженства: це фрагмент з уславленої Нагірної проповіді, де Христос пояснює поняття „блаженний” як „наближений до Бога”, той, що досягає стану святості, виконуючи Закон любові. Такі висловлювання, як, наприклад, “Не людина для суботи, а субота для людини”, “Віддайте кесарево кесареві, а Боже — Богові” й т.п., стали крилатими.

Використовував Христос і народну мудрість, фольклорні прийоми. Часто він звертався до простого народу у формі *притчі* (жанр, подібний до байки, але з виразною повчальною метою). Притчам Христа властиві високі літературна культура і стиль:

“Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує. Чи ж ви не багато вартіші за них?<...>І про одяг чого клопочетесь? Погляньте на польові лілеї, як зростають вони, — не працюють, ані прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій своїй славі не вдягався так, як жодна з них. І коли польову траву, що сьогодні ось є, а завтра до печі вкидається, Бог отак зодягає, — скільки краще зодягне Він вас, маловірні!” (Мв. 6:25-31). А коли треба, інтонації Христа бували гнівні й загрозові: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти! Так і ви, — назовні здаєтеся людям за праведних, а всередині повні лицемірства та беззаконня!” (Мв. 23:27-28).

Проповідь Христа стала підґрунтям *слова апостолів*. Його учнями були особи переважно малоосвічені — рибалки, митники, різний простолюд. Серед них згодом з'явилося кілька людей, освічених по-античному, наприклад, євангеліст Лука, лікар-грек з Антіохії, який виклав свою версію життя Христа в душі традицій грецької історичної прози. Але ота жменька людей (більшість з них погано володіла грекою та латиною — мовами Римської імперії), проповідуючи в усьому світі ідеї Христа, здолала могутню й ворожу до них язичницьку імперію — в 313 р. імператор Костянтин дозволив сповідувати християнство, яке поволі ставало пануючим. Саме тут простежується сила й значимість натхненного ораторського слова. Античний світ, вихований на грецькій софістиці, розумів істину як щось відносне, релятивне. Коли Пілат Понтійський (римський намісник Юдеї, який засудив Христа до страти) почув, що Христос “сповіщає істину”, він спромігся лише спитати: що є істина? Для античної людини істиною були останні циркуляри імператора, думки філософів чи поетів, риторична софістика переможців у словесному змаганні тощо. Історики, починаючи з пізньої античності, немало писали про моральний занепад та внутрішній розклад античного суспіль-

ства в останні часи його існування. Але не все населення Римської імперії було таким байдужим до моральних цінностей, як Пілат. Сотні тисяч рабів та простих людей, блудники та вбивці, яких мучило сумління, аристократи, яким обридло життя в розвагах, — усі вони поволі проймалися християнською ідеєю. За слово це віддали життя майже всі учні Христа і їх послідовники — численні мученики, проголошені церквою святими. Античних риторів винагороджували грошима, славою та золотими вінцями, якими прийнято було вшановувати ораторів. Апостольська ж проповідь винагороджувалася вінцем мученицьким. У такий спосіб викристалізувалися дві різні концепції риторичного слова.

Водночас “християнство виявилось здатним кожного разу вступати в зв’язок з новою мовою та новою культурою. Переклад для євангельської проповіді не був перепоною, бо вона апелювала до природи людей як таких і не претендувала бути умопоглядною філософією. Її зброєю були притча, повчальне оповідання, молитва та містичне об’явлення, вона спиралася на афористичну мудрість та народні вірування, які не знають мовних бар’єрів”¹.

При цьому ранні проповідники християнства зверталися до грецької мови, але зовсім не так, як, скажімо, римляни, захоплені витонченістю грецького ораторства. Апостоли писали Новий Завіт одразу грецькою, щоб бути зрозумілими не лише євреям, а й всім народам світу. Дехто з них був дещо „тяжковустий”, як, наприклад, євангеліст Марко, мові якого властиві гебраїзми (єврейські слова) й певна скутість.

У Новому Завіті відчутні й уроки античної словесності. Наприклад, євангеліст Лука спирається на канони греко-римської історичної прози: він, “все від першої хвили докладно розвідавши, забажав записати за порядком” (Лк. 1:3) всі події життя Христа, на відміну від своїх товаришів, які подібних прийомів ще не знали. Скоріш за все, саме він є автором „Дій апостолів”, написаних за всіма правилами античної риторики.

Передаючи проповідь таких полум’яних проповідників християнства, як апостол Павло, він дотримується структури античної промови. Наприклад, у його промовах перед народом юдейським та на афінському ареопазі виділяються всі структурні аспекти античної промови: “Мужі-браття й батьки! Послухайте ось тепер виправдання мого перед вами!”. Як *зачули* ж вони, що до них він говорить єврейською мовою, то тиша ще більша настала”. (Дії. 22:1). Це — типове *зацікавлення*. За ним йдуть *опис* та *оповідь*: “Я юдеянин, що родився в кілікійському Тарсі, а вихований в цім місці, у ніг Гамаліла докладно навчений Закону

¹История всемирной литературы: В 9 т. — Т.1. — М., 1978. — С.522.

отців; горливець я Божий, як і ви сьогодні” (Дії. 22:3). Далі Павло докладно розповідає, як він переслідував християн і був навернений самим Христом, як у Дамаску його привітав Ананій. Але тільки-но підійшов апостол до **міркування** про Христа, яке мало перейти в **переконання**, зібрання загуло, перебиваючи його й жбурляючи одержу вгору... Такий структурі мови може бути два пояснення: або, як мовилося вище, Лука передав промову Павла у звичних категоріях грецької риторики, або й сам Павло, римський громадянин та ерусалимський аристократ, був не зовсім позбавлений античної вченості (цитував же він іронічні слова грецького поета про жителів Криту як завзятих брехунів)¹.

Власне, це була тенденція часу. Навіть ті апостоли, що не мали змоги вивчати грецьку софістику, швидко засвоїли риторичні навички й прийоми з повсякденної потреби проповіді серед язичників. Так, апостол Іван, що проживав серед греків, у своєю Євангелії оперує античним філософським поняттям “Логос” (Слово), яке водночас означає *воля, знання, дія, мудрість* (згадана вище філософська концепція Ісуса Христа як Передвічного Логоса). Вважають, що саме цей апостол написав і останню книгу Нового Завіту – Об’явлення про кінець світу (т.зв. Апокаліпсис), засновану на традиціях старозавітного пророцького слова. В Івана стиль юдейських пророків поєднується з прийомами античного ритора, а це свідчить, що християни від самого початку прагнули до використання і традицій біблійного слова, і досвіду античного риторства.

Зрештою, весь Новий Завіт є своєрідним поясненням, органічним продовженням Старого Завіту. І це позначається на структурі новозавітної риторики. Генетично проповідь Христа та апостолів пов’язана з синагогальною традицією коментування Святого Письма під час юдейського богослужіння. Така проповідь називалася *пірке* і виникла з досвіду коментування Біблії на ґрунті Мішни – доталмудичної системи приписів до Закону Мойсея. Власне, вже перша проповідь Христа в Назаретській синагозі, в якій він оголосив себе Месією, про що сповістив стародавній пророк (тлумачення на Ісайю), і була типовою пірке.

¹Тому не зовсім зрозуміло, чому проф. М.Гаспаров цілком відмовляє християнським писанням у композиційній злагоженості: “...стійка байдужість християнської проповіді до питань композиції: вже новозавітні зразки проповідей Христа і Павла майже не піддаються композиційному аналізу, а являють собою накопичення сентенцій, кожна з яких яскрава й діюча, але дуже мало пов’язана з сусідніми”. Щоправда, автор мотивує свою тезу тим, що для християн “побудованість” думки видавалася фальшю, але текст Нового Завіту не дає підстав для такого категоричного висновку (див.: Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М., 1986. – С.98).

Одночасно Новий Завіт писався в розрахунок на широкого грецькомовного читача. Попри всю його стилістичну простоту, він зумовив появу нових ідей та понять. Так, давні греки зовсім не знали поняття “совість”, виходячи з норм полісної моралі, а не особистого сумління. Лише у Сократа з'явилось відчуття „даймону” — особливої, власної позиції. В пізній античності слово “совість” вживалося все частіше, але тільки в Новому Завіті воно вже повторюється десятки разів як синонім старозавітного поняття “серце”.

Новозавітна проповідь в устах Христа та апостолів — це багаті й своєрідні прийоми, властиві семітським літературам, передусім давньоєврейській. Так, проповідь тут невід'ємна від *оповіди* — адже це були живі тексти, які виголошували перед натовпом, а не писали для „читання вдома”. Проте зустрічаються характерні *літературні прикраси й вирази-образи*: „сини палацу весільного” (ті, що на весіллі), „син даху” (лунатик), характерні юдейські *плеоназми* („піді й зроби”, „прийшли й просили”, „відповів і сказав” тощо). Тут нема орієнтації на „живопис словом”, як у греків та римлян, зате сильна дидактичність, як, наприклад, у Заповідях Блаженства: „Блаженні вбогі духом...”, але водночас: „Горе вам, багаті, бо не буде вам утіхи...”.

Так йшли одна одній назустріч культури юдейська й грецька, конфлікт між якими був, здавалося б, антагоністично нездоланим з часу, коли еллінізований цар Сирії Антіох Епіфан спробував знищити юдаїзм на користь грецької культури. З тих пір юдеї не хотіли й чути про будь-що грецьке (відома рекомендація одного авторитетного книжника пізньоюдейської епохи: дітей можна навчати грецької мудрості, але щоб “не вдень і не вночі”). З іншого боку, всім юдейським гордувала й антична культура, особливо зважаючи на те, що юдеї ніяк не хотіли еллінізуватися (це спричинило вигнання їх з Палестини). Християнство подолало прірву, яка розділяла ці два типи культури. Вустами апостола Павла було проголошено: у нас немає ні елліна, ні юдея. Виникає синтетична культура, що об'єднує староюдейське порівняння до слова-правди й античну мудру витонченість форми, досвід ораторства.

Отже, творці Біблії заснували власні традиції красномовства, які відрізнялися від принципів античної риторики. Проте коли християнство вийшло за кордони Юдеї, виникла необхідність використати й досвід античного красномовства, сполучити його з біблійною традицією.

Базові поняття: *езотеричний, машал, пірке, приповідка, притча, проповідь.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягає біблійна концепція слова? Чому слову тут відводиться така важлива роль?
2. Чому "тяжковуистість" Мойсея в Старому Завіті має певний символічний зміст?
3. Що таке езотеричний зміст біблійного слова?
4. Чому старозавітне красномовство зосереджено на питаннях існування (екзистенціальних питаннях) людини?
5. Які риторичні жанри були популярні в епоху Старого Завіту?
6. Чим відрізняється біблійний машал від античного афоризму?
7. Чому в Новому Завіті проблема слова конденсується навколо особистості Ісуса Христа?
8. Прокоментуйте ставлення Ісуса Христа до Старого Завіту. Як його проповіді пов'язані з традицією синагогальної проповіді (пірке)?
9. Які особливості стилю проповідей Ісуса Христа?
10. Який резонанс мало слово апостолів? Чому своєю проповіддю вони перемогли високорозвинену античну цивілізацію?
11. Чи проглядає в писаннях апостолів індивідуальний стиль?
12. Які прийоми властиві біблійному оратору?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Библейская энциклопедия. — Oxford, 1995.
- Гече Г. Библейские истории. — М., 1990.
- История всемирной литературы: В 9 т. — М., 1983. — Т.1. — С. 271–302, 501–515.
- Лопухин А.П. Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета: В 3 т. — Стокгольм, 1987 (репринтне вид. з кн. 1904–1913 рр.).
- Михальская А.К. Педагогическая риторика: история и теория. — М., 1998. — С.93–127.
- Никифор, архимандрит. Библейская энциклопедия. — М., 1990 (репринтне вид. з кн. 1891 р.).

1.4. ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО В СЕРЕДНІ ВІКИ

Середньовіччя — найважливіший після античності період формування засад сучасної цивілізації. В цей період особливо проявився поліцентризм культури Сходу й Заходу. Грунтуючись на Біблії як на основі нового світогляду, ідеологія середніх віків розшарувалася на християнство та іслам¹, що визначило харак-

¹Значної уваги вимагає величезний регіон буддійської культури, але, по-перше, цей матеріал не впливав фундаментально на свідомість європейця; по-друге, він маловивчений (особливо культури Китаю, Японії, Індокитаю тощо). Отож, ми дозволяємо собі лише позначити контури цього континенту, де риторика посідала почесне місце, хоча й не мала статусу науки.

тер культури та спрямованість літературної творчості. Ці течії неоднорідні: після більш-менш гармонійного розвитку християнської культури Сходу і Заходу як єдиного культурного простору дійшло до розколу східної й західної церков, що спричинило диференціацію ідей та форм літературної творчості, нерівномірність у розвитку риторики. Та й за період церковної єдності (до 1054 р.) цей розвиток відбувався нерівномірно: домінувала східна традиція, а західна риторика занепадала (якщо не брати до уваги кількох визначних постатей). Навпаки, в другому тисячолітті нової ери, особливо після руйнації Візантії, починає інтенсивно розвиватися західна культура, в якій сфера риторики поступово стає колицкою ідей гуманізму та секуляризації (звільнення громадського та культурного життя від впливу церкви).

1.4.1. Формування засад середньовічного європейського красномовства

У середні віки ораторське мистецтво розвивалося переважно в руслі церковної проповіді, оскільки церква була основним осередком культури. Світське красномовство — академічне, судове, побутове — знаходилося під церковним впливом.

Література середньовіччя як у своїх жанрових вимірах, так й за функцією, майже не відрізнялася від античної. Власне це була риторична література, яка мала на меті вирішення утилітарних проблем, а написані за канонами поетики Арістотеля художні твори сприймалися в цій системі як такі, що відволікають людину від Бога, унеможливають спасіння душі.

Новий тип риторики кристалізується в II ст., коли християни почали ширше знайомитися з античною спадщиною, використовуючи її філософсько-літературні методи. Тоді ж загострилася боротьба з ереями (“особливими вченнями”), що зумовило розвиток полеміки. Пізніше становлення християнської догматики на Вселенських Соборах також проходило у жвавих дискусіях. Особливу роль у цьому відіграло старовинне візантійське місто Александрія, де виникли Музей та Бібліотека, навколо яких була створена Академія наук. Тут вперше було перекладено грецькою Старий Завіт, виник метод екзегетичного прочитання його тексту (екзегетика — врахування прихованого значення тексту, підтексту, символіки, алегорії тощо; засновником її був **Філон Александрійський** — еллінізований юдейський вчений). Саме в Александрії виникла школа християнської теології. Вважають, що заснував її апостол Марко, далі (з 180 р.) на чолі її стояли Пантен, Ориген, Іракл, Діонісій, Дідім,

Климент Александрійський¹. Їх вважають апологетами (оборонцями віри). Апологети висунули *ідеал “обоженної”² людини*, яка прагне знайти шлях до втраченого раю.

Власне, риторика в християнському середньовіччі набуває рис *гомілетики*, зосереджуючись переважно у сфері релігійного красномовства, адже в середні віки релігія була основним осередком та джерелом культури. Все розмаїття почуттів античної людини стали розцінювати як “марноту”, суєту. Середньовічний ритор промовляв лише на теми, пов’язані зі спасінням душі.

Г о м і л е т и к а — *християнська риторика, зосереджена на тлумаченні Біблії через проповідь чи повчальну бесіду.*

Слово *гомілія* (гр. ομιλία) означає „промова перед народом, бесіда з кількома людьми”. Звідси й грецький вислів ομιλητικητεχνη — мистецтво, техніка бесіди, спілкування. Термін вживався ще в античні часи. Наприклад, у „Застільних бесідах” Плутарха: „Досять важливу частину гомілетики має становити вчення про обачність, якої треба дотримуватися, задаючи запитання і вдаючися до жартів”. У античному суспільстві гомілетикою називали вміння вести тактовну, приємну бесіду. Плутарх, зокрема, викладає правила бесіди „за чаркою”, під час застілля, намагаючись відволікти можливих співбесідників від п’яної сварки; не радить зловживати жартами:

„Тих, хто в смішному переступає міру, вважають за блазнів і грубих людей, бо вони домагаються смішного за будь-яку ціну й скоріш прагнуть викликати сміх, ніж сказати щось вишукане, не змусивши страждати тих, над ким насміхаються. А хто, не сказавши сам нічого смішного, відкидає тих, хто таке говорить, вважається неотесаним і нудним. Тих, хто розважається пристойно, називають дотепними” (тут процитовано „Нікомахову етику” Арістотеля, а згодом і Ціцерона, який у творі „Про оратора” зазначав, що міра в жартах відрізняє людину від тварини).

Отож, в античному суспільстві термін “гомілетика” не мав того значення, якого набув у християнський період³.

¹На жаль, точних дат життя та біографії більшості з цих діячів історія не подає.

²Не слід ототожнювати поняття “обоженна” людина та “обожена” людина: в першому випадку йдеться про приписування людині якостей божества (наприклад, трактування римського імператора як божества), в другому — про “повернення людини до образу Божого”; перше поняття — “язичницьке”, друге — “християнське”.

³Слово *гомілія* мало тоді синоніми *діатриба* та *паренеза* — тобто напучуюча бесіда (див.: Проблеми теорії літератури в Візантії і латинском середньовіччі. — М., 1986. — С.23).

У часи формування засад церковної культури термін “гомілія” стали використовувати для означення бесід пресвітерів, які, ще не маючи відповідної освіти, пояснювали Біблію мовою простою та широю. Така проповідь протистояла античній ораторській практиці.

“Якщо для античного оратора слово є прояснена думка, а для християнського — скаламучена думка, то для античного слухача зв'язок промови є запорукою істинності думки, а для християнського — ледь не свідчення її облудності”. Таким чином, якщо у тріаді „оратор–промова–слухач” антична риторика зосереджувалася на слові „промова”, то християнська — на слові „слухач”, — зауважує проф. М.Гаспаров¹.

Коли ж у древній церкві було встановлено єдиний літургійний чин, з обов'язковим читанням у канонізованому порядку книг **Біблії**, пастирі вдавалися до спеціальних бесід під час літургії, які безпосередньо змикалися з читаним текстом, були його трактуванням (об'єктом пояснень стали *перикопи* — визначені для читання місця Писання).

Найдавнішою християнською настановою, що збереглася до наших днів, є послання римського єпископа **Климента** до коринтян. Певний час цьому авторові приписували й „Дидахе”, апостольські повчання, знайдені у ХІХ ст. Але в історії християнства й християнського красномовства св. Климент залишається, безперечно, лише автором послання до коринтян, в якому він порівнює „людей безчесних”, що спричиняють розколи в Коринтській Церкві, з біблійним Каїном, а також наводить інші приклади заздрості, зазначаючи, що від заздрощів потерпали й Данаїди з античної міфології. Щоб підсилити вплив на свідомість своїх читачів, автор повністю цитує 50-й покаєнний псалом Давида.

Ось зразок стилю св. Климента: „Пройдемо усі покоління людей і дізнаємося, що Господь у кожному поколінні милостиво приймав покаєння тих, які бажали навернутися до Нього. Ной проповідував каяття, а ті, хто його послухав, врятувалися. Йона сповістив ніневітянам загибель, але вони, розкаювшись у своїх гріхах, умилостивили Бога своїми молитвами й отримали спасіння, хоча були далекі від Бога”.

Це послання, написане приблизно 97 р. після Христа, спрямоване на встановлення миру між двома течіями в Коринтській Церкві, яку єпископ Римський закликає коритися законній ієрархії. Цей твір був у великій пошані серед давніх християн і вводився до збірок нарівні з апостольськими посланнями.

¹Проблеми литературной теории в Византии и латинском средневековье. — М., 1986. — С.98.

З часом увійшов у вжиток термін *гомілет* — майстер гомілетики. Християнські гомілетическі керувалися біблійними настановами, надаючи перевагу змістові повчання перед майстерністю проповідника. Набула широкої популярності теза апостола Павла: “Коли я говорю мовами людськими і янгольськими, та любові не маю — то став я як мідь дзвінка або бубон гудячий! І коли маю дари пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, й маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю — то я ніщо” (1 Кор. 13:31).

У ранній церкві вважали, що проповідь має бути передусім натхненна від Духа Святого. Базувалося це, зокрема, на апостольській думці про те, що “одному бо Духом дається слово, а другому слово знання тим самим Духом” (1 Кор. 12).

Перший сумнів у тому, що всяка проповідь є від Духа Святого, висловив **Оріген** (II–III ст.). Він, спираючись на послання апостола Павла до коринтян, доводить, що проповідник має певний простір для вияву свого „я”, але для цього він *мусить бути добре освіченим*. Був він першим і серед тих, хто спробував створити систему християнської філософії. Оріген був знавцем Біблії, автором системи розгорнутих наукових коментарів до неї. Хоча згодом значну частину поглядів Орігена визнано було еретичними, саме йому *вдалося започаткувати тлумачення Біблії з використанням філософсько-риторичних категорій*.

Помітну роль у розвитку середньовічної європейської риторическі відіграв також **Тертуліан** (II–III ст.), який починав як античний ритор. Йому належить крилатий вислів: „Душа людська — християнка”. Цей видатний богослов першим виступив проти диктату логіки й обстоював права ірраціонально-„серцевого” начала:

„Сина Божого розіп’ято; нам не соромно, бо варто було б соромитися. І помер Син Божий; це цілком достовірно, бо цілком нісенітно. Й після погребіння Він воскрес; це безперечно, бо неможливо” (“*Що спільного між Академією та Церквою?*”).

З часів Орігена проповідь стає коментарем до Біблії, вона ґрунтується виключно на ній. Поступово долалося тяжіння до різних відступів та викладу „власного світогляду” — однак і сам Оріген нерідко у своїх гоміліях порушував ним же сформульовані правила, вдаючись до розумувань, інколи далеких від коментованого тексту.

Перші гомілетическі не цуралися античної вченості. Багато що в їхній практиці нагадувало красномовство античних літераторів. Проте на середньовічному європейському ґрунті традиція тлумачення Писання зіткнулася з античною традицією трактування поетичних творів, яка в старовинній освіті посідала важливе місце.

Використовувалася вся система античних прийомів (трактування буквального, алегоричного, тропологічного та анагогічного). Наприклад, Єрусалим буквально (історично) означав місто, алегорично — Церкву, тропологічно — душу віруючого, анагогічно — Царство Небесне.

Надалі риторичне мистецтво європейського середньовіччя (гомілетика) розвивалося в річищі патристики (від гр. πατήρ, лат. pater — отець).

Патристика — твори Отців Церкви, які у середньовіччі вважали найважливішим після Святого Письма джерелом істин християнської віри.

Видатними представниками ранньої патристики, чиї твори мали значний вплив на християнську риторичку, були **Августин Аврелій** та **Еронім** (IV–V ст.).

До свого навернення в християнство Августин вчився на риторика, а згодом започаткував літературний психологізм, реалізуючи принесене християнством почуття цінності особистості. Своє розуміння „діалектики душі” він висловив у „Сповіді” — книзі, пронизаній євангельським „Сповідайтеся один перед одним”. У ній втілено його бачення розвитку особистості й протиріч людського „я”.

Помітним є і вплив старозавітної концепції людини: відпавши від Бога, вона шукає втраченого раю, весь час зриваючись у гріх. Автор картає себе за те, що замолоду палко віддавався театрові, з його співпереживанням вигаданим дійовим особам:

“Але тоді я, нещасний, любив печалитися й шукав приводів для печалі: гра актора, що зображав на кону чуже, видумане горе, більше мені подобалася й сильніше мене захоплювала, якщо викликала сльози... розповідь про видумані страждання немовби шкребла мою шкіру, й, мов з розчисування нігтями, починалося запалення й огидна гнійна пухлина”¹.

Чимало уваги він приділяє „безодням” душі, від яких може врятувати лише божественна благодать. Незвичним для світської людини був погляд Августина на світову історію. Спостерігаючи руйнацію Риму варварами, він дійшов висновку, що потуги до формування світових імперій — безнадійна справа, бо „град земний” є ілюзія й марнота, а варто будувати лише духовну спільноту („град Божий”). „Сповідь” справила безпосередній вплив на становлення європейського літературного психологізму пізніших часів.

¹Августин Аврелій. Исповедь. Петр Абеляр. История моих бедствий. — М., 1992. — С.31.

Августин вважав, що антична наука задовольняла лише „людські”, „душевні”, але не духовні запити особистості:

„Живучи в такому [поганському, розлюдненому] середовищі, я в тодішньому моєму неусталеному віці вивчав книги з красномовства, прагнучи в цілях негожих та легковажних, на радість людському марнославству стати визначним оратором. Навчаючись за встановленим порядком, я дійшов до книжки якогось там Цицерона, з мови якого дивуються всі, а з серця не так”¹.

“У ці роки я викладав риторику і, подоланий жадібністю, продавав переможну балакучість. Я вважав за краще, Ти знаєш це, Господи, мати добрих учнів, в тому значенні слова, в якому до них прикладається „добрий”, й безхитрісно вчив їх хитрошам не на те, аби вони губили невинного, але щоб часом визволяли винного”².

Характерно і те, що Августин більше зосереджувався на адресатові промови — слухачеві, ніж на риторських хитрощах (твір „De doctrina christiana” — “Про християнську доктрину”, IV ст.).

Погляди Августина на предмет риторики можна звести до п'яти основних положень.

1. *Існує загальна риторика, в тому сенсі, як її розуміла античність. Вона є корисною, але не обов'язковою. Християнинові достатньо знати Святе Письмо й церковну літературу, а проповідникові — коментувати Писання в догматичному та моральному аспектах.*

2. *Проповідник і ритор мають бути мудрими (sapientia). Це важливіше від хисту красномовства. А зміст важливіший від форми.*

3. *Проте і апостол Павло, і старозавітні пророки, і один з Отців Церкви святий Амвросій Медіоланський мали гарний склад мови. Отож, говорити красиво — бажано (цікавим є посилання на авторитет саме християнських проповідників).*

4. *Необхідно дотримуватися певного стилю мови, яких з античності відомо три (високий, середній та низький).*

5. *У гомілетів спостерігається напхнення Святого Духа, яке осявало проповідників у апостольські віки, та допомога Благодаті Божої, що виявилася пізніше. Тобто замість святих у церквах стали проповідувати переважно звичайні люди.*

Августин був першим справжнім професійним гомілетом, а його твір „Про християнську доктрину” вважають класикою гомілетики.

Еронім, перекладач Біблії латиною (Вульгата), який все своє майно потратив на вивчення гебрайської (давньоєврейської) мови,

¹Августин Аврелій. Исповедь. Петр Абеляр. История моих бедствий. — М., 1992. — С.33.

²Там само. — С.41.

добре знав античну літературу (вчився у відомого граматика Елія Доната), перекладав біблійні студії Орігена. Перекладав він за Цицероновим принципом: згідно зі змістом, але не дослівно. Єронім був автором першої християнської історії літератури латиною („De viris illustribus”). У цьому творі згадано більше сотні християнських письменників, а також нехристиян — Філона Александрійського, Йосифа Флавія, Сенеку як “предтеч і свідків” християнства. Написав він також продовження „Церковної історії” Євсевія Кесарійського. Виступив Єронім і проти колишнього друга Руфіна, з яким розійшовся в оцінці спадщини Орігена, написавши кілька книг полемічного змісту (апологій), оскільки Руфін був послідовником ересі Орігена. Творчість Єроніма є об’єднуючим чинником між біблійною спадщиною, греко-християнською письменницькою традицією та римською літературною вченістю.

Як ритор, Єронім виріс на античному ґрунті. В одному з листів він розповідає, що, зрідившись рідних і близьких, усіляких розкошів, не в силі був відмовитися від бібліотеки античних авторів, тому узяв її у своє пустельне самітництво.

“І отак я, клятий, постився і мав намір читати Туллія [*Цицерона*]. Зриваючися в спокусу насолоди художнім твором, після посту й молитви, кидався на комедіографа Плавта”¹. А коли після того він починав читати пророків, його “жахала необробленість мови”.

Так тривало доти, поки Єронім не захворів на лихоманку, під час якої мав видіння (“не втрата свідомості й не пустий сон”, як він зазначає): Сам Христос у день Страшного суду спитав його, хто він. А коли Єронім назвав себе християнином, то Спаситель, вигукнувши: “Брешеш, ти цицероніанин, а не християнин”, звелів бити його батогами. Тоді Єронім крикнув: “Господи, якщо коли-небудь я матиму світські книги, якщо їх бачитиму, через це саме зречуся Тебе”².

Отже, на початку середньовічної доби чітко розрізняли:

- 1) гомілетикау евангельську та апостольську (вона, за Августиним, надихалася безпосередньо Святим Духом);
- 2) гомілетикау пізніших пресвітерів (творилася лише „за допомогою благодаті”).

Проте існувала проблема використання досвіду античного ораторства, яке перебувало на високому щаблі розвитку, але не мало серед християн достатнього морального авторитету. За цих обставин постала необхідність людське вміння і високу навченість об’єднати з благодаттю.

¹Цит. за: *Рассел Б.* История западной философии. — М., 1959. — С.358.

²Там само. С.358.

Тогочасна Церква ставилася до риторів насторожено: наприклад, до хрещення їх допускали лише після формального зречення своєї професії. Засуджувалося, проте, не ораторське мистецтво як таке, а лише *софістика*, або *сікофантство* (шантаж з боку риторів, які збирали на певних осіб компрометуючі матеріали).

З середини III ст. Церква припинила практику, згідно з якою проповідувати дозволяли не лише пресвітерам-священикам, а й вченим мирянам. Відтоді могли проповідувати лише духовні особи.

Але в часи апостольські серед перших проповідників християнства не всі були священиками. Наприклад, Петро й Андрій, покликані Христом, були рибалками.

Отоді й постало питання: *чи можуть проповідувати несвященники?* З цього приводу св. Єронім писав: „Рільники, мулярі, столярі, різьбярї... всі вони не можуть стати майстрами без якогось учителя. А тільки розуміння Святого Письма всі собі приписують. Старенька бабця язиката, здитинілий старушек, балакуни — всі беруться зухвало до Святого Письма: роздирають його, пояснюють його, навчають інших про нього, хоч самі нічому не вчилися”¹.

Традиція, що йшла від Орігена, дозволяла долучати до Святого Письма власні роздуми й сентенції. Так постало питання про *нормальний* зміст проповіді („норму”, якої необхідно дотримуватися проповідників).

На Заході, в умовах руйнації римської культури й панування варварства („темні віки” раннього Середньовіччя) за папи Григорія I Двоєслова (понт. 509–604) патристика припинила своє існування. На Сході ж вона успішно розвивалася ще півтора століття.

Формування предмета гомілетики завершив **Григорій Двоєслов**. У його „Пастирському правилі” сформовано поняття *“казуїстика”* (від лат. casus — випадок, ситуація).

З погляду античної риторики, промовець мусив зважати на склад аудиторії. Так, учень Сократа Антисфен відзначав багатолікість славетного філософа Піфагора в його стосунках з людьми:

„Та й Піфагор, кажуть, вважав для себе гідним, розмовляючи з дітьми, звертати до них дитячі слова, жінкам — жіночі, архонтам — призначені для архонтів, ефебам — ті, що підходять для ефебів”² [*архонти — начальники, ефеби — молоді воїни*].

¹Цит. за: Історія біблійна Старого і Нового Завіту. — Прудентопіль, 1965. — С.229–230.

²Цит. за: *Жмудь Л.Я.* Наука, філософія і релігія в ранньому піфагореїзмі. — СПб., 1994. — С.37.

Цю думку, відстоюючи ідею **казуїстики**, розвивав і Григорій Двоєслов: *зміст та форму проповіді слід змінювати відповідно до статусу аудиторії*. Бо не одними й тими ж словами звертаються до старих людей і до дітей, до воїнів та ченців тощо. Потрібно враховувати характер, здібності, суспільний стан людини або групи людей. Він вимагав від проповідника як *святості життя*, так і *спеціальної освіти*. Його книга „Пастирське піклування” (591) ґрунтується на суто християнському погляді: „Кого Господь наповнив, того він одразу робить красномовним”, причому автор переносить увагу з класифікації типів риторичних прийомів на класифікацію типів слухачів. Їх налічується 36 пар (чоловіки–жінки, юні–старі, бідні–заможні тощо). Професор М.Гаспаров вважає, що такий підхід перенесено з конфесіоналів – посібників для сповідальника-пастиря, який завжди підходив до того, хто сповідається, індивідуально. Але цим все й обмежилось, оскільки висловлювалися поради стосовно того, що говорити, а не як говорити.

Після папи Григорія I риторична думка на Заході на певний час завмирає, що було зумовлено занепадом Римської імперії, яка вела виснажливі війни з північними варварами. А всі набутки античної та ранньохристиянської риторики, як і патристики, знайшли своє втілення у візантійській теорії риторики.

Базові поняття: *екзегетичний, гомілія, гомілетика, гомілет, патристика, перікопа, казуїстика, проповідь мирян, проповідь священників.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чому середньовічна культура в Європі сформувалася в лоні Церкви? Як це позначилося на розвитку риторики?
2. Чому література середньовічної Європи має переважно риторичну, а не поетичну спрямованість?
3. Як позначилася на середньовічній європейській риторичній атмосфері теологічних суперечок?
4. Чому християнська риторика влилася в річище гомілетики?
5. Що таке гомілетика? гомілія? гомілет?
6. Охарактеризуйте зміст і стилістику першої християнської гомілії – послання єпископа Римського Климента до коринтян.
7. Що таке патристика? В чому її відмінність від апологетики?
8. Як розглядалося питання про натхненність проповіді (присутність Духа Святого) в ранньому християнстві (Оріген, Августин та ін.)?
9. У чому особливості теорії риторики за Августином?

10. Яке місце посідає риторичний досвід античності в Древній Церкві? Які два щаблі в гомілетичі вона виділяє? Кому врешті-решт починає належати право проповіді?

11. Коли й чому припинився розвиток риторики в середньовічній Західній Європі?

12. Що таке казуїстика (у найдавнішому значенні)? Яку роль у розвитку риторики вона відіграла?

1.4.2. Візантійська теорія риторики

Теорія риторики своїм корінням сягає античності. Але візантійське красномовство базується на новому змісті — християнстві, нових принципах літературної форми. До традицій “азіанізму” долучається могутній безпосередній азійський літературний вплив. Це — Біблія, яка не лише подає нові духовні ідеали, але й владно впливає на формування нового літературного стилю.

Уже напередодні офіційного визнання християнства серед його прихильників було багато освічених аристократів, які добре знали на античній філософії та риторичі і яких вже не відвертав „простий” стиль новозавітних писань: вони розуміли його переваги над витонченою оманливістю софістики. Поступово християнське почуття починає єднатися з найвишуканішими формами античної риторичі, а ідеї Біблії — з ученнями Платона й Арістотеля.

Запанував християнський ідеал, який, за словами С.Аверінцева, не міг триматися лише у сфері теології, його „відблиск” помітний в риторичній теорії, яка прищеплювала вміння сперечатися й переконувати. А риторична культура існувала невіддільно від культури філософсько-логічної. Теологія була пройнята пафосом “здивування” перед неосяжністю Божих справ, що збуджує прагнення риторика зрозуміти, розгорнути, довести силу й славу Божу¹, подати в логічному розумуванні своє почуття, начебто „перевіряючи” його.

Візантійська риторика не була збірником нав'язливих рекомендацій, котрі не залишали простору для творчого слова. Навпаки, автори риторичних посібників постійно підкреслювали, що саме існування риторичі покликане висловити трансцендентне (недоступне для розуму) божественне начало, перед яким німіє людська мова. Для характеристики такої ситуації С.Аверінцев вживає термін “апофатична риторика” (“від противного”)². Творчий імпульс оратора, натхнення, послане йому від Бога, є голов-

¹Проблеми теорин літератури в Візантії и латинском средневековье. — М., 1986. — С.16–17.

²Там само. С. 49–50.

ним для візантійського ритора, а численні „правила” лише допомагають зрозуміти природу красномовства.

Основоположником візантійської риторичної теорії вважають **Гермогена Тарсійського** (II–III ст.) — теоретика, який першим піддав сумніву погляд Арістотеля на риторичку як „прикладну логіку”. Йому приписували фундаментальний твір з п’яти частин — „Мистецтво риторички”, дуже популярний у Візантії аж до часів її занепаду (насправді повністю цей збірник було складено у VI ст.).

У III ст. розгортається діяльність Орігенового учня **Григорія Неокесарійського**. Орігенові він присвятив „Панегірик” (слово подяки): автор згадує роки навчання в Александрії, поєднуючи факти біографії й задушевну інтонацію з викладом деяких постулатів Орігена, зокрема риторичних.

Поряд з істориками та авторами житій набувають силу саме риторичні, які розмірковують про Бога й святість, про правила чернечого життя, про богословські питання. Щоправда, це вилилося також у ересі (Арій та ін.). Але Церква одразу ж висунула групу полум’яних оборонців ортодоксії — святих Афанасія Александрійського, Василя Великого, Григорія Назіанзіна та Івана Золотовутого, які боролися і з новими ересями, і з поганською реакцією (імператор Юліан-Відступник, наприклад, прагнув поновити язичництво, твердячи, що традиції античної освіти ніхто не може порушити).

Візантійські Отці Церкви добре знали античну літературу, риторичку, філософію. Але вони обрали проповідь Слова Божого, хоча суто літературну культуру античності, досвід риторів також не відкидали.

Після легалізації християнства (поч. IV ст.) почався *золотий вік патристики*, розквіт вільної творчої християнської думки. Щоправда, в тій розмаїтості ідей далеко не все витримало критику Церкви, а деякі ідеї було кваліфіковано як ересь. Одночасно ставилося й завдання боротьби з ними.

Осмислення Бога як Трійці в боротьбі з аріанською ересю та новоюдаїзмом привело до розмежування александрійського канону Біблії (Септуагінта) та канону юдейського (створення масоретського канону Старого Завіту в II ст.). Тоді ж відбулася й нова велика експансія античної думки в християнство. У зв’язку з цим постала необхідність боронити християнство та Писання від нігілістичних і язичницьких доктрин.

Серед численних діячів церкви та полемістів тієї пори одним з найвидатніших вважають **Афанасія Александрійського** (III–IV ст.), автора догматичних, історико-полемічних, екзегетичних та аскетичних творів, які мали великий вплив на пізніших проповідни-

ків Сходу і Заходу. Його боротьба з аріанами не завжди була успішною, його переслідували Юліан-Відступник та аріанські імператори.

Не менш відомим був **Кирило Єрусалимський** (IV ст.) — автор „Катехістичних бесід”, що являли собою коментар до Біблії. У них Святе Письмо розглядається як джерело вчення, пояснюються також церковні Таїнства (Хрещення, Причастя й Миропомазання). Суть цих таїнств — заперечення сатани та єднання з Христом (“Таїнознавчі повчання”).

На особливий рівень підняв східну патристику **Каппадокійський гурток**, який об'єднав трьох друзів (почасти родичів) — Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Ніського (IV ст.).

Василь Великий, син видатного ритора, з дитинства готувався бути ритором-софістом, поки не став християнином. Він вчився в Афінах, замолоду був аскетом-пустельником, мандрував по країнах Сходу. У полеміці з поганями та аріанами набув величезного авторитету. Виявив він і талант літератора, а свою літературну працю цілком підпорядкував пропаганді християнства. За формою його проповіді не поступалися античним зразкам, але одночасно вони дуже ґрунтовні, глибокі, позбавлені античної „розумової гри”.

Василь Великий наполягав на обов'язковому вивченні античної риторики. Особливо він цінував Плутарха з його орієнтацією на практичне моралізаторство. Вважають, що відомий твір Василя Великого “Про те, як молоді люди можуть здобути користь з поганських книжок”, створений певною мірою під впливом трактату Плутарха “Про те, як юнакові читати поетів”. Зацікавила Василя і моралістична критика поезії у Платона¹. Тому цілком природними були його поради уподібнюватися до бджоли, яка бере мед не з усякої квітки: треба запозичати у язичників лише те, що пасує християнським чеснотам, відхиляючи вихвалання пороків:

“...у поетів<...>не на все однаковою мірою слід звертати увагу, а тільки коли вони розповідають вам про діла або слова добрих людей; тоді треба любити їх, наслідувати їх, найвищою мірою прагнути бути такими само, а коли вони торкаються зображення людей поганих, слід уникати цих їхніх оповідей<...>Тому слід оберегти душу всіма способами, аби разом з насолодою, яку

¹Спроби використання античних літературних прийомів з метою апології християнства спостерігалися й раніше. Ще в IV ст. видатний церковний письменник та ритор Лактанцій з Нікомедії написав вірш про птаха Фенікса, використавши поганський символ Непереможного Сонця для прославлення Христа, що воскресє. Див.: Поздняя латинская поэзия. — М., 1982. — С.687.

дають слова, ми б не пропустили чогось поганого, подібно до тих, хто разом з медом ковтає отруйні речовини”¹.

Найпопулярніший його твір „Шестоднев” — коментар до біблійної оповіді про творення світу, в якому тодішня вченість поєднується з живою манерою викладу. Окрім „Шестоднева” Василь Великий написав 15 „Бесід” на Псалми. Приписують йому також тлумачення пророка Ісайї (недостовірно) та книги Йова (не збереглося). Написав він також кілька трактатів з посиланням на Святе Письмо („Про суд Божий”, „Про віру”), правила чернечого життя, чимало бесід та листів.

Василь Великий прагнув до того, щоб аудиторія його розуміла, і висловлював побажання, аби слухачі, якщо не все зрозуміли, вимагали роз’яснень. За його твердженням, проповідь, щоб досягти своєї мети, повинна бути доступною.

Григорій Богослов (Назіанзін) навчався в кращих школах Александрії та Афін, дружив з Василем Великим, проповідував проти аріан в епоху їхнього торжества. За царювання православного імператора Феодосія був єпископом Константинопольським. Доживав віку в своєму маєтку поблизу рідного Назіанзіна в аскетичному самоспогляданні.

Від Василя Великого він відрізнявся літературними уподобаннями. Василь прагнув втілити у своїй риторичі істини Біблії. Григорій більше тяжів до самовияву, сповідальності, що спростовує пересічний погляд на середньовічного візантійського церковного діяча як на „сухого аскета”, позбавленого індивідуальних рис. Григорія цікавили передусім питання сенсу людського життя. У старості він писав вірші (здебільшого — це лірика самотньої душі), філософські елегії та дидактичні поеми. Був видатним, хоча й дещо манірним, ритором та полемістом.

У житті Григорій часом дотримувався обітниць мовчання, про що писав з неабияким красномовством: “Зрозумій, що кажу, мовить Піндар, і якщо знайдеш, що моє безголосся краще від твого красномовства, то покинь осипати докорами мою мовчазність. Або скажу тобі приказку настільки ж справедливу, наскільки й коротку: тоді заспівають лебеді, коли замовкнуть гави”².

Відомо 45 „Слів” Григорія, з яких особливо важливі п’ять, спрямованих проти ересей, передусім аріанської, а також викриття імператора Юліана Відступника; в останньому, зокрема, він виступає проти заборони християнам вивчати античну мудрість. Збереглося більше 200 листів, що, поряд з богословськими пи-

¹Памятники византийской литературы IV–IX веков. — М., 1968. — С.56.

²Последние годы жизни св. Григория Богослова //Христианское чтение, издаваемое в Санкт-Петербургской духовной академии. — 1863. — Ч.2. — С.180.

таннями, торкаються приватного життя Григорія. Вони започатковують у літературі автобіографічний жанр.

Проповідь Григорія Назіанзіна нерідко має характер ліричного вірша, наприклад:

Гей, царю, царю нетлінний,
Дай Тебе оспівати, уславить,
Царя, владодержця!
Через Тебе наспіви наші,
Через Тебе небесних хори,
Через Тебе часів потоки,
Через Тебе і сяйво сонця,
Через Тебе місяця благо,
Через Тебе краса сузір'я,
Через Тебе піднесений смертний
Дивним даром розуміння.

(*"Гімн Христу"*)¹

Григорій Ніський, брат Василя Великого, в молоді роки заявив про себе як ритор, світська людина, згодом під впливом брата почав вести аскетичне життя, став єпископом Ніси, зазнав гоніння від аріан. Імператор Феодосій оголосив його оборонцем православ'я, підпорядкувавши йому Понт, аравійські християнські громади та Єрусалим, але Григорій дійшов висновку, що „переміна місця до Бога не наближає”.

Григорій Ніський був схильним до філософських розумувань, здобувши завдяки цьому славу хитромудрого алегориста. Як і його вчитель Оріген, він вдавався до алегоричного трактування Святого Письма: коментував „Пісню над піснями” як алегорію любові людської душі до Бога, пояснював Псалтир як „сходінки до духу”, вбачав у Книзі Екклесіяста рух від чуттєвого світу до духовного. Писав також догматичні твори, в яких спростовував єресіархів (засновників єретичних течій) Євномія, Авлалія, Аполлінарія та ін. Новим словом на той час стали його есхатологічні (присвячені проблемі кінця світу) твори про душу й воскресіння, про місце передчасно померлих немовлят в загробному світі. Його перу належить також аскетична ідея про „життя за Богом”, 26 листів та популяризаторські проповіді.

Важливим є трактат „Проти вчення про долю” — полеміка з язичницьким уявленням про фатум (доля — сила, що начебто визначає життєвий шлях людини). Особливий інтерес викликають витримані в дусі платонізму космологічні (про будову Всесвіту) твори Григорія Ніського, в яких він стверджував, що

¹Памятники византийской литературы IV–IX веков. — М., 1968. — С.72.

світ, створений Божим словом, за шість днів творіння, вже впорядкувався згідно з законами природи, без участі Бога (розвиток думок „Шестоднева” св. Василя). “Стиль Григорія більш важкий та скутий, ніж стиль інших учасників Каппадокійського гуртка; вільне риторичне володіння словом було для нього не таким органічним, як для Василя або Григорія Назіанзіна. Але в тексті суто філософського змісту його мова стає емоційною та виразною, так що навіть найбільш абстрактні думки подаються з пластичною наочністю”¹.

Останнім видатним представником патристики IV ст. у Візантії був **Іван Золотовустий**. Він навчався риторики у відомого язичницького ритора Ліванія, який потім жалкував, що християни „переманили” учня. Від Ліванія він запозичив блискучі прийоми софістичної гри словом. Потім Іван жив аскетом у Сирії, віддавшись самоспогляданню, був архієпископом Константинополя, але за сувору критику імператриці був покараний засланням, де й помер.

Іван Золотовустий був представником риторичної прози нового (проповідницького) типу, який утверджувався разом з християнством у IVст. Він був неперевершеним проповідником і літератором тієї пори. В екзегетичних творах витлумачив майже всю Біблію. Його псалми і молитви відзначаються прозорістю думки, досконалим стилем. У листах (відомо 240) він уважний і щирий, у полемічних ситуаціях — патетично суворий. До наших днів дійшло більше двох тисяч списків його творів. Його промовам властива глибока зануреність у повсякденні проблеми — одночасно він умів трактувати їх з найбільшої духовної висоти. Під час народного бунту проти підвищення податків він виголосив до 20 гомілій. Його промови — зразок християнської риторики, побудовані вони у формі моралізаторських міркувань на біблійні теми.

Неабияку увагу Іван Золотовустий приділяв внутрішнім притирчям людини, складностям її натури. Розмірковуючи про царя Давида, який був особою нестриманою, автор передусім зважає на його здатність до покаяння:

„Отож ми, як я сказав, мусимо шукати пустельного життя не лише в якихось місцях, але й у самій своїй волі, і найперш — душу свою вести до самої ніким не населеної пустелі. При такому настрої і блаженний Давид, який жив у місті, керував царством і був навантажений безліччю клопотів, був огорнутий любов'ю Христовою більш, ніж ті, що живуть у пустелях. Таких сліз, зітхань та ридань вдень і вночі навряд чи хто побачить у будь-

¹Памятники византийской литературы IV–IX веков. — М., 1968. — С.85.

кого з тих, хто нині розіп'явся (для світу), якщо такий справді знайдеться”¹.

Посівши кафедру Константинопольського архієпископа, Іван Золотовустий змінив манеру своїх промов: від аттичної, з античних часів уславленої строгості перейшов до пишнот азіанізму, яскравого змалювання пристрастей:

“Завжди, а тепер особливо, пора сказати: “Суєта суєт і все суєта”. Де тепер ти, світла одежо консула? Де блиск світильників? Де рукоплескання, хороводи, бенкети і святкування? Де вінки та прикраси? Де ви, галасливі зустрічі в місті, привітання на іподромі і підлабузливі слова глядачів? Все минулося. Вітер зірвав листя, оголив перед нами дерево і струсив ним до кореня”².

Він писав дуже багато, філігранно відгранюючи свої слова. Він був ідеалом провідника для всього регіону візантійської культури, в тому числі і для України.

Цікавими є екзегетичні гомілії (тлумачення Біблії) Івана Золотовустого, створені під час імпровізованих виступів і занотовані скорописцями. Це — живі, невимушені бесіди. Водночас у них виразно вимальовується висока вченість, увага до історико-філологічних питань, що було властиво антиохійській філософсько-риторичній школі. Особливо уважним був Іван Золотовустий до відомостей про автора, про епоху, в яку створено той чи інший текст, до його мовної структури. Проте він уникав антиохійського буквалізму, вдаючись до вільного алегоричного тлумачення тих місць Писання, які важко було трактувати буквально. Його тлумачення — це не просто коментарі, а й повчання. Вони насичені цитатами з Біблії не лише грецькою, але й єврейською мовами. Збереглися також догматичні виступи Івана Золотовустого проти єретиків, настановчі проповіді, в яких він говорив в основному про любов як головну суть християнської поведінки.

Як гомілет Іван Золотовустий вчить: 1) обирати тему з Писання; 2) обмірковувати її виклад, особливо зважаючи на чіткість її структури, ясність думки, вишуканість та емоційність слова.

Видатним представником східної патристики був **ПсевдоДіонісій Ареопатіт** (друга пол. V ст.). Його творчість спростовує погляд на Візантію як на „нове варварство”: головні ідеї спочатку йшли саме зі Сходу, руйнуючи схоластичний лад мислення³.

¹Творения св. отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского. — Т.1. — Кн.1. — СПб., 1898. — С.154–155.

²Памятники византийской литературы IV–IX веков. — М., 1968. — С.90.

³У постаті ПсевдоДіонісія грузинський вчений Ш. Нуцубідзе та бельгійський дослідник Е.Хонігман бачать грузинського мислителя Петра Івера (твори його підписано ім'ям євангельського Діонісія — у середньовічних літераторів були свої поняття про літературний етикет). Див.: *Лосев А.Ф.* Эстетика Возрождения. — М., 1978 (разд. “Восточное Возрождение”).

Учення Діонісія є підґрунтям для Західного й Східного Відродження. Руйнуючи раціоналізм і торуючи шлях глибоким суб'єктивно-містичним переживанням, він тлумачив світ як систему символів.

Замикає ряд великих східних патристів **Іван Дамаскін** (VII–VIII ст.). Він був родом з сім'ї міністра-християнина в мусульманському Дамаску, зазнав чимало поневірянь і закінчив життя ченцем у Єрусалимі. Іван Дамаскін використав досягнення східної та західної патристики, організував її в гармонійну систему, якою користувалися також західні схоласти Середньовіччя. Він писав житія, проповіді та гімни; йому приписують три томи дидактичних коментарів до Біблії. У творі „Джерело знання” він остаточно утвердив християнський неоплатонізм (поєднання вчення Платона з християнською релігією). Дамаскін був ще й автором вельми популярного в ті часи роману „Варлаам та Йоасаф”, написаного за мотивами життя Будди та деяких античних джерел.

Видатним ритором „серединного” періоду візантійської культури був патріарх **Фотій** (IX ст.). Він здобув репутацію великого ерудита, який збирав твори античної класики та сучасної йому візантійської літератури і пропагував їх серед молоді. Його твір „Міріобібліон” („Безліч книг”, чи „Бібліотека”), який охопив майже 300 текстів античних та візантійських авторів, є втіленням прагнення автора не лише до оригінальної ідеї, але й до власного стилю.

Вимогливий він і до чужого стилю: „...прочитано твір Теодора Антіохійського „На захист Василя проти Євномія”, у двадцяти п'яти книгах. Стиль Теодора не відзначається особливим блиском, але в думках і доказах вельми густий і шасливо переповнений свідченнями від Писання. Спростовує ж він Євномія майже слово за словом...”¹.

Візантійська риторична думка навіть художні твори використовувала як матеріал для проповіді, зосереджуючись на їх морально-етичній суті. Так, **Нікіфор Хрисоверг** (XI ст.) виклав прозою античні байки Езопа. При цьому він відкинув майже всі художні аспекти і зосередився на більш „типових” загальнолюдських ситуаціях.

Пізньювізантійська риторика була вимогливою до законів і правил промови. Наприклад, **Михаїл Пселл** (XI ст.), блискучий представник світської словесності, не без іронії хвалив ораторів, мова яких „немов насильно скоряє міркуваннями, але не „дле солодошів у душу” (відгук про Іоанна Італа)². Пселл був автором великого історичного твору „Хронографія”, в якому зма-

¹Проблеми теории литературы в Византии и латинском средневековье. — М., 1986. — С.53.

²Там само. — С.31.

лював події візантійської історії з 976 до 1077 рр. з непересічною риторичною майстерністю. “Пселл досконало володіє всією риторичною технікою патетичних ефектів та емоцій і майстерно оперує величезним запасом прийомів змалювання — метафор, гіпербол, порівнянь тощо, сміливо вводячи у свій орнамент образи язичницької давнини<...>Його увагу спрямовано не на подробиці подій, не на перелічення та опис військових походів, битв, військ та озброєння, а на драматичні сцени зіткнення характерів”¹.

Визнаючи античний досвід, візантійська риторика не без скептицизму ставилася до прийомів античної риторики, щедрої на художнє слово та акторську гру. Так, **Михайл Хоніат** (XII–XIII ст.) писав: „Той, хто має нахил до публічності й театральності, стає подібним до мавпи і вчиняє сміхотворне... він раб чужих смаків і, дивись, ще й піде навприсядки, якщо це буде вигідно тим, перед ким він виставляється”².

Сповідувалися принципово нові критерії краси, зокрема краси промови, що базується вже не на античній естетиці, а на біблійному понятті духовності та християнському неоплатонізмі. Наприклад, Іван Дамаскін писав, що „Божественна краса блищить не якоюсь там фігурою й не красою образу... а спостерігається в невимовному блаженстві відповідно до добродійності”³.

Однак заклик до спіритуального (духовного) ідеалу та ширості зовсім не заперечував літературної майстерності ратора.

За ідейною наснаженістю та стилем візантійська словесність відрізнялася від художньої літератури, твореної за настановами “Поетики” Арістотеля. Це — типова риторика, *утилітарна проза*, що відображала інтереси та духовне життя свого часу. Щоправда, в її лоні робилися спроби реставрувати на християнському ґрунті традиції язичницької поезії, оспівуючи єднання Христа та Церкви (єпископ Мефодій, еретик Аполлінарій та ін.). Але цей напрямок занепав, і на руїнах античної художньої літератури пошла лише риторика.

Візантійська література була прозовою, а не віршовою. Вірші писали або за старовинними античними нормами, або у поєднанні стилевих особливостей поезії та прози. Риторика їх „замовчувала” (наприклад, гімни Романа Солодкоспівця). Натомість “традиція риторичних шкіл і риторичного теоретизування переживала майже безперервний розквіт...”⁴.

¹Памятники византийской литературы IX–XIV веков. — М., 1969. — С.135.

²История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. — Т.1. — М., 1962. — С.342.

³Там само. С.335.

⁴Проблемы теории литературы в Византии и латинском средневековье. — М., 1986. — С.25.

Візантійська риторика базувалася на античному літературному досвіді, тобто на теорії прози, започаткованій ще Арістотелем. „Для того, щоб описувати, аналізувати й оцінювати твір, візантійська риторична теорія мусила для початку знайти для нього місце в одній з рубрик запозиченої в античності формально-жанрової номенклатури”¹. Так, у стилі Григорія Богослова визначали періоди, анапести, гексаметри тощо². Візантійська риторика ґрунтувалася на таких фундаментальних поняттях, як *протогімнаσμα* — типи найпростіших форм (*хрія* [міркування], *ствердження*, *похвала*, *ганьба* тощо), *статус* — *ситуація*, в якій знаходиться оратор, *ідея* — повне втілення змісту в якостях стилю (*ясність*, *чистота*, *висота*, *величавість* тощо); вона також успадкувала й античне вчення про *структуру твору* (*вступ*, *виклад*, *висновки*).

Згодом візантійська риторика починає тяжіти до більш точної, навіть здрібненої класифікації типів риторичного слова. Скажімо, в античні часи **Деметрій Фалернський** (IV–III ст. до Христа) виділяв 21 тип епістолярного красномовства, а пізньовізантійські риторики — вже 113.

Проте візантійський ритор шанував не лише літературно вшукані промови. Він високо цінував також силу й органічність стилю оратора. Особливості такого стилю виражала категорія “шорсткість” (*τραχύτος*) — свідомо грубуватість. Наприклад, **Діонісій Галікарнаський** у трактаті „Про з’єднання слів” так охарактеризував цей стиль:

„...строга побудова має ось який характер. Хоче вона, аби слова утверджувалися міцно, стояли міцно, щоб кожне було видно здалеку і щоб фрагменти мови відокремлювалися один від одного помітними паузами. Зіткнення шорсткувати й немілі для слуху вона допускає часто й ставиться до них байдуже: так, коли кладуть стіну з добірного каміння, в основу кладуть каміння неправильної форми й неотесане, дике й необроблене. Вона любить розтягуватися якомога ширше за рахунок великих розгонистих слів; а тіснити себе короткими складами їй огидно, хіба що з необхідності”³.

Але помилково було б думати, що візантійська риторика замикалася в суцільному формалізмі. Стрижнем її було втілення духовної ідеї, яку належало донести до слухача з максимальною чіткістю та повнотою. Проповідь як жанрова система є провід-

¹Проблеми теорії літератури в Візантії і латинськом середньовіччя. — М., 1986. — С.23.

²Там само. — С.22.

³Там само. — С.85.

ною у візантійській літературі й риторичі. Ця система складалася з трьох типів проповідей, визначених за правилами гомілетики Василя Великого:

1. Проповідь як *екзегетика* — тлумачення прихованого, містичного змісту Святого Письма, розрахованого на інтелектуалів.
2. Проповідь як *напучення* — настанова для простого люду.
3. Проповідь *богословська* — трактування питань віри й застерігання від еретизму.

Візантійські мислителі виробили концепцію світу, сповнену оптимізму та надії, висунули ідеал людини, яка повертає собі первозданну гармонію, знаходить шлях до втраченого раю. За абстрактністю літературних текстів і промов простежується бурхлива їх емоційність, що виявлялася в численних полеміках на Вселенських та Помісних Соборах. Це ще не була художня література (хоча деякі її представники писали й класичні з точки зору Арістотелевої поетики твори). У духовному житті епохи відбувався синтез біблійної та антично-філософської традицій, окреслювалися контури нового бачення світу, вироблялися нові духовно-естетичні цінності.

Базові поняття: *протогімнаσμα, хрія, ствердження, похвала, ганьба, статус, ідея, шорсткість.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які чинники позначилися на особливостях розвитку візантійської риторичі?
2. Які ідеї обстоювали оборонці ортодоксії у Візантії?
3. Яким був внесок в риторичу учасників Каппадокійського гуртка?
4. Як ставилися до античної спадщини представники візантійської риторичі?
5. Яким був статус проповідника у Візантії?
6. Чому Івана, архієпископа Константинополя, прозвали Золотовустим? У чому полягали особливості його проповідницької майстерності?
7. Яке значення для європейської культури загалом й риторичі зокрема мала творчість Діонісія Ареопігита, Івана Дамаскіна?
8. У чому полягають особливості пізньовізантійської риторичі?

1.4.3. Розвиток риторичі на Заході в Середні віки

Руйнування Риму та його цивілізації північними племенами, прагнення германських імператорів відновити Священну Римську імперію на зразок тієї, яка існувала в язичницькі часи, занепад моралі й духовне та матеріальне зuboжіння населення не

стимулювали високої культури проповідників. Та й Старий Завіт, перекладений латиною, Західна Церква тоді забороняла читати мирянам, побоюючись, що вони неправильно зрозуміють його зміст. Остерігаючись ересей, римська курія стала видавати „Індекс заборонених книг”. Церковне роз'єднання Заходу та Сходу (1054) дуже ослабило Церкву і на Сході, і на Заході.

У VII–XIII ст. західна гомілетика занепадала. Заслуговують на увагу хіба що збірки вибраних проповідей (*гомліархії*) Отців Церкви (Амбросія, Августина, Григорія Двоєслова, Василя Великого, Івана Золотовустого). Ці збірки зберігалися в церквах; священники, які самі мало що могли й наважувалися сказати, буквально читали з них проповіді. Власне, тієї пори в західній гомілетичі практично нічого нового не з'явилося, хоча можна назвати кількох обдарованих проповідників (Алан Лільський, Бертольд Констанцький, Гуго Сен-Вікторський, П'єр Абеляр, Бонавентура).

Водночас це не означає, що проповідь середньовічного Заходу зовсім не розвивалася. Вона була не лише однією з найбільш масових форм словесності, а й єдиною живою формою публічної промови. Щоправда, створювалася вона латиною в монастирях, школах та університетах. Виголошуючи проповідь, проповідник переходив на мову, якою володіла паства — італійську, французьку, іспанську тощо. Більше тисячі років латинська проповідь розроблялася стихійно, й лише у XIII–XVI ст. з'явилися посібники (*ars prædicandi*), в яких простежується прагнення повернутися до античних (Цицеронових) традицій. Оскільки проповідь уникала античної байдужості до істини (якщо оратора не сприймають, значить, справа не в майстерності — він позбавлений благодаті); проповідь була вже не суб'єктивним твором, а коментарем до Писання; отож, апарат античної риторики „не спрацьовував”¹.

Наприкінці XI ст. **Алан Лільський** видав трактат “*De arte prædicatoria*” (“Про мистецтво виголошення”), в якому матеріал розписано за темами, потім коротко охарактеризовано слухачів (лицарі, викладачі, судді, князі, прелати, ченці, вдови, діви тощо). Автор піклується і про стрункість побудови твору².

Видатним гомілетом Заходу був **Бернард Клервоський** (1091–1153), аскет за поглядами і вчинками. Він, наприклад, наказав забрати всі прикраси з церков Мілана (Італія), де служив; його проповіді насичені вкрай негативним ставленням до

¹Проблеми літературної теорії в Візантії і латинському середньовіччя. — М., 1986. — С.97–100.

²Там само. — С.99.

розкоші й пишнот у богослужінні. Він боровся проти зайвих, на його думку, прикрас у церквах:

„Зображають святого чи святу якомога краще, і вважають їх святими тим більше, чим більше накладено фарб... І до того ж поміщають у церкві не вінці, вбрані коштовностями, а цілі колеса, унізані лампадами, що не менш ніж лампади, сяють своїм коштовним камінням. Замість панікадил височать перед очима нашими якісь дерева, створені дивною майстерністю художника з тяжкої міді, що блищить коштовностями...”¹.

Але, як не парадоксально, саме у своєму красномовстві Бернард Клервоський вражає пишнотою стилю:

„Ми, що пішли геть від людей, що ради Христа покинули все, що в світі манить і блищить, що для ока світле, для слуху миле, все ароматне, солодко-приємне, на дотик ніжне, — всі насолоди плоти відкинули ми, мов грязюку, аби досягнути Христа...”

Але коли в пору Високого Середньовіччя (XII–XIII ст.) Римська Церква досягла в західному світі статусу культурного координатора молодих національних держав, намітилося деяке піднесення культури проповіді. Красномовство надихає, наприклад, на хрестові походи (Петро Пустельник). Після утвердження вчення Фоми Аквінанта (XIII ст.) в ролі офіційної філософії Римської Церкви встановився погляд на можливість осягнення істини „подвійним” шляхом — релігійним та науковим. Незабаром Західна Європа вкрилася мережею університетів, у яких серед семи мистецтв знайшла своє місце й риторика.

Коли в XII–XIII ст. латиною було перекладено „Риторику” Арістотеля, в якій детально проаналізовано сприйняття слухача, це органічно зміцнило християнську тезу про те, що важливе не стільки мистецтво ритора, скільки вплив його промови на слухачів.

Починаючи з XIII ст., після появи в Західній Європі університетів, проповіді складали та виголошували в освіченому середовищі на більш високому рівні. Щораз більше уваги почали приділяти вдосконаленню композиції ораторського твору та майстерності оратора. Новий погляд відобразився в *університетських проповідях*, більш досконалих за композицією. Стали з'являтися підручники з гомілетики (*artis praedicandi*). Так, у 1200 р. **Александр Ешбі** (Оксфорд) зазначає у своєму підручнику, що проповідь має базуватися на розумінні, прихильності, увазі слухача і складатися зі вступу, „розподілу”, доказів та висновків.

Згодом **Фома Сольсберійський** (1210) у підручнику, який претендував на узагальнення риторичних знань і досвіду (“*Summa*

¹История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: В 4-х т. — Т.1. — М., 1962. — С.281–282.

de arte prædicandi”), додає, що виступ має членуватися на шість частин: *молитва про Божу допомогу, вступ до теми, формулювання теми, її розподіл, розробка виділених частин, висновки*.

Про необхідність більш детально розробляти „основну частину” твердив **Річард Тетфордський** (1245), пропонуючи вісім її „модусів” (*додатковий розподіл, виділення причини й наслідку, міркування, виявлення чотирьох алегоричних значень, наведення текстів для підтвердження, повтор-перифраза, вживання порівнянь та метафор, ужиток етимологічних пояснень — зі сфери походження певних слів*).

А в XIV ст. усі ці настанови зміщуються, за словами М.Гаспарова, у „фантастично строкатий, але практично досить зручний” ряд¹. Проповідь „університетська” („тематична”) потіснила стару проповідь-гомелію, орієнтовану на простолюд.

Проповідь у Західній Європі „була найбільш масовим жанром середньовічної літератури; вона стояла найближче до народного життя і в ній можна було б чекати найбільш конкретних відголосків дійсності. Проте це не так: проповідь несподівано міцно трималася за свої стародавні зразки. Крім того, існувала значна відмінність між проповіддю латинською мовою, зверненою до вузького кола духовенства (братії монастиря або капітулу церкви), і проповіддю народною мовою, зверненою до мирян; записували, як правило, лише проповіді першого типу з більш абстрактним змістом. Однак життя все ж проникало в проповідницьку літературу, тільки не з дидактичного, а з розважального боку: аби зацікавити слухачів, проповідник мусив використовувати як приклад життійні епізоди, оповідання про чудеса, а також притчі, що мали будь-який зміст, аби лиш вони були підставою для моральних висновків або алегоричних тлумачень” (далі згадуються збірки типу „Учительна книга клірика” та ін.); спочатку таку установку засуджували, але з XIII ст. в діяльності францисканців та домініканців цей підхід було узаконено².

Однак середньовічна західноєвропейська риторика не була наскрізь гомілетикою, церковною риторикою. Розвивалися судочинство, шкільна наука, суспільні відносини; вміння говорити і переконувати все більше цінувалося і поза стінами церкви. Цей процес починався непомітно, але тривав довго, і увінчався визнанням риторики як панівної наукової дисципліни, яка посіла помітне місце в університетських програмах.

¹Про його дуже ускладнену систему див.: Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. — М., 1986. — С. 101–102.

²История всемирной литературы: В 9 т. — Т.2. — М., 1984. — С.507.

“Алегоричне середньовічне зображення Пані Риторики не залишало сумнівів в її неземній красі та всемогутності. Дама сиділа на пишному троні, як *Regina Artium* (Богиня Мистецтва), одягнена в сліпучу одягу, на якій було виткано мовні фігури. З уст її росла *лілія*, яка символізувала *ornatus*, або красу мови, причому не красу мови даної окремої Дами, а красу мови взагалі.

Окрім лілії, як доповнення до неї, виростав з тих само вуст і *меч*, що мав своє символічне завдання: служити наочним виразом найбільш разючої зброї людства — *persuasio*, мистецтва переконувати. По обидва боки від цієї краси розташовано було найбільших ораторів і поетів минулого на чолі з Ціцероном і Віргілієм, причому більш Ціцероном, ніж Віргілієм”¹.

Символи *лілії* та *меча* — традиційні символи Церкви. Меч, що “росте з уст” — атрибут Христа Другого Пришестя (див. Апокаліпсис); лілія — древній символ Богоматері (який зберегла Східна Церква і втратила Західна). Але тут ці символи вжито в іншому значенні: меч означає “слово практичне, риторичне”, лілія — “слово поетичне”, тобто “правду та поезію”. Західноєвропейське середньовіччя підпорядковує риторичі не тільки утилітарне слово, а й поезію, наслідуючи пізньолатинську традицію останніх століть існування Західної Римської імперії. Ця тенденція завжди мала своїх прибічників. І навіть нині, після неодноразових спроб розмежувати риторичне та поетичне слово, побутують теорії (здебільшого в лінгвістиці), які продовжують розглядати мовну діяльність як єдиний потік, а поетику та риторичку як єдине ціле.

Поезії в цьому співвідношенні не надається особливих переваг. Е.Клюєв, автор найновішого посібника з риторички, зазначає, що на згаданому малюнку Віргілія відсунуто на задній план після Ціцерона — бо поезія “є лише одна з форм красномовства, а не красномовство як таке”².

Іншими словами, установка середньовічної писемності на “практичне” значення тексту, зумовлена передусім суто релігійним, а потім вже й чисто прагматичним підходом, відіграла засадничу роль у майбутніх філологічних теоріях.

Базові поняття: *гомліархії, університетська (тематична) проповідь.*

¹Клюєв Е.В. Риторика (Інвенція. Диспозиція. Елокуція). — М., 1999. — С.3.

²Там само. — С.3.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чому занепала риторична традиція в Західній Європі VII–XIII ст.?
2. Що являла собою латинська (університетська) проповідь? Чим вона відрізняється від проповіді народною мовою?
3. Чим зумовлені твердження про західноєвропейське середньовічне красномовство як втілення аскетичного ідеалу?
4. На чому ґрунтувалася майстерність найвидатніших ораторів середньовічної Західної Європи?
5. Які принципи побудови проповіді висували автори західноєвропейських середньовічних підручників з гомілетики?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович С.* Риторика та гомілетика. — Чернівці, 1995. — С.41-85.
- Абрамович С.Д., Гураль М.И., Чикарькова М.Ю.* Риторика. Ч.1. История развития риторики. — Черновцы, 2000. — С.40-51.
- Аверкий (Таушев), архиепископ.* Семь Вселенских соборов. — М.; СПб., 1996.
- Амфитеатров Я.* Чтение о церковной словесности, или гомілетика. — Ч.І, ІІ. — К., 1846.
- Антология мировой философии: В 2 т. — М., 1969.
- Барсов Н.* Гомілетика //Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. — Т.9. — С.161.
- Михальская А.К.* Педагогическая риторика: история и теория. — М., 1998. — С.148–153.
- Памятники византийской литературы IV–IX веков. — М., 1968.
- Памятники византийской литературы IX–XIV веков. — М., 1969.
- Раннехристианские церковные писатели: Антология. — Брюссель, 1964.
- Рассел Б.* История западной философии. — М., 1959. — С.323–513.
- Рождественский Ю.В.* Теория риторики. — М., 1997. — С.57–64.
- Шенберг В.А., Савкова З.В.* Риторика. — СПб., 1997. — С.39–52.

1.4.4. Роль Корану в становленні арабо-мусульманського красномовства

У VII ст. араби створили нову релігію — іслам. На ісламських нормах виникла культура багатьох народів Сходу (й не тільки Сходу). Це є підставою для твердження про регіон арабо-мусульманської культури, який відіграє помітну роль в сьогодишньому світі. Тому неможливо обминути увагою специфіку ісламського красномовства, що ґрунтується на літературно-риторичних традиціях Корану, — священної книги ісламу.

Прикладом того, що одна особа може вплинути на долю людства, є постать Мохаммеда, засновника ісламу. Будучи малограмотним арабом з ще язичницької Мекки, який знав лише усні перекази з Біблії (вони побутували в арабському світі як своєрідний фольклор), він настільки пройнявся цими переказами, що

одного разу в релігійному екстазі побачив себе на небі, біля престолу Аллаха¹, де йому дали прочитати й запам'ятати Книгу, яка зберігалася біля підніжжя Аллахового престолу — Коран (букв. “читання”). Потім Мохаммед лише диктував Коран своїм секретарям.

Коран започаткував арабську словесність, літературу, риторику. Він став підґрунтям для поетичної творчості, основою судочинства й судового ораторства, живив політику й науку.

Коран поділяють на два типи сур — розділів (“рядок каміння”, з якого кладеться стіна). Сури, створені в Мецці, де Мохаммед боровся проти пануючого тоді язичництва, — найчастіше тексти високопоетичні, що змальовують його видіння, пройняті пророчою інтонацією і, як вважають мусульмани, є голосом Самого Аллаха. Це своєрідний риторичний прийом². Але пророче слово не зводиться до поетичного фантазування. Адже сам Мохаммед відмежовувався від домусульманських арабських поетів, які горнулися до ідолопоклонницької Мекки, співаючи для прочан-язичників пісні, в яких пророкувалася їхня доля (“садж”). Відкинув Мохаммед і віршову форму, яка пророка, за його особистим зізнанням, “стомлювала”: Коран є початком арабської прози. Культивуючи езотеричне слово і навіть погоджуючись з тим, що стиль Корану “темний”, Мохаммед одночасно прагне до невимушеності й розкутості, а сама мова Корану є риторичною. У ньому переважають прості словесно-стилістичні рішення, нечастими є метафори, метонімії. Основа мови Корану — народна (“мединський діалект”). Її функція “пророчих сур”, з погляду засновника ісламу, суто утилітарна: розповісти своєму народові, який не знає Аллаха, про Єдиного Бога. Поетичні елементи в “пророчих сурах” природно єднаються з риторичними пасажами:

“Аллах — немає Божества, крім Нього, живого, суцього існуючого; не оволодіває Ним дрімота, ані сон; Йому належить те, що на небесах і на землі. Хто заступиться перед Ним, інакше ніж з Його дозволу? Він знає, що було до них, і те, що буде після них, а вони не опановують нічого із Його знання, окрім того, що Він побажає. Трон Його обіймає небеса і землю, й не в тягар Йому охорона їх, — воїстину Він — високий, великий” [256(255)].

Релігійне красномовство було джерелом і основою коранічної мови. Коран встановлює п'ять “стовпів віри”, подібних до біблійних десяти заповідей (сповідування Єдиного, молитва, піст, пожертви, паломництво до Мекки).

¹Це слово, споріднене з єврейським Елої (Елогім), означає Єдине Божество.

²История всемирной литературы: В 9 т. — Т.2. — М., 1984. — С.218.

Абсолютно природно релігійна риторика Корану переростає в *юридичну*. Навіть у мекканських сурах виникають моменти, продиктовані необхідністю дати послідовникам ісламу Закон, подібний до біблійного:

“Якщо ж він дав розлучення їй (втретє), то не дозволяється вона йому потім, аж поки не вийде она за іншого мужа, а якщо той дав їй розлучення, то немає гріха над ними, що вони повернуться, якщо думають виконати обмеження Аллаха. І ось кордони Аллаха; Він пояснює їх людям, які мають знання” [230(230)].

Ця орієнтація міцніє в “мединських” сурах (написаних в Медині, де пророк знайшов, на відміну від рідної Мекки, підтримку). Мединські сури – це остаточне утвердження дидактики Корану та ісламського законодавства (згодом воно отримає назву шаріат – вірний шлях). Ісламське право висуває такі категорії, як іджма (узгоджена думка богословів та юристів) і кияс (умовивід за аналогією).

Коран швидко став основою мусульманського релігійного та судового красномовства, теологічно-наукових дискусій у медресе (мусульманських школах). Цікаво, що саме арабам та ісламізованим народам Сходу світ зобов'язаний становленням астрономії, алгебри, хімії; давно відомі європейцям географія, історія, медицина, філософія теж отримали у мусульман новий імпульс до розвитку. Поєднуючись з традиціями культури та літератури народів, які до ісламського завоювання мали власну проповідь, право та науку (іранців, почасти індусів тощо), мусульманське красномовство розквітло по всьому Сході. Свідчення цього – казки “Тисячі й однієї ночі”, які дають підстави для тверджень, що елоквенція активно застосовувалася в мусульманському повсякденному побуті часів середньовіччя. А красномовство, надихаючись традиціями Корану, розвивалося в суто гуманістичному аспекті; воно було підпорядковане (як і тодішня поезія) загальнолюдським цінностям.

В одній з казок “Тисячі й однієї ночі” жінка прагне пояснити нерозумному коханому, якому її подруга подавала знаки прихильності, мову любовних символів: “На голові і на очах!.. [формула покірності]. Паличкою від таба, яку вона поклала тобі на живіт, вона вказує, що ти прийшов, а твоє серце було відсутнє; і вона начебто каже тобі: твоє кохання не таке, не зараховуй же себе до тих, хто кохає. І кісточкою фініка вона начебто говорить тобі: якби ти був закоханий, твоє серце, мабуть, горіло б від любові, і ти не покуштував був солодоців сну; бо любов солодка, мов фінік, і запалює в душі вугілля. Ріжковим сім'ячком вона

тобі вказує, що серце того, хто любить, втомилося, і каже тобі: терпи розлучення з нами, як терпів Іов”¹.

Або ж візьмемо уривок з класичного твору “Каліла й Дімна”, написаному на перехресті індійської, іранської та арабської літературних традицій. Тут в “байковій” формі викладено, як розмірковують та судяться персонажі-тварини, широко цитуючи притчі та афоризми мудреців; *побутове красномовство* — основа цієї книги — щедро насичене релігійно-філософським та юридичним досвідом, шкільною мудрістю епохи.

“Сам собі ворог той, хто приховує свої хвороби від лікаря, нужду від друзів та корисну пораду від царя”².

“Трьох можна назвати нерозумними та нерозважливими: коваля, що надягає білу сорочку та джуббу, роздуваючи свої міхи; кушніра, що в нових чоботях розминає у воді шкіри; і купця, що одружується на молодій перед довгою мандрівкою у далекі краї”³.

Ісламська риторика надзвичайно пишна у похвалах і так само не скупа в ганьбленні, коли йдеться про друзів або ворогів: тому, хто хоче в цьому переконатися, достатньо ознайомитися хоча б з сучасними промовами такого характерного ісламського політичного лідера, як Саддам Хусейн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. *Що ви знаєте про особистість Мохаммеда? Яку релігію він створив? Чи вважав він себе поетом?*

2. *Як називається продиктована Мохаммедом книга і від чийого імені він її диктував?*

3. *Чому Коран вважається класикою арабської прози? Риторичний чи поетичний елемент переважає в ньому?*

4. *Які типи красномовства розвиваються в арабо-мусульманському суспільстві на ґрунті коранічної традиції?*

5. *Як відбився на структурі художніх творів арабо-мусульманського світу риторичний стиль Корану?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Грязневич П.А. Коран //Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. — Т.3. — М., 1966. — С.726–729.

История всемирной литературы: В 9 т. — Т.2. — М., 1984. — С.216–218.

Крымский А. История мусульманства. — Ч.1. — М., 1904.

¹Книга тысячи и одной ночи: В 8 т. — Т.2. — М., 1958. — С.301.

²Ибн-аль-Мукаффа. Калила и Димна. — М., 1986. — С.103.

³Там само. — С.216.

1.5. РОЗВИТОК РИТОРИКИ В ЄВРОПІ НОВОГО ЧАСУ

В епоху Відродження європейське суспільство переживало духовну кризу. Піддаються сумніву і переосмислюються традиційні основи середньовічного християнського світогляду. Погляд європейця знову з надією звертається до греко-римської античності. Наука, філософія, політика прагнуть звільнитися від церковного впливу. В інтелектуальному житті почав утверджуватися гуманізм (від лат. homo — людина), який в центр Всесвіту вже ставив не Бога, а людину. Культура почала підпорядковуватися суто світським інтересам. Зростала роль *політики*, причому для світського володаря християнські чесноти мислилися вже наче й необов'язковими, навіть злочини виправдовувалися, якщо їх чинили в інтересах держави (трактат Н. Макіавеллі “Князь”). Утверджується *індивідуалізм*, особистість починає зневажати традиційні норми моралі. Зміцнюється тип національної держави, яка прийшла на зміну величезній космополітичній імперії і була зцементована новими, капіталістичними, відносинами.

Справжнього розквіту зазнало красномовство, що було зумовлено *духовними полеміками часів розколу Західної церкви (Реформацією)*, *політичними змаганнями й прагненням особистості обґрунтувати своє право на вільне, незалежне від інших, життя*.

Іntenсивно розвивається дипломатичне красномовство, мистецтво “говорити між рядками”. Епідектичне (урочисте) красномовство прикрашає усілякі ювілеї, банкети, церемонії, до яких світська культура виявляє неабиякий смак; культивується *панегіричний стиль*, похвала героям, ювілярам, можновладцям тощо; набуває поширення і *памфлетний стиль*: перед поетом Пьетро Аретіно (XVI ст.) тремтять можновладці Європи, побоюючись його пасквілів.

Зростання ролі армії в суспільстві, зосередження уваги на вмінні полководця повести за собою військо (тоді воно складалося переважно з найманих професіоналів-ландскнехтів) зумовили й неабиякий сплеск в ійськвогo красномовства, яке нерідко вдавалося до пишнот античної традиції.

Високого рівня набуло академічне красномовство, що зумовлювалося розвитком науки, посиленням уваги до наукових дискусій. Розвиток законодавства, усвідомлення особистістю своїх прав та необхідність їх відстоювати дали нове життя судовому красномовству.

Академічна наука виразно секуляризується (звільняється від впливу церкви). Риторика набуває особливого становища в сис-

темі освіти, в першу чергу — вищих верств. Так, у німецьких лицарських академіях, які проіснували з XVI до XVIII ст., серед гуманітарних дисциплін обов'язково вивчали й елоквенцію.

При цьому європейський гуманізм творить справжній культ Цицерона та підносить світське красномовство взагалі. В Італії, починаючи з XIV ст., а згодом і в інших країнах Західної Європи, красномовство потрапляє під сильний вплив традицій античної риторики. Промови часто сповнені штучного пафосу, декоративно прикрашені різноманітними фігурами, цитатами з Цицерона та інших античних ораторів. У сфері гомілетики це призводить до певного занепаду проповіді: слово перестає опиратися на Біблію, культура секуляризується.

“Італійська цивілізація другої половини XV ст. докорінно відрізнялася від цивілізації північних країн, що зберігала середньовічний характер. Серйозно ставлячись до культури, італійці були байдужі до моралі та релігії; навіть в очах церковників витончений латинський стиль спокутував безліч гріхів. Ніколай V (1447–1455), перший папа-гуманіст, роздавав папські посади тим ученим, яких він поважав за глибокі знання, не надаючи значення іншим міркуванням; апостолічним секретарем було призначено Лоренцо Валлу, епікурейця, який довів фальшивість Костянтинського дару, висміював стиль Вульгати і звинуватив св. Августина в ересі”¹.

Це призвело до поступового занепаду церковного красномовства, яке цілковито розчинилося в річищі старої схоластики:

“Якщо де й лунає з церковної кафедри голос проповідника, — пише один дослідник кінця XIX ст., — то це — нечастий виняток, та й то навряд чи щасливий. І справді, що це за проповідь? Це, звичайно, якесь там схоластичне розумування на тему про те, що означає кожна з п'яти літер імені Марія і який таємничий зміст приховано у числі п'ять тощо. Але для того, щоб хоч таку проповідь виголосити, треба все ж мати якусь освіту (схоластичну), але й остання була рідкісною. Зате була далеко не рідкісним явищем малограмотність духовенства, що наближалася часто до повної безграмотності, особливо ж серед нижчого духовенства”².

Учені-гуманісти проявляють неабиякий інтерес до античності та язичництва, навіть чаклунства, висловлюються про свободу науки від релігії, а дехто пробує служити “чорні меси” дияволу (пригадаймо образ доктора Фауста). Розхитується авторитет церкви, всередині якої теж втрачається єдність, що й призводить до Реформації — відокремлення від Римської Церкви низки сект, кожна з яких вимагає не лише визнати її єдиною, “істинною церк-

¹Рассел Б. История западной философии. — М., 1959. — С.517.

²Книга для чтения по истории средних веков. — М., 1889. — С.94.

вою”, але й дає будь-кому зі своїх членів право вільно тлумачити Святе Письмо: кожен віруючий має право проповідувати, пояснювати Біблію, незважаючи на відсутність благодаті священства та вченості.

Захоплення античними філософами та світськими письменниками було таким сильним, що іноді втрачався сам предмет проповіді — Святе Письмо. Теми з Арістотеля чи Овідія в проповідях стали популярнішими, ніж теми з Євангелія. Як свідчив батько Реформації Мартін Лютер, у церквах начебто стали соромитись виголошувати ім'я Христа. Один з протестантських авторитетів Англії Дж. Вікліф зазначав: навіть архієпископ Кентерберійський одного разу виголосив проповідь на слова сороміцької вуличної пісеньки про якусь Алісу (XVI ст.). Щоправда, це свідчить і про намагання вийти за межі так званої “університетської проповіді”, побудованої на традиціях кабінетної латиністики.

Ще яскравіше ця тенденція проявилася в прагненні проводити богослужіння та виголошувати проповіді національними мовами (Ян Гус, Мартін Лютер та ін.). В Німеччині тон Реформації задавав Г.Пфайфер, що проповідував просто неба, подібно до біблійних пророків та самого Христа з апостолами. Його проповіді збирали величезні аудиторії, що могло конкурувати хіба що з напіврелігійною, напівполітичною пропагандою Т.Мюнцера (ватажка повстання анабаптистів)¹. Джон Вікліф разом з Еразмом Роттердамським і Вільямом Оккамом розгортають критику традиційних постулатів церковної проповіді, способу схоластичного мислення, вдаючись іноді до сатиричного памфлету (наприклад, “Похвала глупоті” Е.Роттердамського). Еразм Роттердамський, який присвятив себе етиці “природного виховання”, обґрунтовує нову концепцію особистості (“Виховання християнського князя”, “Християнський шлюб” та ін.), прагнучи знайти баланс між церковною традицією та Реформацією. Вчені й літератори намагаються збагатити богословську думку за рахунок античної філософії та прийомів античної риторики, увага до яких спалахнула з новою силою. Характерно, що Мартін Лютер, професор біблеїстики, людина щирої християнської віри, опирався на традиційний досвід античних риторів, аби бути “почутим” своїми слухачами.

Звичайно, руйнація предмета гомілетики відбувалася не в усіх сферах західного релігійного проповідництва. Німецькі гуманісти відновили вивчення грецької мови й протиставляли за-

¹У цей період вожді народних рухів, що поєднували політичний популізм з релігійною думкою та фразеологією, були вельми популярні (Гільйом Каль у Франції, Джон Болл та Уот Тайлер в Англії, Ян Гус та Ян Жижка у Чехії та ін.).

непаду гомілетики на Заході творіння східних Отців як класичний зразок. Гуманіст Йоганн Рейхлін також виступив на захист старовинних єврейських книжок, обстоюючи вільну думку та повагу до культурних цінностей. Це особливо зрозуміло в контексті народження біблійної критики: адже протестанти відкинули Старий Завіт в перекладі Єроніма (Вульгата) і взяли за основу єврейський (масоретський) текст. М.Лютер, який тривалий час вимагав дати всім повний текст Святого Письма, наприкінці життя таки переконався, що проповідництво вимагає компетентності, став твердити, що гомілетика покликана пояснювати Писання простим людям.

Протестантська культура вимагала добре підготовленого оратора: проповідник мусив бути освіченою людиною, вміти викладати свої ідеї, орієнтуючись на переконання широких мас, враховуючи правові аспекти ораторства. Саме тому однодумець Лютера **Філіп Меланхтон** виступає не лише як духовний діяч Реформації, але і як автор твору "Риторика". Ю.Рождественський зазначає: "Риторика Меланхтона, як і інші протестантські риторики, поєднує правила світського та духовного красномовства, тобто правила проповіді, судової та показової промови, головним чином"¹.

Католицька церква намагалася всіляко протидіяти цим процесам. В єзуїтських навчальних закладах, розрахованих на елітарну молодь, все було спрямоване на розвиток здібностей особи; тут насаджували змагальність, честолюбство й усвідомлення цінності власного "я" (багато хто з української шляхти тих часів навчався в таких закладах). Католицизм висунув блискучих проповідників, що будували свої риторичні твори в новому, філософськи ускладненому стилі *бароко*, беручи на озброєння досвід як літератури античності та Відродження, так і традиційні церковні засади (Бальтасар Грасіан в Іспанії, Петро Скарга в Польщі тощо). Стиль їхніх риторичних творів ряснів не лише цитатами зі Святого Письма, але й прикладами з художньої літератури та язичницької міфології, посиленням на досягнення науки тощо. Проте, як свідчать хоча б твори Б.Грасіана, по суті, й тут бере гору індивідуальне розумування, "філософія". В найбільш відомому його публіцистичному творі "Кишеньковий оракул" (збірнику мудрих повчань) автор, до речі, проповідник єзуїтського ордену, часто звертається не до Христа й святих, не до прикладів з їхнього життя, не до Писання:

"Помітивши, що її розкусили, підступність подвоює зусилля, використовуючи для обдурювання саму правду. Інша гра, інші

¹Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М., 1997. – С.67.

прийоми — тепер хитрість вбирається в одягу простоти, лукавність надягає машкару щиросердності. На допомогу тоді приходять спостережливості: розкусивши далекоглядну мету, вона під личиною світла знаходить морок, викриває задум, який чим простішим видається, тим більш ховається. Так, лукаві хмари Піфона борються зі світоносними променями Аполлона”¹.

Нестачі в обдарованих проповідниках усіх конфесій не було, хоч їхню риторичку інколи важко назвати гомілетикою християнина. Але риторика як наука згасає, вироджуючися в нечисленні суто прикладні “рекомендації з красномовства”, які здебільшого повторювали античні правила, нехтуючи гомілетичним досвідом.

У цей період виділяється кілька творів, які акумулюють риторичний досвід Європи. Це — написані латиною книги голландця **Герхарда Фосса** (“Риторичний коментар, або Настанова оратора”, “Риторичне мистецтво”), твір англійця **Генрі Пічема** “Сад красномовства” та ін.

Процес “обмирщення” проповіді в епоху Просвітництва, особливо в протестантизмі у XVIII ст., доходить до апогею. У протестантському богослов’ї Німеччини виник напрямок, який вимагав від гомілета... заміни проповіді християнського вчення вільною філософією (наприклад, позиція Ф.-Ф.Рейнгарда, твори якого у 35-ти томах усталили традицію протестантського духовного красномовства). Характерні праці відомого протестантського богослова XVIII ст. Ф.Шлейєрмахера, в яких християнське проповідництво виразно перетворюється на філософське розумування, віддаляючись від традицій гомілетики:

“Більш прекрасно і піднесено, більш гідно дорослого людства, глибше проникає в дух систематичної релігії і ширше встає над всесвітом первісний погляд християнства. Воно не є чимось іншим, ніж спогляданням протиборства всього кінцевого з єдністю цілого, і разом з тим ставлення до цього протиборства Божества, яке змиряє ворожнечу проти себе і обмежує віддалення, що зростає, розсіюючись по окремих пунктах, які є одночасно кінцевим і безкінечним, людським і божественним”².

У революційній Франції кінця XVIII—поч.ХІХ ст. проповідь часто перетворювалася на пропаганду злободенних політичних гасел або й на політичний памфлет.

Лише у XVIII ст. протестантське церковне красномовство, переживши “спокуси” філософії та політики, повертається до своїх основ. Знову бере гору класична установка гомілетики; протес-

¹Грасіан Б. Карманний оракул. Критикон. — М., 1984. — С.7.

²Шлейєрмахер Ф.Д. Речі о релігії к образованным людям, ее презирающим. Монологи. — СПб., 1994. — С.207.

тантизм повертається до тези пізнього М.Лютера, який закликав передусім коментувати Біблію (близьке до Лютера було й гасло “життя в Писанні”, висунуте його сучасником Ф.-Я.Шпенером, який вивчення Біблії замінив обговоренням її на широких публічних зібраннях).

Одночасно в епоху Просвітництва увага суспільства остаточно переключається з кафедри церковного проповідника на трибуну політичного оратора чи в судову залу; великого значення набуває також академічне красномовство — в Йенському університеті змагаються за популярність серед студентів Г.-В.-Ф.Гегель та А.Шопенгауер; до Шопенгауера ніхто не йде, аудиторія Гегеля завжди переповнена. Особливо вплинула на розвиток красномовства в Європі політична революція. Вона завжди ставить за мету мобілізацію широких верств суспільства, залучення їх до полеміки, публіцистики. Демократизація життя в Західній Європі підняла хвилю політичних полемік. Залишили помітний слід в історії такі політичні оратори революційної Франції XVIII ст., як Марат, Робесп'єр, Мірабо, Дантон та ін., які “озвучили” ідеї філософів Просвітництва — Вольтера, Руссо, Д'Аламбера, Дідро та ін.

У цей час (XVIII ст.) з'являються узагальнюючі праці з риторики: Г.Хоума, П.-А.Лагарпа, Х.Блера, Дж.Кемпбелла, С.Ш.Дюмарсе. Процес злиття риторики з поетикою досягає апогею. Однак з цього “фатального союзу” “риторика вийшла доволі-таки розгубленою, а поетика і стилістика — такими, що добряче збагатилися. До початку XIX ст. історики науки фіксують занепад риторики”¹.

Зі стабілізацією суспільного життя в другій половині XIX ст. постає дедалі більша потреба в риториці. Проте у XIX ст. нічого суттєвого в цій галузі створено не було, видавалися тільки посібники, підготовлені згідно з канонами античної риторики².

Суспільно-політичні процеси в Європі XIX ст. спричинили суттєві реформи в усіх сферах життя. Наприклад, запровадження суду присяжних та розвиток адвокатури зумовили зростання ролі юридичного красномовства, яке посіло помітне місце в суспільстві, що поступово звільнялося від архаїчних норм політичного життя, розвивало юстицію, засновану на засадах римського

¹Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). — М., 1999. — С.7.

²Такими, наприклад, є книги: *Рижский И.* Опыт риторики. — М., 1809; *Бэн.* Стилистика и теория устной и письменной речи. — М., 1886 та ін. Були, шоправда, й спроби структурувати матеріал в дусі традицій “філософської критики” (*Кощанский Н.Ф.* Общая риторика. — СПб., 1829; Частная риторика. — СПб., 1832), але ці традиції лише ускладнили сприйняття предмета.

права, яке сповідувало принцип священності приватної власності та недоторканості особи.

Так, у Росії “ораторське мистецтво не мало змоги розвинути-ся всебічно: для політичного красномовства не давала простору форма правління, а судове отримало змогу для застосування лише в останній час, після судової реформи” (йдеться про другу половину XIX ст., про Росію після скасування кріпацтва 1861 р. — *Автори*), “здавна процвітало<...>лише духовне красномовство”¹. Проте після згаданої судової реформи та запровадження суду присяжних широку популярність здобувають видатні судові оратори, які мають великий вплив на розвиток цієї галузі красномовства взагалі: Н.Карабчевський, Ф.Плевако, П.Александров, С.Андреевський, О.Коні та ін. Ще раніше, в період піднесення освіти та університетської науки, визначилися такі популярні академічні лектори, як Т.Грановський, Д.Менделєєв, В.Ключевський, К.Тімірязєв та ін.

Динамізація політичного життя в Росії другої половини XIX—поч. XX ст. породжує феномен багатоаспектного політичного красномовства — досить пригадати імена діячів російської революції: О.Керенського, Л.Троцького, В.Леніна та ін. Характерно, що революційна стихія пробуджує інтерес до риторики як такої (утворення в Петрограді у 1918 р. Інституту живого слова, в якому було розпочато наукову розробку теорії красномовства, теорії суперечки тощо); з утвердженням тоталітаризму (аж до 80-х років XX ст.) на тлі наростаючої безгласності інтерес до риторики занепадав, натомість щораз більше уваги стали приділяти стилістиці та культурі мовлення.

На рубежі XIX–XX ст. загальний рівень риторики помітно знижується; спостерігається хіба що піднесення академічного красномовства, хоча в цілому XX ст. нічим не збагатило елоквенцію, особливо в тоталітарних державах, в т.ч. і в колишньому СРСР. Тоталітарні режими не сприяли ані розвою думки, ані пошуку способів її втілення у вишуканому слові. Риторичку трактували як беззмістовну пишноту вислову. Її перестали викладати у вузах та школах; у філологічній освіті її поглинула теорія літератури (наприклад, учення про стилістичні фігури стало частиною поетики поряд з ученням про тропи). Автор одного з сучасних російських підручників з риторики М.Львов твердить, що криза ця не торкнулася хіба що церковної риторики, хоча й вона особливих висот не сягнула.

На Заході проповідники часто вдавалися до модернізуючих прийомів, які часом руйнували традиції гомілетики; в лоні ж

¹*Брокгауз Ф., Эфрон И.* Энциклопедический словарь. — Т.43. — СПб., 1897. — С.90.

“церкви мовчання” (СРСР) консервувалися досить архаїчні аспекти. Особливого занепаду зазнало суспільно-побутове красномовство: люди часом боялися й натяку на вільне слово (процвітали хіба що “грузинські” застільні тости). Висміяна в популярному романі “12 стільців” Еллочка-людодітка з її словником на 30 позицій стає печальним символом епохи. Одночасно відбувся неухильний наступ табуїрованої лексики, кримінального аргю. Поширення “блатного” лексикону, з одного боку, було зумовлене тим, що в таборах і тюрмах та концтаборах перебувала велика кількість людей; з іншого — він символізував вивільнення особистості від диктату суспільства. Але його логосична герметика (встановлення відмінного від повсякденного мовлення кола понять та лексикону) вступила в конфлікт з кінчною (“низовою”) системою мовлення (яка не визнавала ніяких законів і суспільних норм), а та поводитися дедалі агресивніше. Водночас видавалося немало практичних посібників, адресованих пропагандистам офіційної ідеології, які створювали “віртуальний світ” офіціозу.

Натомість у західному світі інтерес до риторики зростає. Розвиток індивідуалізму, змагання особистостей, політичних структур, релігійних груп тощо вимагали відповідного риторичного втілення та оздоблення програм, позицій, думок. Характерно, що в книзі американця П.Л.Сопера “Основи мистецтва мовлення” на першому місці подано формулу: “Мовлення — це людина в цілому”.

З розвитком масових комунікацій змінюється техніка мовлення, з’являються нові технологічні матеріали й можливості. В масовій інформації поряд з написаним використовують живе слово. Водночас ускладнюється саме поняття авторства: численні етапи редагування часом позбавляють текст багатьох особливостей індивідуального стилю. Масова інформація обмежує можливості діалогу зі слухачем — саме оратор, диктор, пропагандист монологічно впливають на аудиторію, що порушує рівновагу, необхідну в діалозі. Слухач або читач може хіба що писати листи на радіо, телебачення чи до газети або телефонувати до них. Це висуває потребу вивчення “образу ритора”:

“Тексти масової інформації диференціюються за трьома основними видами: за сукупним образом ритора, за територіально-професійною ознакою і на основі видових і жанрових особливостей.

Сукупний образ ритора масової інформації — надзвичайно важлива категорія. Це та частина стилю і змісту, яка об’єднує всі випуски одного органу інформації.

Кожен орган інформації виробляє свій образ ритора”¹.

¹Рожественский Ю.В. Введение в общую филологию. — М., 1979. — С.168.

Оратор, якщо він відверто й грубо “агітує”, може хіба що зашкодити сприйняттю своїх ідей — сьгоднішнє суспільство все ж помітно відрізняється від аудиторії попередніх десятиліть завдяки загальному і непинному зростанню культурно-освітнього рівня людей. Сучасна масова інформація здебільшого відкидає “пропаганду”, тобто особисту оцінку промовцем речей, про які він говорить. Культивується орієнтація на аудиторію, доступність цінується більше, аніж самовираження оратора. Але, зрозуміло, що й “беземоційно” викладені факти дають змогу маніпулювати суспільною думкою аж ніяк не менше, ніж афектовані емоції. Загалом проблема вивчення способів маніпулювання людською волею є однією з найбільш напружених проблем у теперішній соціальній психології (див., наприклад, працю Е.Бюрна “Ігри, в які грають люди. Люди, які грають в ігри”).

В Україні інтерес до риторики зростає починаючи з 80-х років ХХ ст., коли політичний мітинг, парламентарська дискусія, академічна або релігійна полеміка, захист людиною своїх прав в суді стали звичними. А засоби масової інформації, здатні зробити всі ці явища об’єктом суспільної уваги, значно підвищили інтерес до проблем риторики. Наше суспільство поступово переймає західний досвід вивчення класичної риторики, якій стали відводити місце в навчальних програмах, інтегруючи її можливості з іншими науковими дисциплінами (наприклад, з юриспруденцією).

Сучасна риторика прагне не стільки переконати (як вважалося з часів Арістотеля), скільки знайти максимально ефективний алгоритм спілкування. Кібернетичний принцип зворотного зв’язку (гомеостазис), з точки зору якого будь-яка система, в якій панує лише монолог, а можливості діалогу пригнічені, приречена на загибель, стає центральним й у риториці.

Одночасно в сьгоднішньому світі діалог стає начебто основою культурного життя взагалі. Характерний момент: вже на початку ХХ ст. (1912) ушавлений Д.Карнегі, який примусив сучасне суспільство замислитися над проблемою “співбесідника”, заснував школу, в якій спеціально вивчали прийоми спілкування. Зокрема, велику увагу приділяють цьому моменту педагоги. Формується навіть “педагогічна лінгвістика”, яка прагне закласти у свідомість педагога основи наукових знань про мовленнєву діяльність людини¹. І це можна віднести не лише до педагогічної сфери, а й до всіх сфер людської комунікації.

Предметом неабиякої уваги є не тільки текст, а й дискурс (атмосфера спілкування, підтекст, що виникає під час виголо-

¹Михальская А.К. Педагогическая риторика: История и теория. — М., 1998. — С.294–296.

шення тексту, очікування невимовленого). Концепції дискурсивної риторики займають помітне місце у відповідних підручниках. На перший план у них виступає не аксіологія, а аргументація (як у Х.Перельмана). Тобто йдеться не стільки про вивчення прийомів впливу на аудиторію, скільки про вміння використовувати ситуацію, знати, як оволодіти увагою співбесідника і досягти свого. Практичні життєві проблеми та пошуки їх точного філологічного вираження виступають на перший план. Дослідженням цих проблем займається лінгвопрагматика.

Деякі автори говорять навіть про сучасну риторику як оновлену риторику – *неориторику* (*Rethorica nova*), найвизначнішими представниками якої є Р.Барт, Х.Перельман, К.Варга. Інколи твердять про нову риторику як про *філологічну риторику*, яка “має мало спільного з класичною риторикою, ґрунтується на понятті тексту і пов’язана здебільшого з аналізом текстів” (як приклад подається відомий підручник Ж.Дюбуа та ін.)¹.

По суті, риторика сьгодні стає відгалуженням семіотики (науки про різні системи знаків, які використовують для передачі інформації). Напрямами оновлення риторики є: вивчення засобів оптимальної побудови тексту; його функціонування в різноманітних сферах мовлення; стилістичних систем, серед яких функціонує риторичний текст. Поряд з суто лінгвістичними проблемами велика увага приділяється практиці мовного спілкування (усного і писемного), редагування тексту тощо.

Передусім неориторика прагне досягнути основи мовленнєвої діяльності людини, яку нерідко зумовлюють “професійні” обставини: людина реалізує себе як ритор в певних межах, окреслених сферою виступу (скажімо, адвокат, який обороняє злочинця, надихається не стільки аристотелевим принципом “передати людям свої переконання”, скільки шукає засобів оборонити клієнта, з максимально можливою “ширістю”, яка, проте, не виходить за межі професійної ролі). Велике значення має тут емоційне забарвлення промови: “переконання здійснюється переважно не логічними, а емоційно-психологічними засобами, з урахуванням особливостей співбесідника та аудиторії; при цьому ставиться завдання сформувати не стільки знання, скільки позицію [в рос. оригіналі – “мнение”]². Щодо цього неабияк здатні прислужитися сучасні науки, скажімо, психолінгвістика. Помітну роль починають відігравати такі чинники, як прогнозування результатів промови, добір засобів змалювання ситуації, – словом, орієнтація на слухача, а не на самовираження. Щоправда, за такого підходу часто

¹Стернин И.А. Практическая риторика. – Воронеж, 1996. – С.9.

²Там само. С.9–10.

нехтують істиною, що надто важливо для класичної аксіології. “Як сказати” стає важливішим, ніж “що сказати”. Етична позиція оратора стає не стільки ангажованою, скільки суб’єктивною.

Неориторика окреслює важливі напрямки наукового пошуку в своєму річищі. Так, до цього часу мало уваги приділяли становленню мовленнєвої діяльності дитини, розвитку її риторичних здібностей. Але входження дитини в життя суспільства супроводжується активізацією та бурхливим розвитком механізмів мовлення: юна особистість прагне виразити себе і бути почутою. Однак ця сфера риторики, яка мала б зайняти помітне місце в шкільній практиці, фактично залишається поза увагою дослідників і вимагає спеціальних спостережень.

Велика роль у спілкуванні належить “культурному коду”, створеному народом або групами народів протягом століть. Скажімо, суспільства християнської Європи не завжди адекватно розуміють мотивацію вчинків та психологію громадян ісламських країн, етику буддійського світу тощо. Тому неориторика орієнтує на вивчення мовного етикету суспільства, різноманітних мовних кліше, усталених формул. Стандартні ситуації спілкування дуже відмінні не лише у різних народів, а й на різних щаблях одного і того ж суспільства. Навіть привітання може звучати і, відповідно, сприйматися по-різному, коли оратор та аудиторія належать до різних верств.

Таким чином, стародавня наука риторика демонструє невичерпність своїх можливостей і безперечно необхідність для сучасного суспільства.

Базові поняття: *дискурс, дискурсивна риторика, лінгвопрагматика, неориторика.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чому епоху Відродження в Західній Європі слід розуміти не лише як період оновлення культури, але і як смугу глибокої духовної кризи?
2. Чи сприяла атмосфера Ренесансу розвитку нових напрямків красномовства? Які різновиди красномовства починають домінувати в сучасному житті?
3. Охарактеризуйте стан католицької проповіді в епоху Ренесансу.
4. У чому полягає суть питання про “матеріал” церковної проповіді?
5. Дайте загальну характеристику протестантського красномовства.
6. Яке місце в протестантській проповіді посіла філософія?
7. Охарактеризуйте особливості католицької проповіді в епоху Контрреформації (єзуїтський стиль).
8. опишіть картину становлення політичного та академічного красномовства в епоху Просвітництва.

9. У чому полягають причини піднесення юридичного красномовства в післяренесансну епоху?

10. Чому у XIX–першій половині XX ст. відбувся певний занепад риторики? Які причини цього явища?

11. Що таке неориторика? В чому її відмінність від класичної риторики?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Абрамович С. Риторика та гомілетика. — Чернівці, 1995. — С.82–85.

Безменова Н.А. Неориторика: проблемы и перспективы //Семантика. Коммуникация. Стилль. — М., 1991.

Брынская О.Н. Основные черты американской риторики новейшего времени: Автореф. дис. ... канд. филол. наук /МГУ им. М.В.Ломоносова. — М., 1979.

Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.20–28.

История всемирной литературы: В 9 т. — М., 1984. — Т.2. — С. 337–360.

Львов М.Р. Риторика. — М., 1995. — С.101–161.

Михальская А.К. Педагогическая риторика: история и теория. — М., 1998. — С.154–232.

Перельман Х., Ольбрехт-Тытека Л. Новая риторика: Трактат об аргументации //Язык и моделирование социальных взаимодействий. — М., 1987.

Рождественский Ю.В. Актуальные проблемы социалистической советской риторики //Риторика и стиль /Под ред. Ю.В. Рождественского. — М., 1984.

Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. — М., 1979. — С.162–175.

Сычев О.А. Обучение риторике в эпоху компьютеров: введение в опыт США. — М., 1991.

Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. — СПб, 1997. — С.53–67.

1.6. РОЗВИТОК ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ

1.6.1. Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь)

Хоча грецькі та арабські письменники Середньовіччя розглядали Київську Русь як дику країну цивілізованого світу, вона напрочуд швидко увійшла в коло європейських країн одразу після прийняття християнства і аж до татарської навали була однією з найрозвиненіших країн тогочасної Європи. За часів Ярослава Мудрого Київ стає міжнародним духовно-культурним центром. Тодішній німецький історик Адам Бременський вважав його суперником Константинополя.

Про дописемний (дохристиянський) період давньоукраїнського красномовства можна робити хіба що гіпотетичні висновки. В найдавніших фольклорних творах зафіксовано промови, з яки-

ми князі зверталися до дружинників, до іноземних послів та власного народу. Відомо, що існувало судове красномовство. Щоправда, коли довести правоту було неможливо, з відчаю людина хапалася за розпечене залізо (т.зв. “Божий суд” — вважалося, що той, хто говорить правду, ушкоджений не буде).

Язичництво на праукраїнських теренах не дозріло до створення власної розвиненої міфології, тим паче — до втілення її в літературі та мистецтві, які одразу ж почалися як християнські, що позначилося на духовності українського народу та його культурі. А оскільки майже вся середньовічна християнська література, зокрема візантійська, за жанровими ознаками була не художньою, а риторичною (проповіді, трактати, житія, літописи-хроніки тощо), то її засади давньоукраїнської словесності були саме риторичні. Ораторське мистецтво Київська Русь пізнала з кращих зразків візантійської літератури та літератур південних слов'ян, що формувалися під візантійським впливом. А там, як відомо, існувала струнка й розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики.

Про особливості риторичного стилю йдеться вже в “Ізборниках” Святослава (1073, 1076).

Характерно, що аж до XVI ст. українська література не використовувала навіть віршових форм, органічно пристосованих для художньо-поетичних цілей. Біблію, щоправда, перекладали довго — від часів святих Кирила та Мефодія й аж до пори Острозької школи (XVI ст.). Але основні її частини відомі були вже в Київській Русі, й вони послужили головною опорою для становлення давньоукраїнського красномовства. Особливо популярними були Псалми, Притчі та Премудрість Соломонова, а також апраскосні (богослужбні) варіанти Євангелій, які протягом століть служили основою для навчання, думок і вчинків тисяч людей. Відомі були також твори Отців Церкви та ряд житій святих, твори на історичні та наукові теми. Наприкінці XII ст. з'явилася навіть популярна хрестоматія “Пчела”, що містила настанови та афоризми — переважно зі Святого Письма, патристики, але почасти й з античних творів (на основі грецьких антологій подібного типу).

Ось зразок риторики “Пчелы”: “Волкъ, видевъ пастуха, едущи чюжи овци отаи в куче, и рече: о колико бысте голкы [гвалту] составили, оже быхъ то азъ сотвориль?”¹.

Вчені, які займалися дослідженням риторики, виділяють в риторичі Київської Русі, так само, як у візантійській, два основних піджанри: **д и д а к т и ч н и й** (повчальний) та **п а н е г і р и ч н и й** (урочистий)¹. Проте слід зазначити, що в той час

¹Цит. за: *Гудзий Н.К.* История древней русской литературы. — М., 1956. — С.44.

усяка промова (проповідь, повчання, похвала тощо), по суті, називалася *словом*.

У найвидатнішій пам'ятці давньоукраїнського письменства — літописі **Нестора**, відомому під назвою “Повісті временних літ”, — імітовано промови давніх державних діячів, які, очевидно, не стільки *написано* літописцем, скільки *записано* на основі фольклорних переказів, що дбайливо фіксували найважливіші міркування і слова з цих промов. Нестор доніс до нас, наприклад, слово Ярослава Мудрого до своїх синів, що було його заповітом: “И будете мирно живущє; аще ли будете ненавидно живущє, в распряхъ... то погыбнете сами, и погубите землю отецъ своихъ и дедъ своихъ, юже налезюша трудомъ своимъ великымъ”². Завдяки Нестору можна зробити висновок про важливі особливості тогочасного красномовства.

Слово, що мовилося до народу в загальноважливих ситуаціях, увійшло в ужиток як своєрідний жанр. Одночасно “словом” стали називати й церковну проповідь. Згодом саме “словом” назве свій напівриторичний, напівпоетичний твір невідомий автор славетного шедевр — “Слова про Ігорів похід”.

Риторичний за своєю природою й жанр *житія* святого (*агіографія*), хоча йому притаманні елементи наївної художності. Але основне завдання житія, яке Ю.Лотман назвав “масовою літературою середньовіччя” — повчати, давати приклад гідного, освяченого життя. Першим із власне українських житій було житіє князів Бориса й Гліба (XI ст.). Один з його варіантів, написаний згадуваним уже літописцем Нестором, будується не в останню чергу на виразних можливостях “слова”. Наприклад, христолобивий св. Гліб, який просить убивць, посланих братом Святополком, пошкодувати його юність, промовляє: “Не пожьнете мене от жития не созьрела, не пожьнете класа, не уже созьревша, но млеко безлюбия носяща”³.

Видатними ораторами Київської Русі були: митрополит **Іларіон** (XI ст.), **Климент Смолятич** (XII ст.) та **Кирило Туровський** (XII ст.), які жили в Києві або ж походили з нього.

“Слово про Закон та Благодать” митрополита Іларіона

Будучи першим руським Київським митрополитом, Іларіон жив у часи розвитку культури за князя Ярослава Мудрого. В його “Слові”

¹Черторицкая Т.В. Ораторское искусство Древней Руси //Красноречие Древней Руси (XI–XVII вв.). — М., 1987. — С.8.

²Хрестоматия по древней русской литературе. — М., 1973. — С.23.

³Там само. С.47.

патетично стверджується, що слов'яни “за благодаттю” отримали світло віри, що новозавітна віра вища за старозавітну, бо “благодать” є вільний вияв любові до Бога, а не страх перед Ним, як у часи Мойсейові. Іларіон знаходить красномовну алегорію: закон подібний до рабині Агарі, що передувала вільній Саррі в народженні сина для Авраама, але поступилася їй як законній дружині й пані своїй.

Стиль Іларіона — глибоко патетичний: “Вѣра бо благодатнаа по всей земли распростресея, и до нашего языка русскаго дойде, и законное езеро пресыше, евангельскый же источникъ наводився, и всю землю покрывъ, и до насъ проліявся. Се бо уже и мы съ вѣми христіанами славимъ святую Троицу, а Юдея мльчить...”¹.

Особливо ж благоговійно згадує він князя Володимира Великого, до якого звертається з величезною пошаною та живим ліричним почуттям:

“Встани, о честная главо, от гроба твоего, встани, отряси сонъ! Неси бо умерль, но спиши до общаго вѣм встанія. Встани, неси умерль, несть бо ти лѣпо умерти, веровавшу въ Христа, живота всему миру. Отряси сонъ, взведи очи, да видиши, каковая ты чѣсти Господь тамо сподобивъ и на земли не безпамятна оставиль сыномъ твоимъ. Встани, виждь чадо свое Георгія [*Ярослава Мудрого, чие христіанське ім'я було Георгій*], виждь утробу свою, виждь милаго своего, виждь, егоже Господь изведе от чреслъ твоихъ, виждь красящего столъ земля твоей, и возрадуйся, възвеселися”².

“Послання до пресвітера Фоми” Климента Смолятича

Літопис іменує наступного митрополита з киян, Климента Смолятича, книжником та філософом, якого ще на нашій землі не було. Послання стало відповіддю на нарікання Фоми, що Климент у своїх творах спирається більше на грецьких філософів Платона й Арістотеля, на поета Гомера, ніж на Отців Церкви. У відповідь Климент, посилаючись на досвід найвидатніших риторів Візантії, обґрунтував необхідність алегорично-символічного тлумачення і Біблії, і природи. Власне, текст до нас дійшов у “тлумаченні” якогось іншого ченця — Афанасія, але й у такому вигляді він свідчить про високий рівень риторичної культури Київської Русі, про вміння уважно читати Святе Письмо.

“Слово” Кирила Туровського

Народжений у сусідньому з Київським Туровському князівстві, Кирило став тут єпископом і зажив великої слави. Його

¹Хрестоматія по древней русской литературе. — М., 1973. — С.32.

²Там само. С.33.

твори, репрезентуючи київську культуру, вміщувалися у збірниках проповідей і настанов грецьких отців рангу св. Івана Золотовустого. Вони були відомі також у болгар та сербів.

Проповіді Кирила є переважно святковими, вони базуються на алегорично-символічному тлумаченні релігійних свят, як це робилося у Візантії. Але Кирило виявив себе глибоко оригінальним ритором, з власним пишним та виразним стилем.

Так, у “Слові на Антипаску” (тобто Фомину неділю) Кирило, дещо наслідуючи Григорія Назіанзіна, символічно використовує весняне оновлення природи, вбачаючи в ньому паралель духовному розкріпаченню людей у християнстві:

“Нынѣ солнце красуея к высотѣ въсходитъ и радуея землю огрѣваеъ, взиде бо намъ отъ гроба праведное солнце Христось и вся верующая ему спасаеъ. Ныня луна, съ вышняго съступивши степени, болшему свѣтилу честь подаеъ: уже бо ветхый законъ, по писанію, с суботами преста и пророки, Христову закону съ неделею честь подаеъ. Ныня зима грѣховная покаянiемъ престаала естъ и ледъ невѣрiя богоразумiемъ растаяся; зима бо у язъчьского кумирслуженiя апостольскимъ ученiемъ и Христовою вѣрою престаала естъ, ледъ же фомина невѣрiя показанiемъ Христовъ ребръ растаяся”¹.

“Повчання” Володимира Мономаха

Князь Володимир Мономах (XI ст.) написав (чи, може, продиктував) “Повчання” для своїх дітей, вклавши в нього власний багатий духовний досвід та непересічну мудрість державної людини. Він виявляє глибоке знання Святого Письма, богослужбової літератури, а також дидактичних творів візантійського походження (наприклад, повчань батька дітям). Володимир наставляє своїх дітей на засадах християнської моралі, підносячись до великої виразності при винятковій простоті власного стилю:

„Всего же паче убогихъ не забывайте, но елико могуше по силѣ кормите, и придавайте сиротѣ, и вдовицю оправдите сами, а не вдавайте силнымъ погубити челоуѣка. Ни права ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его, аще будетъ повиненъ смерти; а душа не погубляйте никакая же хрестьяны”².

“Слово про Ігорів похід”

Це найвидатніша пам’ятка давньоукраїнської літератури, що відображає й київські реалії епохи, й сам лад риторичної культу-

¹Хрестоматія по древней русской литературе. — М., 1973. — С.61.

²Там само. С.37.

ри того періоду. Вона є синтезом сюжетного оповідання про невдалий похід юного князя проти половців з ліричним переживанням його поразки як загальнонаціональної трагедії. “Слово...” одночасно і риторика, і дидактичне повчання всякому властителю, як це мало місце вже в Біблії. Одночасно це заперечення того “епічного буйства”, яке характеризує богатирів язичницького типу (наприклад, Василя Буслаєва з давньоруської билини, що не вірить “ні в чох, ні в сон, ні в пташиний грай”). “Слово...” є блискучим зразком дидактичного твору, де використано всі виразні можливості риторики, художнього мовлення, аж до язичницьких образів та імен богів включно — Хорса, Дажбога тощо. Це паралель до того, що робилося в європейських літературах, які не відкидали старовинну культуру (порівняйте, наприклад, настанови Василя Великого щодо вивчення язичницької мудрості). Але основний пафос твору в тому, що автор закликає до поміркованості й миру.

Стиль “Слова...” близький до народної творчості: “На Немизѣ снопы стелють головами, молотять чепа харалужными, на тоѣ животь кладуть, вѣють душу от тѣла... Немизѣ кровави брезе не бологомъ бяхуть постѣяни, постѣяни костьми руских сыновъ”¹.

Як відзначав Н.Гудзій, “тут звертає на себе увагу звичне і в урочистій, риторичній проповіді симетричне розташування членів речення. Симетрично розташовані фрази, що закінчуються римуючими, точніше — асоніюючими дієсловами, також часті у “Слові...”: “Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а сам въ ночь влъкомъ рыскаше...”².

* * *

Природно, що давньокиївська культура багато що запозичує з візантійської, в тому числі й засади риторики та гомілетики. Як справедливо зазначав М.Грушевський, “Се було якраз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Слов’янщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, а культура її — і духовна, і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був гарячий ясний день, тим часом, як над Німеччиною сходила блідонька зоря”³.

В основному Київська Русь запозичує у Візантії прийоми духовного красномовства, причому “азіаністського”, біблієзова-

¹Хрестоматия по древней русской литературе. — М., 1973. — С.73.

²Гудзий Н.К. История древней русской литературы. — М., 1956. — С.134—135.

³Грушевський М. Історія України-Русі. — Т.1. — До початку XI віка. — К., 1991. — С.528.

ного типу, й навіть, як ми бачили, князівські промови та настанови в старих книжках передано тим стилем.

Базові поняття: слово, життя (агіографія).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чи є якісь відомості про існування красномовства у східних слов'ян в язичницький період?
2. Охарактеризуйте роль християнства у формуванні культури європейського типу в Україні-Русі. Якою тут була роль Візантії?
3. Які два типи риторичних творів у літературі Київської Русі виділяють дослідники?
4. Що ви можете сказати про жанр "слова" та його функцію в літературі київського часу?
5. В чому полягає риторична природа жанру "житія"?
6. Охарактеризуйте найвизначніші пам'ятки дидактичної літератури Київської Русі та їх роль у становленні красномовства.
7. Назвіть імена найвидатніших риторів київського періоду та їхні основні твори.
8. Як поєднуються риторичні та поетичні моменти в "Слові про Ігорів похід"?

1.6.2. Українське красномовство в XIII–XVII ст.

Доля київської риторики після втрати національної державності була непростю. Після татаро-монгольської навали в XIII ст. історичні долі східних слов'ян остаточно розійшлися. Майбутня Росія – північно-східна Русь – опинилася під ігом монголів, поступово переймаючи азіатські звичаї й формуючи при безпосередній участі монголів тиранічну монархію¹. Правобережну Україну, а згодом і Галичину загарбала Польсько-Литовська держава. Спершу, в складі самого лише Литовського князівства, українська словесність була провідником цивілізації в напів'язичницькому краї: наприклад, статут князівства Литовського в XIV ст. написано староукраїнською мовою. У Литві поширювалося православ'я. Але після одруження князя Литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою Литву було окатоличено і православну українську культуру почали витісняти.

Та церковне красномовство київського гатунку довго не втрачало свого високого рівня. Одним з найяскравіших його

¹Про це, причому з певним ентузіазмом, говорив російський історик ХХ ст. Л.Гумільов у книзі "Древняя Русь и великая степь" (М., 1989).

прикладів є “слова” єпископа Серапіона Володимирського, виголошені в годину татарської навали в Дмитрівському соборі м. Володимира, де владика Серапіон перебував на кафедрі всього один рік (до смерті), переїхавши сюди з Києва. Але за цей рік він створив високі зразки трагічного гомілетичного стилю, які навіки увійшли до скарбниці давньоукраїнської риторики.

Знамення майбутніх нещасть — сонячне й місячне затемнення, що були в Києві у 1230 р., — голод та війну Серапіон пояснює як кару Богу за гріхи, закликаючи до покаяння:

“Разрушены божественныя церкви; осквернены быша сосуди священни; потоптана быша святая; святители мечю во ядь быша; плоти преподобныхъ мнихъ птицамъ снѣдь повержени быша; кровь и отецъ и братия наша, аки вода многа, землю напои; князи нашихъ воеводъ крепость ищезе; храбрія наша страха наполюшеса, бѣжаша...”¹.

Як підкреслив М.Гудзій, проповідник тут спирається часом на ритмічну організацію мови:

землю нашу пунту створиша,
и грады нашн плениша,
и церкви святыа разориша,
отца и братію нашу избнша,
матери нашн и сестры нашн в поруганье быша².

У цьому тексті неважко вловити інтонації народного, фольклорного плачу, вплив не самих лише візантійських риторичних прийомів, а й живого народного слова.

Монгольська руйнація культури не була тотальною, оскільки монголи прагнули більше *налякати* підкорені ними народи, ніж їх *знищити*, до того ж, в ті часи серед монголів було чимало християн-несторіан (єресь, що вийшла з Візантії й поширилася серед кочівників Азії). Більше того, монголи не брали податків з монастирів і церковних земель, і “тоді стали люде отдавати і записувати на монастирі свої землі і своє добро, через що монастирі дуже забагатіли і розмножилися”³.

Складнішою була ситуація в складі Речі Посполитої, де взяли курс на поглинання візантійсько-православної традиції західним типом культури. Але водночас українство дістало більше змоги прилучитися до західних досягнень, критично їх оцінити й використати, ніж їхні північно-східні сусіди під монгольським ігом, приречені на фіксацію старих візантійських канонів. Усе це повною мірою поширювалося й на риторичку.

¹Хрестоматія по древней русской литературе. — М., 1973. — С.164.

²Гудзій Н.К. История древней русской литературы. — М., 1956. — С.196.

³Аркас М. Історія України-Русі. — К., 1908. — С.92.

Однак ситуація ускладнювалася численними втратами культурних кадрів. Після монголів “вага Києва на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посовує на північ, до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збогощають московську літературу. Вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвісні митрополити: св. Петро Волинець (пом. 1326 р.) та св. Олексій Черніговець (1293–1377)”, — писав митрополит Іларіон (Огієнко)¹.

Складним було питання щодо церковної унії в Україні (Берестейська, 1596). Частина української Церкви, зберігши східний обряд, пристала до Риму у сфері догматичній (греко-католики). Проте і там, і тут спостерігалось прагнення зберегти давньоруські традиції, розвинути національну культуру. Ситуація була дуже складною, тим паче, що проповіді й церковну літературу тоді творили люди, які шукали істини, не завжди чітко знаючи, де вона. Такою була доля видатного літератора епохи **Мелетія Смотрицького** (1592–1633), автора однієї з перших слов'янських “Граматики”, блискучого стиліста. Почавши з палкої оборони Православ'я (“Тренос” — плач української Церкви, покинутої своїми дітьми), він на схилку життя став уніатом.

Але подібні пошуки стимулювали розвиток *полемічної літератури* (І.Вишенський, Г.Смотрицький, М.Смотрицький, С.Зизаній, Острозький Клірик, З.Копистенський, Л.Баранович, Й.Галатовський та ін.). На тлі блискучої барокової культури Римської Церкви звичаї та мистецтво візантійської традиції в умовах нестатків та культурного пригнічення виглядали старосвітськими, архаїчними. В Україні домінуючим стає стиль бароко.

Риторика включили в *програми навчання* в Україні саме в ту пору, коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. В ту пору Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: вивчення риторики стало засобом піднесення духовної активності народу.

Духовне життя України будувалося на полемічності ще й тому, що до дискусії між православними й католиками додалася інтенсивна течія протестантизму, що палко обороняв власні позиції. Цікаво, наприклад, що антитринітарії (социніани)² відкрили систему власних шкіл (прагнули навіть відкрити Академію), і риторика тут була важливим засобом виховання полемістів проти католицизму. Натомість, скажімо, у василіанських школах

¹Огієнко (митр. Іларіон). Українська культура. — К., 1918. — С.29.

²Секта, що заперечувала догмат Трійці.

(XVII–XVIII ст.), що розвинулися під час поширення церковної унії (засновник — орден св. Василя), учні вчилися обороняти католицизм в полеміці проти православних та протестантів.

Нарешті, в Україні тих часів (XVI–XVIII ст.) виникають *братства*, які ставлять за мету оборону православної віри та культури. Православні братства, зокрема, започатковували школи та книжність (особливо відзначаються Київське, Львівське та Луцьке братства); вони були відкриті для дітей з усіх верств населення. В *братських школах* інтенсивно вивчали риторику, бо була потреба в обороні православ'я, в боротьбі за душі людей. Наприклад, в Київській братській школі (в стінах якої перебували ректорами такі видатні ритори, як І.Борецький, К.Сакович та М.Смотрицький) риторика та піїтика посідали почесне місце серед філологічних дисциплін. Цікаво й те, що І.Борецький спершу був ректором Львівської братської школи, взагалі першої в Україні, і переніс свій досвід на терени київської освіти. Про те, що подібні явища спостерігаються по всій Україні, свідчить високий рівень вивчення риторики в Острозькій Академії (тут працював такий видатний філолог, як Г.Смотрицький), в Луцькій братській школі та ін. Ця традиція тривала аж до XVIII ст. (згадаймо про увагу, якою оточено було вивчення риторики та піїтики в Переяславському та Харківському колегіумах).

Певне місце займала риторика і в програмах *гільдійських шкіл*, що відкривалися купецькими об'єднаннями.

Величезну роль у розвитку української культури у XVII ст. відіграв митрополит Київський **Петро Могила**, який на основі Київської братської школи заснував Академію, яка не поступалася тодішнім західноєвропейським університетам, а також започаткував літературу й мистецтво нового, барокового стилю, оновивши мову церковної пропаганди. В Академії вивчення риторики входило до програм найвищого освітнього рівня поряд з богослов'ям, філософією та поетикою.

Важко переоцінити роль кн. Костянтина Острозького, що у своєму замку в Острозі заснував навчальний заклад, видавництво, центр полемічного письменства (зокрема, тут вперше в східнослов'янських землях видано церковнослов'янською мовою повний текст Святого Письма, т.зв. Острозьку Біблію).

Східний клірик Павло Алепський, подорожуючи в середині XVII ст. по Україні, захоплювався високим рівнем тутешньої культури, освіти, особливостями національного характеру.

Хоча в цей час намітилося й певне прагнення до секуляризації літератури (звільнення її від церковного впливу), вона в основному залишається *церковною риторикою* (полемічний та філософський трактат, проповідь тощо). Художні твори — вір-

шові та прозаїчні — були ще нечисленними й правила радше за розвагу.

Риторика епохи бароко культивує витончену алегоричність, риторичні й художні ефекти, поєднання пишноти стилю з думкою про “марноту світу цього”. Ораторсько-проповідницька проза продовжує традиційно тлумачити Святе Письмо, догматику й моральні норми, проте вона збагачується переживаннями актуальних соціально-політичних проблем. Особливо це помітно в “словах”, що називаються також “казання”, „повнення”, які писали **Л.Баранович** (“Мечь духовний”, “Трубы словесъ проповѣдныхъ”), **Й.Галятовський** (Ключъ разумѣнія), **С.Яворський** (Вѣнецъ Христовъ), **А.Радивіловський** (“Огородокъ Маріи Богородицы”) та ін.

1.6.3. Резонанс української культури в східнослов'янських землях

Риторично-гомілетична література була основою східнослов'янського духовного життя взагалі. Як Острозька Біблія була єдиним джерелом духовного знання для українців, білорусів та росіян аж до початку XIX ст., так і українська книжність духовно живила весь східнослов'янський, а почасті й південнослов'янський, що перебував під турецьким пригнобленням, світ. Випускники Києво-Могилянської Академії, зокрема, були бажаними гостями в Московії, де ставали фундаторами нового типу проповіді, а також віршової літератури й театру (наприклад, **Симеон Полоцький**).

Досягши визначного місця в російській церковній ієрархії, **Стефан Яворський**, наприклад, створив посібник з риторики — “Риторична рука”. Це було подальшим розвитком традицій Києво-Могилянської академії з її рукописними риторичними посібниками. Автор закликає до стислості стилю: “Між іншими карами гріха, за які ми страждаємо з вини наших предків, є те, що ми маємо слабку пам'ять, бо коли дещо сприймається, то за деякий час воно забувається<...>Премудрі по-різному шукають виходу з цього становища. Я ж, на відміну від інших, вважаю, що найкраще запам'ятовується короткість речі<...>Тому я раджу для кращого запам'ятовування досить просту риторичну хитрість, адже я дію однією рукою, у якій маю всю риторичку” [*автор атестує свою книгу з п'яти невеличких розділів як скорочений виклад курсу*]¹.

Як зазначав свого часу проф. А. Архангельський, “власні літературні сили Москви спочатку вельми незначні, — точніше сказати, їх зовсім немає: і в галузі літератури до самого кінця

¹Цит. за: *Захара І.С.* Стефан Яворський. — Львів, 1991. — С.66.

XV століття Москва живе чужим добром”¹, переважно за рахунок українців.

Водночас, як відмітив митрополит Іларіон (Огієнко), це тривало аж до початку XIX ст.: “Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в “далеку Московію”, в “московськія страны” перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури”².

Після 1654 р. почався інтенсивний перехід української інтелігенції до Росії. Характерно, що найвидатніші літератори епохи – **Єпіфаній Славинецький** (пом. 1675), **Димитрій Ростовський** (Туптало, 1651–1709), **Стефан Яворський** (1658–1722) та **Феофан Прокопович** (1681–1736) були запрошені до Росії, де сприяли церковним реформам патріарха Никона, а згодом – культурному розвою Московії за Петра I.

Найсерйозніші вчені Росії давно відзначали цей величезний культурний вплив України в часи, коли молода російська культура лише спиналася на власні ноги. Українська словесність тут була провідником європеїзації, науки, культури. Справедливим є скептичне ставлення, наприклад, В.Вомперського до тези, буцімто в російській науці історія риторики починалася з Ломоносова: автор дослідження³ переконливо показує, чим у цій галузі Росія в цілому й Ломоносов зокрема зобов’язані українським гомілетам. Інша справа, що скоро церковна культура завдяки реформам Петра I була витіснена на околицю життя секуляризованою, світською культурою, й на теренах Російської імперії (отже, в більшій частині України) почався занепад церковної риторичної літератури. Проте українські ритори чимало зробили, аби не згасало вогнище християнського життя в лоні новоутвореної “єдиної” Російської Православної Церкви.

Російська церква мала певні власні досягнення в галузі гомілетики, як, наприклад “вітіє словес” **Єпіфанія Премудрого** (XIV ст.). Але цей пишний, напружений стиль не був оригінальним російським винаходом, а наслідував літературу *ісіхазму* (мовчальників), яка виникла у Візантії того часу завдяки Григорію Паламі та його однодумцям. Це поширилося в південнослов’янських країнах і дійшло до Півночі. “Ісіхасті”-мовчальники конденсували свої духовні сили, утримуючися від пустопорожнього слова

¹Проф. *Архангельский А.С.* Из лекций по истории русской литературы. — Казань, 1913. — С.493–494.

²*Огієнко.* Українська культура. — К., 1918. — С.67–68.

³*Вомперский В.П.* Риторика в России XVII–XVIII вв. — М., 1988.

в житті, аби тим енергійніше розпростати його в сфері духу. Та це “витіє словес” повністю поглинула літературна традиція українського бароко пізнішого часу.

1.6.4. Київська школа риторики (XVII–XVIII ст.)

Риторика в Україні розвивалася на основі античної та західно-католицької (Сарабевський, Ориховський, Княткевич та ін.) традицій, що було започатковано митрополитом Петром Могилою, який дбав про осучаснення Православ'я. Та найглибшим її джерелом стала грецька патристика. Це була галузь, що розвивалася надзвичайно інтенсивно. В київських архівах (Києво-Могилянська академія) зберігається 127 друкованих та 183 рукописних підручники, створені латиною, як це було прийнято в тогочасній світовій науці. Їх автори (Й.Конович-Горбацький, Й.Кроновський, С.Озерський, Й.Галятовський, П.Калачинський та ін.) являля собою характерний тип інтелігента, який отримав тоді навіть специфічну назву “*rhetor roxolanum*” (ритор український).

Найбільш видатною та характерною постаттю в цій сфері був, безперечно, ректор Києво-Могилянської академії Йоанікій Галятовський (пом. 1688 р.). Його риторичний твір “Ключ розуміння” (1659) став першим друкованим посібником з гомілетики, куди увійшли вибрані проповіді автора. В них втілено просвітницьке прагнення популяризувати досягнення сучасної науки¹. Щоправда, з сучасного погляду його “казаня” мають “всі прикмети схоластичної, далекої від життя проповіді”². Однак для свого часу Галятовський був справжнім світочем науки.

У його спадщині помітне місце посідає трактат “Наука короткая альбо способ зложеня казаня”, написаний рідною мовою. Він містить правила й принципи складання проповідей (*казань*). Автор спирався на західні зразки, але використовував також традиції Івана Золотовустого. Так, услід за своїм визначним попередником Галятовський визначає дві частини гомілетики: 1) правила вибору теми зі Святого Письма (“Ктѡ хочеть казанье учинити, найперше маєть положити з(ъ) Писма Стого ђему, котороу єсть фундаментомъ всегѡ казаня”³); 2) правила викладу, причому авторитетний проповідник не забороняє використовувати також світські літературно-наукові джерела, аби образи природи, історії тощо склалися в єдину картину: “<...>треба читати гисторїи и кройники ѡ rozmaитыхъ панствахъ и сторонахъ, що

¹Див.: Огієнко. Українська культура. — К., 1918. — С.41.

²Історія української культури /За ред. І. Крип'якевича. — К., 1994. — С.254.

³Галятовський І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С.211

ся в(ъ) них(ъ) дѣяло и тепер(ъ) що ся дѣеть, треба читати книги в звѣро(х), птахахъ, гадахъ, рыбахъ, деревахъ, зѣлах(ъ), камѣняхъ и розмаитыхъ водахъ, которыи в(ъ) морю, в рѣкахъ, в(ъ) студняхъ и на иншихъ мѣстцахъ знайдутся, и уважати ихъ натуру<...>¹.

У всякому “казані” автор пропонує виявляти три частини: *ексординум* (вступ), *наррацію* (оповідь) та *конклюдію* (завершена). Всі ці частини не повинні відхилятися від основної теми (“повинны ся з(ъ) ѳеомою з(ъ)гажати, жебы що ся в(ъ) ѳемѣ знайдуеть, тоє в(ъ) еѳординумъ и в(ъ) наррацыи, и в(ъ) конклюдіи ся знайдовало”²). Велику увагу приділено й завданню *ясності стилю*: автор закликає, аби всі люди зрозуміли, про що мовиться в проповіді, до ясності, виразності й простоти. Це становить особливо важливий момент для гомілета: “Если будешь Слово Бжое проповѣдати, а нѣкто егѡ не зрозумѣеть, себе самого будещ(ъ) проповѣдати и выславляти, не Слово Бжіе<...>”³.

Трактат Галятовського перевидано у Львові (1663, 1665) у друкарні Михайла Сльозки.

Інколи Галятовський вдається до живого змалювання життєвих подій, особливо ж, коли прагне надати “матеріальності” дивам, необхідному моменту проповіді (збірка “Небо новое” про чудеса Богородиці). Часом він використовує й елементи живої народної мови.

Певний резонанс мав виданий латиною вже згадуваний підручник з риторики Стефана Яворського “Рука риторична”.

Видатним українським ритором XVIII ст. був **Феофан Прокопович** (1681–1736), якого, примітивши його обдарованість та вченість, зробив своєю правою рукою у сфері церковній та культурно-просвітницькій Петро І. Митрополит Прокопович був людиною не без протиріч. Навчався він на Заході, спеціально для того прийнявши унію, але там перейнявся лютеранськими поглядами. Повернувшись в Україну і водночас до православ'я, він виступає як визначний літератор і ритор, знавець теорії літератури. В Києво-Могилянській академії читав курси поетики та риторики (залишився рукопис останнього). У Петербурзі Ф.Прокопович став провідником політики Петра І в галузі руйнування церковної самостійності (скасування патріаршества), обстоював стиль класицизму, властивий секуляризованій культурі. Написані ним риторичні трактати й проповіді свідчать про дуже високий рівень риторичної вченості України.

¹Галятовський І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С.220.

²Там само. С.212.

³Там само. С.218.

“Земляки наші, опинившись в Москві, хутко занесли туди “ересь новую” — почали по церквах казати проповіді. На Україні це було звичайним ділом, отже, в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. “Заводите вы, ханжи, — лаяли їх, — “ересь новую, людей вь церкви учите, а мы людей прежь сего в церкви не учивали, учивали их вь тайнѣ... Бѣса вы имѣете вь себѣ и всѣ ханжи”¹. Та без проповіді несла вже було обійтися і в Росії, так само, як і без ораторства взагалі.

Високо цінується стиль таких панегіричних “слів” Прокоповича, як “Епінікон”, “Слово про владу й честь царську” й т.п. Найбільший вплив на російську громадськість мали моральні проповіді Прокоповича, образи та мотиви яких навіть послужили джерелом для сатир письменника А.Кантеміра. Створив Прокопович також “Духовний регламент”, в якому, окрім обстоювання нового стану Церкви, з притаманним йому блиском виклав основні правила красномовства. Зокрема, він навчає, як мусить триматися проповідник під час проповіді, висміює зайву жестикуляцію, вульгарну відсутність манер, коли проповідник хитається вельми, наче веслом гребе, руками сплескує, в боки упирається — словом, віддається своїм емоціям. Поза, жести, міміка — ніщо не залишається поза увагою досвідченого ритора. Він заперече надмірну жестикуляцію й зайве пожвавлення оратора. Стримане хвилювання та скупий жест — сильніші й виразніші. Духовний оратор, на думку Ф.Прокоповича, не мусить звеличувати себе, хизуватися своїми талантами, переводити розмову на інше, коли чує похвалу собі.

Загалом Прокопович, широко послуговуючись античним та сучасним досвідом, дає безліч цінних практичних порад щодо організації тексту, розташування матеріалу, використання книжних та усних джерел тощо. Він детально змальовує техніку промови, не обминаючи увагою артикуляцію та пунктуацію. Звертає увагу і на способи збудження емоцій аудиторії: любов, прагнення, надії, радість, співчуття, жах, розпач, сором. Окремо говорить про місце жарту в промові, тонко диференціюються види іронії. Ф.Прокопович не обмежувався лише церковним красномовством, але й викладав своє бачення техніки судової промови. Він подав зразки писання листів, мовних зворотів, велику увагу

¹Огієнко. Українська культура. — К., 1918. — С.82. Цікаво, що згодом московські слов'янофіли навіть пишалися цим моментом: “Наш народ недарма засвоював християнство не за Євангелієм, а за Прологом, просвітлювався не проповідями, а богослужінням, не богослов'ям, а поклонінням і цілуванням святинь” (див.: Флоровский Г., *прот.* Пути русского богословия. — Париж, 1937. — С.511).

прیدілив казуальному моменту (промови офіційні, панегіричні, весільні, при врученні подарунків, при привітанні гостей, при погребінні тощо).

Відомо, що указ Петра I 1724 р. (“Панам сенаторам ... заборонити промову читати з папірця, токмо своїми словами, щоб дурість кожного всім явна була”) вийшов слідом за появою “Духовного регламенту” Ф.Пропоковича.

Інші київські риторика XVII–XVIII ст. наслідують в основному ті ж принципи. Їх прийнято поділяти на *загальні*, що викладають основні принципи красномовства, *конкретні*, що стосуються “професійного” моменту, та *прикладні*, які навчають практичним прийомам елоквенції.

Не варто, однак, завищувати якість цих підручників. Аж до кінця XVIII ст. вивчення риторика велося латинською мовою, сухо й схоластично; адресатом був звичайно слухач духовного навчального закладу, якого орієнтували на розрізнення видів проповідей та правильне розташування їх частин. Такими були, наприклад, посібники архієпископа **Анастасія Братьковського** “Tractatus de conliorumdis positionibus formandis” (1806), або “Руководство к церковному красноречию” (підручник 1820-х років, перекладений з латини), згадувана вже книга І.Рижського. XIX ст. лише підбило в цій галузі підсумки, прагнучи до упорядкування матеріалу.

Певне узагальнення східнослов'янська риторика XVIII ст. знаходить у працях **Михайла Ломоносова**, учня Ф.Прокоповича, який вчився в Києво-Могилянській Академії. Він визначав красномовство як мистецтво “о всякой данной материи красно говорить и тем преклоняет других к своему об оной мнению”; і вважає, що для опанування цією наукою потрібно врахувати п'ять моментів: природний талант, ерудицію, наслідування майстрів, вправи у творах, знання інших наук¹.

Цікаво також навести цитату з відомого енциклопедичного словника Ф.Брокгауза та І.Ефрона, в якій підсумовано специфіку красномовства в старій Росії: “З погляду на те, що сфера красномовства в Росії обмежувалася майже виключно церковною проповіддю, риторика збігається у нас майже завжди з гомілетикою”². Зрозуміло, що все сказане стосується й України — від Переяславської ради й аж до початку XIX ст.

¹Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показующая общие правила обоего красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки //Ломоносов М.В. Полн. собр. соч.: Т.7. — М.; Л., 1952. — С.91–92.

²Бороздин А. Риторика //Ф.Брокгауз., И.Эфрон. Энциклопедический словарь. — Т.52. — СПб., 1899. — С.817.

1.6.5. Розвиток українського риторичного слова за часів панування Російської та Австро-Угорської імперій

Пригніченість українського національного життя в складі Російської та Австро-Угорської монархій не сприяла розвою українського красномовства, а мовами освіти, церкви, юриспруденції були російська, німецька, польська або церковнослов'янська.

У Східній Україні майже цілковито запанувала російська мова. Коли юний І.Нечуй-Левицький в часи свого навчання вживав українське слово, він мусив день ходити з дошкою на шиї, на якій було написано: “употребляет мужицкие слова”. Та водночас такі видатні вчені, як М.Максимович та М.Погодін, довели, що українська мова не є якимось “діалектом”, що це самостійна, добре розвинена мова. Однак все впиралося в державну політику. Після сумнозвісного циркуляра Валуєва 1863 р., в якому стверджувалося, що “никакого малоросійського язика не было, нѣтъ и быть не может”¹ і тому подібних документів розвиток українського ораторства загальмувався.

Не кращим було становище і в Західній Україні.

Ось красномовний випадок: “Важка справа була з мовою. Майже вся інтелігенція в Галичині вживала вдома польську мову. Священики навіть проповіді до народу на селі говорили польською мовою. Діти змалечку вчилися з польської книжки й рідну мову пізнавали хіба тільки від селян. Коли ж прийшло національне освідомлення, всі патріоти вирішили вживати рідну мову — і в розмовах, і в публічних виступах. Це не приходило легко. Один із товаришів Шашкевича, молодий богослов, зобов'язався перед товаришами, що виголосить українською мовою проповідь в Успенській церкві у Львові, бо й там, в історичнім братській храмі, священики проповідували по-польськи. Але не зміг додержати слова. Вийшов на проповідницю, відчитав церковний текст, а як глянув на зібрану інтелігенцію, не стало йому відваги й, до краю збентежений, загикуючися, почав перекладати казання польською мовою!”²

Проте життя висувало й непересічні особистості, які продемонстрували зростання української національної самосвідомості і, певною мірою, пробудження українського риторичного слова. Цікавою постаттю є, наприклад, **Г.Яхимович**, видатний *церковний та політичний оратор* першої половини XIX ст., професор

¹Огієнко. Українська культура. — К., 1918. — С.211.

²Історія української культури /За заг. ред. І.Крип'якевича. — К., 1994. — С.180–181.

богослов'я, львівський митрополит, посол до Віденського парламенту, один із засновників Головної Руської Ради у Львові (1848). В маніфесті цієї організації було яскраво змальовано прагнення українства до політичного самовизначення; він закінчувався гаслом “Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом”¹ Г.Яхимович залишився в історії української риторики як автор численних проповідей.

Пожвавлення суспільного життя в Росії та Україні після відміни кріпацтва спричинилося до піднесення ролі риторики, зокрема, в сфері *судового красномовства*. Судова реформа 1864 р. в Росії сприяла гласності суду, запровадженню інституту присяжних і, звичайно, певному розвитку судової риторики (переважно російськомовної).

Західна Україна, що перебувала тоді на правах культурно-національної автономії, запроваджені Віднем, сміливіше підносила українське слово — тут воно не було заборонено, як в Російській імперії. Освічені західні українці вільно володіли німецькою й іншими мовами Європи. Достатньо пригадати блискучі виступи І.Франка в австрійському суді.

Серед українських знавців риторики XIX ст. виділяється **К.Зеленецький**, який викладав в Рішельєвському ліцеї в Одесі й написав кілька посібників, які перевидавалися і в XX ст. *Академічне красномовство* в Україні, хоча й не рідною мовою, в XIX ст. набувало сили: визначними професорами-лекторами були **М.Максимович**, перший ректор Київського університету, та **В.Антонович**, професор цього ж університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця. Відомим вченим-лектором та публіцистом був **М.Драгоманов**, громадський діяч, один з батьків української національної ідеї. Він читав лекції в гімназії, в Київському та Софійському університетах. Був одним із засновників учительських курсів для українських народних шкіл, ініціатором створення україномовних підручників.

На рубежі XIX–XX ст. в Україні з'являється ряд яскравих та популярних *політичних* пропагандистів. Серед них виділяється **М.Міхновський**, адвокат та політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії. Написані ним для партії “Програма” та “Десять заповідей” стали помітним явищем політичного життя. Одночасно він був відомий як талановитий судовий оратор на політичних процесах.

Знаний був і голова Товариства українських поступовців, активний учасник українського політичного життя **Є.Чикаленко**. Ще наприкінці XIX ст. в Росії стали популярні його публіцистичні

¹Бойко О.Д. Історія України. — К., 1999. — С. 214.

“Розмови про сільське хазяйство”. Був видавцем газети “Громадська думка” — єдиної україномовної газети в Росії. В радянські часи створив “Спогади” та “Щоденник”.

Помітний вплив на політичну філософію українського націоналізму справив **Д.Донцов**. Він часто змінював свої політичні погляди, але незмінно виступав як ідеолог самостійності України, послідовно дотримуючись антиросійської позиції. Його публіцистика (“Історія розвитку української державної ідеї”, “Націоналізм”, “Московська отрута”, “Росія чи Європа” та ін.) стала політичним підґрунтям боротьби ОУН.

Популярним був публіцист, політик та літературознавець **С.Єфремов**, заступник голови Центральної Ради, який широко обґрунтовував українську національну ідею.

Особливим авторитетом користувався **М.Грушевський**, провідний діяч держави та національної освіти, вчений та публіцист. Грушевський відомий також як політичний оратор, який заслужено вважається одним з батьків української нації.

Українське *судове красномовство* XIX–XX ст. знає також імена **М.Карабчевського**, талант якого розгорнувся на теренах Петербурзької юстиції, та **М.Холеви**, що так само віддав свої здібності юридичного оратора Петербургу. Вже в радянські часи набули ваги імена **М.Криленка**, державного обвинувача за сталінських часів, та **Р.Руденка**, головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі.

Загалом треба сказати, що 20–30-ті роки XX ст. — це трагічна епоха. З одного боку, це пора піднесення національної самосвідомості українців, буяння духовної та мистецької культури краю, розвій найрізноманітніших шкіл та течій в літературі та мистецтві. З іншого боку, цей національний ренесанс був приречений на загибель поступовою, плановою і неблаганною русифікацією України. В цих умовах годі було й сподіватися на будь-який розвій української риторики.

Друга світова війна і післявоєнні репресії щодо українців не залишили ніяких надій на розвиток вільного українського слова. Це не означає, проте, що зони офіційної риторики і офіційної пропаганди звузилися. З 1945 р. працює українське радіо, яке входить практично в кожен сім'ю. З 1951 р. розгортає діяльність українське телебачення; першу його програму дивиться 94 % населення, другу — 78,5 %. Та з часом згортається й українська мова як така — особливо коли в Україні республіканську компартію очолював В.Щербицький. Якщо, звичайно, не зважати на той напівзрусифікований, вихолощений варіант української ораторської мови, який культивувався в газетярстві, радіо, телебаченні.

Новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. В умовах реальної багатопартійності забувало *політичне красномовство*; частиною нашого життя стали дебати у Верховній Раді. Вивільнення духовного пошуку призвело до оновлення древньої церковної *гомилетики*: полеміка між представниками різних релігійних конфесій набуває широкого резонансу. Нечувано зростає популярність *юридичної освіти*, відкриваються нові юридичні навчальні заклади, в програмах яких риторика займає помітне місце. І звичайно, не бракує дотепного і гострого слова в нашому побуті: люди після десятиліть мовчання почали призвичаюватися до вільного виразу своїх думок та почуттів. Рупором цієї активності виступають численні газети та журнали; зросла кількість радіо- та телепрограм. Щоправда, вибух словесної енергії часом супроводжується й девальвацією слова, й пониженням культури мовлення, загостренням конфліктних ситуацій. Проте сьогоденна Україна, безумовно, вступає в смугу нового життя, головною ознакою якого буде “людина, що говорить”, а не “людина, що мовчить”.

***Базові поняття:** полемічна література, rhetor roxolanum, казаня, український вплив, українське духовне відродження.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як позначилося монгольське завоювання на культурному житті України-Русі? Наведіть приклади функціонування красномовства в цей період.

2. Якою була доля української культури в Польсько-Литовській державі і як це позначилося на розвої української риторики?

3. Які чинники визначили розвій полемічної літератури в Україні XVI–XVII ст.?

4. Які видатні просвітителі залишили свій слід в історії українського слова цього періоду?

5. Пригадайте найяскравіших риторів епохи та їхні найголовніші твори.

6. Що означає латинський вираз “*rhetor roxolanum*” і про який статус українського красномовства в європейському масштабі він свідчить?

7. Як склалася доля церковної риторики в XVI–XVIII ст.? Що можна сказати про культуру українського казаня цього періоду?

8. Опишіть явища впливу української культури XVI–XVIII ст., зокрема риторичної, на російську культуру тих часів. Якими були власні риторичні досягнення Росії до цього впливу?

9. Що зробили для української риторики Й.Галатовський, Ф.Про-

копович? Назвіть основні положення їхніх риторичних теорій та твори, в яких ці положення було викладено.

10. Якою була доля української мови в самодержавній Росії та Австро-Угорській імперії?

11. Проілюструйте розвиток української риторики XIX ст. у сферах академічній, судовій, політичній. Які найбільш визначні особистості проявили себе в публіцистично-риторичній сфері?

12. Охарактеризуйте проблеми української мови в часи тоталітаризму.

13. У чому полягає причина спалаху інтересу до риторики в сьогоденнішому українському суспільстві?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вомперский В.П. Риторика в России XVII–XVIII вв. — М., 1988.

Древняя русская литература: Хрестоматия /Сост. Н.И.Прокофьев. — М., 1980.

Історія української літератури: У 3 т. — Т.1. — К., 1967.

Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII–першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К., 1983.

Сагач Г.М. Золотослів. — К., 1993. — С.222–252.

Стратий Л.М. и др. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской Академии. — К., 1982.

Огієнко (митр. Іларіон). Українська культура. — К., 1918.

Хрестоматія з давньої української літератури /Упор. О.І.Білецький. — К., 1967.

Ченіга І.П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI–XVII ст. //Українська мова і література в школі. — 1989. — № 10. — С.64–68.

2. ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Розрізняють п'ять основних видів красномовства: *академічне, політичне, юридичне (судове), церковне та суспільно-побутове*. Відомі спроби виділити до десяти його видів: соціально-політичне, академічне, судове, соціально-побутове, дипломатичне, військове, лекційне, торговельне, церковно-богословське, дискусійне¹, але за такої класифікації деякі позиції дублюють одна одну. П.Сопер вважає, що існує лише два види красномовства — інформаційне та агітаційне, але очевидно, що такою класифікацією обмежитися не можна.

2.1. АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО

Академічне красномовство — це ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки.

Сфера його застосування — шкільна (різних рівнів) та наукова аудиторія. Слово походить від грецького “акаде́міа” — так називались сади, що начебто належали міфічному героєві Академу. Згодом цим словом почали називати філософську школу, засновану Платоном саме в цій місцевості.

Античне академічне красномовство було ще дуже невимушеним — так, Арістотель міг читати лекції під час прогулянок з учнями. Проте з часом шкотла ставала все більш регламентованою, усталився й тип лекції (IV–V ст. до Христа). У Європі академічне красномовство динамічно розвивалося в середньовічних університетах. Тоді воно існувало в лоні схоластики, яка успадкувала від античної софістики інтерес до умоглядних речей (лекція та диспут були домінуючими формами). Але особливого розквіту набуло в післяренесансний період, коли наука, звільнившись від схоластичних моделей, почала широко прони-

¹Ораторское искусство как вид общественной деятельности //Материалы университета лекторов г. Москвы /Сост. Г.С.Елигулашвили. — Вып IV. — М., 1981. — С.30–31.

кати у світ матеріальних явищ і описувати його. Ускладнилася робота вищої та середньої шкіл, виникала наукова педагогіка (Ян Амос Коменський).

В Україні зародження академічного красномовства пов'язане з функціонуванням Острозької школи та Києво-Могилянської Академії, хоча тут ще були дуже відчутні релікти схоластики. Згодом воно розвивається у стінах кількох університетів (Київський, Львівський, Харківський та ін.). Щоправда, лише у ХХ ст. в цій галузі права громадянства набула українська мова (особливо після здобуття Україною незалежності). Видатними представниками українського академічного красномовства були М.Максимович, М.Костомаров, В.Єрмаков та ін.

Головні риси академічного красномовства — *доказовість, бездоганна логічність, точність мислення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності, термінологія*. Наука, як відомо, є точним описом реальних, матеріальних явищ світу. Науковий опис цих явищ в усному слові і живить академічне красномовство. Не менш суттєво, що результати наукових досліджень мусять бути донесені до громадськості (не кажучи вже про студентів та учнів) у дещо *спрощеній (адаптованій) формі*. Водночас школярі та студенти мусять опанувати мову науки, її термінологію та спосіб викладу. Звичайно ідеалом наукової лекції є виклад, адекватний складності об'єкта дослідження. Тому виступи видатних учених перед професійною аудиторією часто важко доступні навіть молодим ученим, не кажучи вже про школярів. Адаптованості матеріалу до свідомості учнів сприяє використання різноманітної *наочності*, в першу чергу — із застосуванням технічних засобів.

Будь-яка галузь науки існує не ізольовано, вона пов'язана з іншими галузями знання. Тому добрий лектор не обмежується предметом своєї науки, а дбає про *міжпредметні зв'язки*. Наприклад, викладач риторики не може не апелювати до історії, філософії, релігійознавства, літературознавства і т.п.

До *жанрів академічного красномовства* належать: *наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда*.

Лекція — основний жанр академічного красномовства. Це монологічний вид виступу, але погано, якщо лекція перетворюється тільки на монолог викладача без зворотного зв'язку з аудиторією. Аудиторія повинна не тільки слухати, а й активно сприймати матеріал. Для цього існує певна система прийомів: наприклад, проблемний виклад теми, коли лектор не дає готових оцінок, а розглядає різноманітні точки зору, які існують у науці, що можуть навіть суперечити одна одній — це провокує інтерес слу-

хачів до матеріалу та їх розумову активність. Можна також (особливо це стосується середньої школи) під час лекції *давати завдання*: наприклад, виписувати на полях незрозумілі слова, скласти хронологічні таблиці, план або тези — це урізноманітнить способи ведення конспекту. Пожвавлює лекцію *звертання до прикладів з життя, гумор* тощо — у вигляді запитань типу: “Чи стикалися ви в житті з...?”

У рамках кожної наукової дисципліни можна формувати цикл лекцій, які відповідатимуть загальнодидактичним принципам поступовості та дозованості навчання (*вступні, узагальнюючі, оглядові* та ін.). Дуже важливо, щоб лектор пов’язував новий матеріал з уже вивченим; до лекції можна вводити елементи діалогу з аудиторією (наприклад, коли треба пригадати, що вивчалось на попередніх заняттях).

Цікаво простежити, як *вузівська лекція* поступово перетворювалась на *науково-популярну (публічну)*. Оскільки відвідування занять у ХІХ ст. було вільним, то лекції талановитих викладачів приваблювали багатьох студентів, а згодом і більш широке коло зацікавлених. З другої половини ХІХ ст. вчені вже спеціально читають лекції для широкої аудиторії, виникають науково-популярні лекції. В епоху масових комунікацій, завдяки використанню радіо й телебачення, ця форма пропаганди наукових знань набуває особливого резонансу (згадаймо хоча б поширену нині популяризацію досягнень медицини — медичні курси, лекції, не кажучи вже про більш лапідарні форми репортажу та інформації про найновіші наукові досягнення, що їх подають відповідно підготовлені теле- і радіожурналісти).

Досвідчені викладачі широко використовують також різноманітні *форми діалогу зі слухачами*: *колоквіум, дискусію, диспут, усну рецензію, обговорення*. Деякі з цих жанрів мають письмові аналоги: наукова доповідь — *стаття*, усна рецензія — *письмова рецензія* тощо. Однак на письмі автор зв’язаний законами писемної форми — він не може жестикулювати, висловлювати свої емоції, робити паузи. В аудиторії ж оратор може вдаватися до різних засобів впливу на слухачів до акторських прийомів включно.

Саме діалогічні форми викладання переважають в сучасній школі: наприклад, у західних навчальних закладах лекція давно втратила свою провідну роль. Центр уваги перенесено на самостійну роботу: *консультація, колоквіум, семінар* тощо стають основними формами контролю за навчанням студентів та школярів. Адже монолог, який не переростає у зворотний зв’язок, як твердять кібернетики, свідчить про занепад системи в цілому. Саме цей зворотний зв’язок і забезпечують згадані вище форми діалогу з аудиторією.

У даній ситуації вимагається добре знання аудиторією *наукового матеріалу*: будь-який виступ на семінарському чи практичному занятті, в дискусії чи диспуті повинен бути серйозно *аргументованим*: той, хто навчається, мусить опанувати рекомендовану наукову літературу і посилатися на ті чи інші авторитети (навіть якщо їхня позиція спростовується). Суперечка такого роду мусить ґрунтуватися на етичних засадах: будь-яке *приниження чи осміювання суперника неприпустиме* (особливо з боку іменитого викладача). Це ж стосується і культури наукової дискусії.

Базові поняття: академічне красномовство, наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція, науково-популярна (публічна) лекція, реферат, виступ, бесіда.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Стисло сформулюйте, що таке академічне красномовство.
2. Яких умінь і навичок вимагає від оратора цей вид красномовства?
3. Назвіть основні жанри академічного красномовства та стисло охарактеризуйте кожне з них.
4. Які форми діалогу зі слухачами використовують академічні оратори?
5. Яку роль в академічному красномовстві відіграють фундаментальне наукове знання та аргументація?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Адамов Е.А. Личность лектора. — М., 1985.
Волков А.А. Структура лекции. — М., 1986.
Волков А.А., Фадеева Е.А. Воплощение замысла в лекции. — М., 1989.
Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.149–179.
Иванова С.Ф. Лекторское мастерство. — М., 1983.
Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.40–41.
Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998. — С.100–101.
Леонтьев А.А. Лекция как общение. — М., 1974.
Маров В.Н., Ваганова Д.Х., Зыбина Т.М., Винькова Ю.В. Риторика — учителю. — Пермь, 1993.
Михневич А.Е. Ораторское искусство лектора. — М., 1984.
Ораторское искусство лектора: Хрестоматия. — М., 1986.
Рожественский Ю.В. Риторика публичной лекции. — М., 1989.
Сагач Г.М. Живе слово лектора. — К., 1989.
Чихачев В.П. Культура речи лектора //Основы лекторского мастерства. — М., 1978. — С.146–173.
Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. — СПб, 1997. — С.73–77.

2.2. ПОЛІТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО

Політичне красномовство — це виступ оратора, що виражає інтереси тієї чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію.

Політичне красномовство як один із засобів боротьби за владу або гармонізацію суспільних відносин заявило про себе у найдавніші часи, коли люди намагалися вирішувати соціальні конфлікти не тільки зброєю, а й силою переконання. Вже у варварській Ірландії в перші століття після Христа існувало публічне красномовство на тінгу — приблизному аналогові слов'янського віча. Про це свідчать нотатки, зроблені першими місіонерами, про тамтешній устрій життя, вірування та звичаї.

“Стали улади тримати раду після смерті Конхобара, аби вирішити, кому передати королівську владу... І сказав так Генан Груасдол, син Кагда: — Знаю тепер я, хто повинен стати королем в Ірландії — то Кормаг Конд Лонгас, син Конхобара, найшляхетніший муж, не обділений нічим: видом дивним та хоробрістю, даром честі й справедливості. Йому перед смертю звелів Конхобар передати владу, бо він був найстаршим з його синів і вихованець Фергуса, сина Ройгового, що ні разу не розорював наших країв, якщо випадало йому бути з Кормаком... Погодилися улади з такими словами Генана”¹.

За свідченнями давньогрецьких істориків, подібні промови виголошували і скіфи. А літопис Нестора фіксує (через фольклорний переказ) промови давніх руських князів, однією з найкращих серед яких є промова князя Святослава, оточеного чужим військом, до своєї бойової дружини: “уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу; да не посраимъ землѣ Рускіѣ, но ляжемъ костьми ту, мертвыи бо срама не имамъ, аще ли побѣгнемъ, срамъ имамъ; ни имамъ убѣжати, но станемъ крѣпко, азь же предъ вами поиду: аще моя глава ляжеть, то промыслите собою”².

На основі подібних прикладів деякі дослідники виділяють як окремий вид **військове** красномовство (виступи воєначальників та вождів перед своїми арміями). Проте, мабуть, варто розглядати його як жанр політичного красномовства.

Справжньою колискою політичної культури і батьківщиною політичного красномовства стала антична Греція. Слово “політика” походить від грецького “поліς” — місто. На відміну від громіздких монархій Давнього Сходу, у грецьких містах-державх

¹Предания и мифы Средневековой Ирландии. — М., 1991. — С.130–131.

²Хрестоматия по древней русской литературе. — М., 1973. — С.16.

створено багато різноманітних політичних моделей: тиранія, олігархія, демократія тощо. Саме греки визначили, що політична активність зростає зі зростанням ролі особистості. З відокремленням індивідуальності від полісного колективу, змаганнями особистостей за вплив у житті громади зростає й політична активність, створюються політичні партії тощо.

Політичне красномовство формується на ґрунті т.зв. епідектичної (урочистої) риторики, але без пишнот та панегірично-урочистого тону. Власне, важко провести межу між красномовством епідектичним та політичним. Так, Демосфен був яскравим представником епідектичної урочистості й, водночас, гостроактуальним політичним оратором. Після македонського завоювання активність політичних сил знизилася, що призвело до швидкого занепаду політичного красномовства. Проте воно встигло досягти тут значного розвитку: словом оратора на агорі (*місце публічного зібрання афіян, афінське віче*) вирішувалися долі окремих осіб, великих політичних ініціатив, долі цілих країв і народів.

Цікаво, що поряд з політичними промовами в невимушеній прозаїчній формі в Афінах розвилася й політична поезія (наприклад, елегії законодавця Солона, який наприкінці VI ст. до Христа закликав до війни за о.Саламін, до миру між аристократією та демосом тощо).

Наслідуючи греків, охоче беруться за перо й римські державні діячі — пишуть памфлети та політичні мемуари, автобіографії, послання або історію. Саме в цей період починається публікація промов видатних риторів, що спричинило виникнення літератури нового типу — публіцистики.

Подібна картина спостерігається всюди, де розвиток суспільства йде в напрямку розкріпачення особистості. Так, упродовж усього Нового часу в Європі розгортається ренесансний процес, який стимулює зростання політичної активності населення. Піонером виступає Західна Європа, досвід якої широко засвоюється у світі.

Політичне красномовство, як правило, пов'язане з соціальним розшаруванням суспільства, зіткненням інтересів різних класів і партій. Через це політичний оратор є *ангажованим* ("завербованим"). Він може вкладати у свою промову яскраве особисте ставлення до тієї чи іншої проблеми, але сама проблема залишається надособистісною. Це визначає підвищену *ідейність політичної промови*. У нинішній Україні, де змагаються за владу більше сотні політичних партій, ідейний спектр політичної промови вельми строкатий, що відбиває складність та багатобарвність духовного життя українського громадянина.

Водночас у жодній іншій галузі не спостерігається такої динаміки зміни позицій, використання політичної програми в особистих інтересах, а часом і просто демагогії. Популістський оратор завжди апелює до маси, пропонує оманливо легкі рішення, аби домогтися бажаної політичної мети. Проте відповідальність політичного оратора набагато більша, ніж, скажімо, відповідальність університетського професора, якщо взяти до уваги масштаб резонансу його промови. Адже політичний оратор мобілізує до активної діяльності тисячі людей і його слово дуже легко стає дією. Політична культура виховується століттями, вміння вести політичну боротьбу суто вербальними методами, з повагою до опонента, не з'являється на голому місці. Нинішній стан політичного красномовства в Україні переконливо свідчить, що оратор-політик мусить терміново вивчати основи елоквенції, починаючи хоча б з доброго знання державної мови.

Політична риторика диференціюється на такі основні жанри: *політична промова, доповідь, виступ, інформація, огляд та бесіда*. Вони різняться більшим чи меншим обсягом та вагомістю змісту. Наприклад, *політична доповідь* виголошується звичайно на партійному з'їзді й окреслює стратегію політичної діяльності даної партії. А *політична інформація* може проводитися в підвідомчих даній партії осередках освіти, дитячих закладах типу скаутських чи піонерських і розрахована на ліквідацію політичної безграмотності. *Огляд* чи *бесіда* обираються політиками, які хочуть знайти свою аудиторію на виборчій дільниці. *Політичний виступ* чи *промову* ми часто чуємо з екрана телевізора чи по радіо — наприклад, виступи депутатів у Верховній Раді.

За сферою функціонування політична промова диференціюється на парламентську, мітингову та воєнну. У моменти суспільного неспокою, революцій або соціальних перетворень широке розповсюдження знаходять мітингові промови. У періоди стабілізації суспільного життя переважає інтерес до парламентського красномовства. У наш час швидко розвивається як парламентське, так і мітингове красномовство. Зрозуміло, що підтримання бойового духу, патріотичних почуттів неможливе в умовах воєнних дій без виступів командирів різного рангу: відомі численні випадки, коли слово було рівноцінне зброї.

Особливого значення політичне красномовство набуває в умовах широкого тиражування його засобами масової комунікації — преса, радіо, телебачення.

Базові поняття: *політичне красномовство, військове красномовство, ангажованість оратора, політична промова, політична доповідь, політичний виступ, політична інформація, політичний огляд, політична бесіда.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте стисле визначення політичного красномовства.
2. Чи можна вважати, що політичне красномовство є ознакою лише сучасної цивілізації? Наведіть приклади політичного красномовства у народів, які формувалися поза впливом елліністичної культури.
3. Що таке заангажованість політичного оратора і як вона пов'язана з ідейністю його промови?
4. Назвіть основні жанри політичного красномовства. Охарактеризуйте кожен з них.
5. Які сфери функціонування політичної промови ви можете назвати?
6. Які засоби масового тиражування політичної промови сьогодні використовуються?
7. Охарактеризуйте стан політичного красномовства в сьогоденній Україні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Бернацкий Г.Г. Культура политической дискуссии. — Л., 1991.
- Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.119–149.
- Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.46–47.
- Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998. — С.98–100.
- Ушакин С.А. Речь как политическое действие //Полис. — 1995. — № 5. — С.142–153.
- Черниловский З. Искусство красноречия, или Что такое парламентская речь //Народный депутат. — 1991. — № 12. — С.75–82.
- Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. — СПб., 1997. — С.71–73.

2.3. СУДОВЕ (ЮРИДИЧНЕ) КРАСНОМОВСТВО

С у д о в е (юридичне) к р а с н о м о в с т в о — це ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб у процесі розгляду судової справи з позицій законодавства.

Судове красномовство виникло в Давній Греції як апології — промови на захист самого себе, що їх писали для населення логографи-софісти. Тоді не було ані державного звинувачення, ані попереднього судового слідства. В пору існування родового полісу суд вершили племінні вожді-царі. В античні часи роль судді взяла на себе держава, відкинувши сваволю полісного суду. Кожен міг звинуватити будь-кого в злочині, а захищатися людина мусила сама, зібравши для того необхідний матеріал й виклавши його красномовно перед судом. Логографи-софісти постали внаслідок того, що не всі вмели себе оборонити. Інколи, правда,

замість звинуваченого дозволяли виступати іншій особі, але обов'язково громадянину цієї держави. Судова промова мала приблизно таку структуру: *вступ* (у якому прагнули схилити до себе суддів); *оповідь* (виклад фактів справи з точки зору виступаючого); *докази своєї правоти й полеміка з супротивником*, якого чорнили скільки могли; *висновок*, що мав стандартний вигляд. Вступ та висновки були типовими шаблонами, на зразок тих, які у нас практикуються в шкільних творах донині. Існували навіть збірки-трафарети таких вступів та висновків.

Система законів давніх греків стала підґрунтям для системи законів римлян. При цьому римляни розуміли відносність та недосконалість “людського суду” і вважали, що в складних та сумнівних випадках потрібно звертатися не до “людського” права, а до “божественного” (т.зв. *юс і воє*). Але інститут “божественного” права був малорозвинений, і вся увага римського суспільства перемістилася в галузь створення римського права як системи “справедливих” законів, що мали гарантувати людині надійну охорону та безпеку. Звичай, які в давнину базувалися на релігії, поступово відійшли на другий план у зв'язку з розпадом самої релігії, й почався цей процес уже в VII ст. до Христа. Отож, якщо в Біблії понад усім піднесено Десять заповідей з їх всеохоплюючою любов'ю, а приписи Мойсейові — “право людське” — були відкинуті самим Христом та апостолами, то в римській свідомості основну надію покладали на суд та юридичні норми. Склавши т.зв. 12 таблиць (V ст. до Христа) та систему коментарів до них, римляни заклали основи сучасного законодавства цивілізованих країн (наприклад, у Візантії це право успадковане в “Кодексі” імператора Юстиніана тощо).

Сучасний суд дуже відрізняється від судочинства античної пори. Це складна процедура, учасники якої чітко розподіляють ролі: прокурор, адвокат, свідки і т.д. Античний “захист самого себе” поступився всебічному вивченню особистості підсудного та обставин справи. Кожне слово тут повинно бути вагомим і точним, особливо в *суді першої інстанції*, важливою частиною якого є *дебати*. Успіх справи, торжество справедливості неможливі без відповідної підготовки судочинця чи просто того, хто виступає в суді. Дуже важливо, щоб усі, хто має слово в процесі, вміли виступати публічно, мали відповідну риторичну підготовку.

Сьогодні все це звучить особливо актуально. Криміналізація нашого життя, викликана умовами перехідного періоду, ставить перед громадянами України завдання побудови міцного заслону на шляху злочину, створення основ правової держави. Очевидно, невдовзі в Україні буде запроваджено суд присяжних, який з великою увагою прислухатиметься до доказів звинувачення та

захисту. Кримінальні справи особливої складності, що досі завершувалися смертною карою, вже нині розглядаються в суді першої інстанції кількома суддями. Усе це значно підвищує роль риторики у встановленні норм права та суспільної гармонії. Особливої уваги потребує підготовка *судової промови*. Важливо визначити її предмет, види та функції, специфіку словесного оформлення.

“Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи”¹.

Цікаво, що в одній з праць російського автора П.Сергеїча (Пороховщикова), створеній на рубежі XIX–XX ст. (“Искусство речи на суде”), юридичне красномовство розглядалося не лише як підготовка промови для судового засідання (юридична оцінка дій, моральна оцінка злочину, допит свідків, експертиза та ін. становлять тут лише матеріал для промови). Автор наголошує на потребі вирішення загальнориторичних питань: про чистоту мови; про її ясність; про непотрібність витончених, заплутаних зворотів; про пафос; про увагу слухачів; ціла глава — “Квіти красномовства” присвячена мовним прикрасам (антитеза, метафора, порівняння і т.д.).

“Основними особливостями судової промови в порівнянні з іншими видами ораторського мистецтва є: офіційний характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови”².

У суді виступають з промовами *прокурор (обвинувач)* та *адвокат (захисник)*. Звичайно визначають *прокурорську (звинувачувальну)* та *адвокатську (захисну)* промови. Крім того, у судових суперечках часом беруть участь *громадський обвинувач* і *громадський захисник, цивільний позивач і цивільний відповідач* (або їх представники); *потерпілий та його представник*; нарешті — *підсудний*, у ролі захисників якого можуть виступати його *близькі родичі, опікуни або піклувальники*.

Судова промова мусить висвітлити громадську точку зору та оцінку злочину, особи підсудного з погляду того чи іншого учасника дебатів. Проте право пропонувати міру покарання або думку про невинність підсудного мають лише прокурор та адвокат; інші лише уточнюють деталі, які допомагають об’єктивно змалювати стан справи. Судова промова повинна ефективно впливати на

¹Молдован В.В. Судова риторика. — К., 1998. — С.33.

²Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.85.

суд, допомагати формуванню переконань суддів та присутніх у залі суду громадян.

Часто в процесі розгляду справи подаються *репліки*, які привертають увагу до неправильностей та викривлень реальності, що мають місце у виступах тих чи інших учасників судових дебатів.

Важливим моментом кожної судової промови є її *моральне підґрунття*. Аморальний суд принципово неприпустимий, так само, як суб'єктивне трактування справи, упередженість судової особи щодо злочинця. З точки зору відомого юриста А.Коні характерні риси обвинувача такі: спокій, відсутність особистого роздратування проти звинуваченого, коректність прийомів звинувачення. На його думку, особливо важливо уникати лицедійства в голосі, в жестах та манері триматися на суді, а також будь-якої тенденційності або відвертого паплюження людини. Система доказів, що базується на суворій логіці, повинна відповідати моральному пафосові суду.

Базові поняття: *судове (юридичне) красномовство, дебати, судова промова, прокурорська промова, адвокатська промова, репліка.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Сформулюйте, що таке юридичне (судове) красномовство.
2. Опишіть основні історичні етапи становлення юридичного красномовства в різних суспільствах давнини. Що з його досвіду запозичила сучасна судова риторика?
3. Назвіть юридичні посади, які виступають як "ключові фігури" в сьгоднішньому суді. Хто, окрім юристів, може виступати в судових суперечках?
4. Чому суд першої інстанції особливо важливий для здійснення правосуддя?
5. Що таке репліка і яку роль вона відіграє в судових дебатах?
6. Чим пояснюється велика роль суду присяжних у сьгоднішній світовій юридичній практиці?
7. Спробуйте відтворити формулу судової промови (за В.Молдованом).
8. Яку роль відіграє в судовому ораторстві морально-етичне начало?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Бондаренко П.С. Судова промова. — Львів, 1972.
Гольдінер В.Д. Защитительная речь. — М., 1970.
Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.179–215.
Ивакина Н.Н. Культура судебной речи. — М., 1955.
Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.41–45.
Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998. — С.101–102.

- Любітов С. Промова адвоката в кримінальній справі //Рад. право. — 1966. — № 4.
Матвиенко Е.А. Судебная речь. — Минск, 1972.
Михайловская М.Г., Одинцов В.В. Искусство судебного оратора. — М., 1981.
Молдован В.В. Судебные прения. Игровые занятия. — К., 1989.
Молдован В.В. Судова риторика. — К., 1998.
Судебные речи адвокатов Украинской ССР. — К., 1959.
Судебные речи прокуроров: Сб. — М., 1958.
Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. — СПб., 1997. — С.77–79.

2.4. ЦЕРКОВНЕ КРАСНОМОВСТВО¹

Церковне красномовство — це проповіді, бесіди, напучення, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій.

Релігійне красномовство характерне не лише для сфери християнської культури. В зародку воно існувало, наприклад, у Давній Греції. Але тут про богів розповідали переважно поети, а серйозні релігійні мислителі, насамперед Піфагор, дуже з того приводу гнівалися (“Багато небилець про богів наскладали Гомер з Гесіодом!”). До того ж народна релігія поступово занепадала, а в епоху еллінізму греки, в свою чергу, зазнали численних впливів інших релігій та культур, переважно азійських. Недарма видатного філософа Сократа вже в V ст. до Христа стратили в Афінах за “неповагу до богів”. Оборону стародавніх вірувань, так само як і справу визнання деяких чужих богів, взяли у свої руки філософи, які вважали за доброчесність неухильне виконання обрядів традиційної релігії або релігій (так, єгипетський Озіріс прирівнювався до грецького Зевса).

В епоху еллінізму духовне життя навіть пожвавилось, але зріс інтерес до всіляких марновірств та магізму: вірили в магів і цілителів, чудеса й зцілення, запозичені зі Сходу. Виник навіть спеціальний літературний жанр — *ареталогія*, який доводить справжність таких явищ і розповідає про появу богів і напівбогів у людській подобі тощо. Самі ж античні письменники ставилися до тих розповідей часом дуже скептично (наприклад, Лукіан з Самосати, Тіт Лукрецій Кар).

Нестачі в проповідях, що обстоювали нові синкретичні культури (спроби зв'язати греко-римських богів з азійськими та афри-

¹За традицією, що склалася у вивченні риторики, ми аналізуємо лише *християнське* релігійне красномовство, яке виникає в річиші традиційної української культури і є найпоширенішим в Україні (в свою чергу, тут із зрозумілих причин акцентуємо перш за все на практиці православної та греко-католицької церков і лише почасти — протестантських конфесій). Що ж до релігійної проповіді таких екзотичних течій, як індуїзм, буддизм, неоязичницькі угруповання тощо, то ми залишаємо читачеві простір для самостійного ознайомлення з цією практикою.

канськими) не було, як не бракувало й у всіляких дивних сект та об'єднань містиків, учасників містерій для “посвячених”. Але ці тексти були найчастіше “прихованою” літературою для “посвячених” (наприклад, виклад “релігії Піфагора”, який намагався змалювати міфологічного співака Орфея як “втаємниченого” пророка божественних істин). Усе це досить швидко розпалося після появи християнства.

* * *

Як ми вже знаємо, християнська свідомість базується на Біблії і на тих догматах (непорушні істини віри), які упродовж століть усталювалися колективним досвідом церкви. Щоправда, лише для ортодоксальних християн (православні та католики) цей досвід важить не менш, ніж Біблія (Святе Передання); протестанти ж його таким не визнають.

Це визначає своєрідність церковного ораторства, основним жанром якого є *проповідь* — коментар до Біблії (хоча християнин мислиться як місіонер, що проповідує при будь-якій нагоді). Більше того, саме завдяки апеляції до Писання громадянські та інші інтереси людини стають “крупнішими”, узагальненими. Політичний чи інший аспект, якому потрібно надати місце в проповіді, мусить мати органічний зв'язок зі Святим Письмом. Проповідник не повинен відділяти Біблію від мирського, світського, а навпаки, якомога інтенсивніше їх поєднувати. Але треба, щоб події життя служили ілюстрацією до Писання, а не навпаки, коли Писання служить “ілюстрацією” для зведення якихось політичних чи життєвих рахунків.

Так, виголошуючи проповідь про повернення блудного сина, священник може навести приклади з сучасного життя, коли політичні чи громадські діячі, або й багато звичайних людей наворачтуються до церкви, відвернувшись від того корита з жолудями, яке їм пропонувало безбронництво, і повертаються до дому Батька Небесного. Таким чином, підкреслюється мудрість Святого Письма, яке передбачає гріхи людини й дає відповідь на ті болючі екзистенціальні питання, які заново розв'язує для себе кожне нове покоління.

У церковній практиці здавна усталилося читання Нового Завіту відповідно до річних свят та повсякденних богослужінь. Літургічні читання в церкві, починаючи з Пасхи, поділяються на щотижневі цикли, які в сумі своїй підпорядковано розкриттю змісту Нового Завіту як Божественного Об'явлення. В усьому цьому є продуманий план, символіка та розвиток ідеї. Саме тому священник мусить чітко усвідомлювати, який з моментів цього плану він сьогодні висвітлює людям, яким чином він пов'язаний з тим, про

що говорилося минулого разу, як сьогоднішня проповідь торує розуміння проповіді наступної, що виголошуватиметься потім.

Одночасно нагадаємо, що церковний рік, згідно зі старозавітною традицією, починається Першого вересня¹, коли за Літургією читається уривок з Євангелія про початок проповіді Христа — як Він прочитав в назаретській синагозі уривок про Месію (Лк. 4:26-30), а також Помазаника Божого, який прийшов сповістити про “час милості Господньої”. Саме під цим знаком починається церковне новоліття.

Але ідейно весь цикл церковних свят пов'язано зі світлим Христовим Воскресінням — Пасхою. Й основні 12 свят (за винятком Пасхи, що є “усім святам свято”), так само, як усі інші, покликані розкрити нам містичне значення приходу Христа на землю, його величний, спасительний зміст. Без імені Христа не може відбутися жодна проповідь. Без пояснення того, чим сьогоднішній день є з точки зору земного шляху Христа та Його місії, немає й проповіді, а є просто “розмови з приводу”.

У народі нерідко й донині церковні свята сприймаються не завжди так, як потрібно. Справа в тому, що коли в часи християнізації було прийнято церковний календар, то він механічно наклався на землеробський поганський календар, створений упродовж минулих століть, який дбайливо фіксував прикмети погоди та інші подібні речі з точки зору землероба. Здавна помічено, що в той чи інший день певна погода знаменує, якими будуть пори року. Стародавні слов'яни-землероби вважали свій труд священним. Вони думали, що коли землероб перестане виконувати річний цикл обробки землі, всесвіт западеться². Звичайно, такий календар має велику матеріально-практичну цінність. Але досі в народі спостерігається явище двовір'я: язичницькі уявлення “приліпилися” до християнського календаря. Так, донині відоме свято Івана Купала — за церковним календарем день народження Івана Хрестителя. Але це свято пов'язане зі святкуванням літнього рівнодення — коли сонце стоїть у найвищій точці небосхилу. В той день слов'яни-язичники мали звичай: молодь наголо купалася в річці й скакала через багаття (ритуальні очищення), а потім починалися любощі. Те язичницьке свято й називалося “купала”. Як у свідомості людей образ суворого аскета Івана Хрестителя сполучається з тими явищами — подиву гідне!

¹За біблійною традицією, Новий рік у Візантії та в Росії до Петра I починався 1 вересня (звідси й початок нового навчального року в наших навчальних закладах).

²Див.: *Полович М.В.* Мировоззрение древних славян. — К., 1985 (розділ “Архаичная онтология и время”).

Саме в роз'ясненні християнської віри полягає освіта, яку має здійснювати проповідник. Він мусить пояснити, що Стрітення — це не “зустріч Зими з Літом”, а зустріч Христа-немовляти з Симеоном Богоприємцем та пророчицею Ганною в Храмі Єрусалимському за звичаєм Старозавітної Церкви і т.д.

Християнська наука — це істини віри, що їх, згідно з церковними канонами, Бог прищеплює людям. Біблію віруючий сприймає як Боже Об'явлення. Тобто Бог сповіщає людям, Хто є Він Сам, як створено Всесвіт і людину, навіщо їх створено, чому людство відійшло від Бога, хто є батьком зла у світі, чому Бога не слід звинувачувати в існуванні зла, яким є шлях спасіння, в чому величезний зміст жертви Христової. Іншими словами, Святе Письмо є основою християнської *катехізації*, наставлення й навчання пастви в християнському дусі.

Найперше, що прихожани повинні засвоїти з Біблії, це — *Декалог* (десять заповідей праведного життя), а також *Заповіді Блаженства* з Нового Завіту. Необхідно, щоб з проповіді паства засвоїла, як важливо знати *молитви* (Сам Христос дав як зразок проникливу молитву “Отче наш”). Широко використовуються в богослужінні Псалтир та пізніші християнські гімни. Церква свого часу потурбувалася, щоб певне коло повсякденних та урочистих молитов стало немовби коротким ліричним викладом Святого Письма та подій церковного року, допомагало людині відчувати свою причетність до справ Божих. Проповідник же повинен закликати людей молитися.

З проповіді прихожанин мусить засвоїти *Священну Історію*, тобто здобути певний обсяг знань про творення світу й людини, відхід людини від Бога, історію праотців та патріархів, гнів Божий на давнє людство, утворення народу Божого та основних подій в його існуванні (обрання Авраама, поселення його нащадків у Єгипті, Вихід з Єгипту, відвоювання Палестини, історія Царів та Храму, руйнація Ізраїлю та Юдеї, пророцтва про Спасителя та ін., земне життя, проповідь, мучеництво, смерть і Воскресіння Христа, дії апостолів, об'явлення про Страшний Суд). Нагадуємо: в євангелійських та апостольських читаннях за рік на літургії Новий Завіт прочитується повністю (крім Апокаліпси-су), а Старий при нагоді доречно якомога ширше згадувати, тлумачити й показувати як предтечу Нового.

При цьому потрібно мати на увазі, що Священна історія мусить тлумачитися в **трьох аспектах**: а) *богословському*; б) *історичному*; в) *літературному*. Богословський аспект означає тлумачення духовного змісту Біблії, який буває виражений відкрито або езотерично (у вигляді символів тощо). Історичний аспект передбачає історико-археологічний коментар подій Біблії. Літе-

ратурний (філологічний) аспект означає, що слухачам слід показувати й красу біблійного слова, яка є виразом духовного ідеалу християнства.

Наприклад, витонченість і багатство літературних прийомів Біблії можна побачити в притчі Христа про Сіяча, зерна з руки якого падали в різні місця. Де їх було потоптано, де птахами видзьобано, де вони засохли на камені, де терня заглушило стебло. Але зерна, які впали на добру землю й дали плід великий, стали тим, на що сподівався Сіяч. Тут Христос говорить про Самого Себе й про кожного, хто слухає слова Його. Переконають слухача саме влучність, точність і повнота художнього образу.

З проповідей прихожанин засвоює, нарешті, що *церковний рік є виразом вершинних моментів Священної історії*, й кожне свято є пам'яттю про певну подію даного циклу. Цим пояснюється увага до святкової *урочистої проповіді*, яка повинна пояснювати ключові події Писання. Так, свята Хрещення, Трійці та інші є етапами Богооб'явлення, об'явленням Святого Духу як Іпостасі Бога. Тут проповідник має виявити вміння розуміти й пояснювати символіко-алегоричну змістовність моменту.

Поет чи політичний оратор, судовий красномовець або пересічний балакун, звичайно, теж не "відлучені" від Святого Письма. Але відмінність тут полягає в тому, що вони не можуть або й не прагнуть висвітлювати саме його релігійний зміст.

Проповідник-гомлет за своїм покликанням є професіоналом, який спеціалізується на вивченні та популяризації Біблії.

Тема церковного оратора вже сотні років визначена наперед церковним календарем. Але така визначеність зовсім не означає, що церковний оратор позбавлений клопотів: розумова робота тут так само потрібна, як і в галузі світського красномовства. Проповідникові навіть важче, бо він мусить знайти популярні ходи й прийоми, які б наблизили Святе Письмо до людини, й при цьому не повторюватися щорічно.

Навіть тут можна визначити якісь проблемні аспекти. Так, хоча в практиці церковної проповіді тематика визначається щоденним читанням і коментуванням тих чи інших Євангелій (існує навіть ґрунтовний посібник, в якому подано матеріали для такого коментаря¹), величезне ідейно-тематичне багатство Святого Письма в одному і тому ж уривку дає змогу знаходити матеріал для найрізноманітніших за темою проповідей. Можна коментувати не Євангелія, а Послання; можна брати й моменти з тропаря і т.п. Наведемо кілька таких прикладів:

¹Настольная книга священнослужителя. — Т.5. — М., 1986.

НЕДЛЯ СВЯТОЇ ПАСХИ. СВІТЛЕ ХРИСТОВЕ ВОСКРЕСІННЯ.

Читається: Діян., (1, 1-8).

З цього уривка можна взяти такі теми: *Воскресіння Христове. Дух Святий. Хрещення. Свідोцтво Істини. Царство Боже.*

Читається: Ін., 1 зач., (1, 1-17).

Тут є ґрунт для тем: *Безначальність Божа. Благодать. Бог Слово. Боговтілення. Істина. Світло. Творіння світу*¹.

Протягом століть склалася така загальноприйнята система, як **чотири види проповіді**: *проповідь-розповідь, проповідь-слово* (урочиста), *проповідь-повчання, бесіда-тлумачення Святого Письма* (гомлія).

Звичайна **структура проповіді**: *епіграф* (з Писання); *вступ* (зацікавлення, опис, оповідь); *основна частина*, або виклад матеріалу (міркування); *повчальна частина; закінчення-підсумування; заклик*.

Згідно з загальноприйнятою практикою, пастир долучає також до матеріалу Святого Письма ті проблеми, що, як це свідчить сповідь, особливо хвилюють його паству: політичні, філософські, побутові тощо.

Слід сказати кілька слів про специфіку протестантської проповіді. Зберігаючи основні риси церковного красномовства, про які йшлося вище, протестантський проповідник, по-перше, більш вільно і суб'єктивно тлумачить Святе Письмо (не визнаючи ортодоксальний досвід рівним Біблії). По-друге, протестантській проповіді властиво ширше спиратися на досягнення сучасної науки, приклади з суспільного життя тощо. По-третє, протестантський проповідник, що, як правило, одягнений так само, як його паства, і позбавлений пишного церковного інтер'єру, більше уваги приділяє міміці, жестикуляції і власне ораторським прийомам, аби утримати увагу аудиторії. Все це визначає розкутий, модернізований стиль протестантського проповідування.

Базові поняття: *церковне красномовство, катехізація, проповідь: проповідь-розповідь, проповідь-слово, проповідь-повчання, бесіда-тлумачення.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Сформулюйте визначення церковного красномовства.
2. Який жанр церковного красномовства є основним і на чому він базується? Чи зводиться вся практика пропаганди християнства лише до нього?

¹Настольная книга священнослужителя. — Т.5. — М., 1986. — С.34.

3. Чому політичний, життєвий і тому подібний матеріал в християнській проповіді використовується лише як ілюстрації? Що саме він покликаний проілюструвати?

4. Як "прив'язана" проповідь в практиці ортодоксальних церков до літургічних читань Євангелія? Що визначає тему церковної проповіді?

5. Як ви розумієте вираз "проповідь як катехізація"? Які моменти Біблії перш за все слід доносити до слухачів церковному оратору?

6. Які різновиди проповіді ви можете назвати?

7. Охарактеризуйте типову структуру проповіді.

8. Чи пов'язана релігійна проповідь тільки зі сферою християнства? Наведіть приклади релігійного красномовства у народів давнього світу (Шумер, Єгипет, Іран, Індія, античний світ тощо).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Абрамович С.Д. Риторика та гомілетика. — Чернівці, 1995.

Амфитеатров Я. Чтение о церковной словесности, или Гомилетика. — Ч.1.2.

— К., 1846.

Барсов Н. Гомилетика //Ф.Брокгауз, И.Эфрон. Энциклопедический словарь.

— Т.9. — С.161.

Городцев С., свящ. Пастырь-проповедник по св. Иоанну Златоусту. — Тифлис, 1903.

Иевницкий В.Ф. Церковное красноречие и его основные законы. — СПб., 1908.

Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.49–50.

Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998.

— С.104–105.

Фаворов Н. Руководство к церковному собеседованию, или Гомилетика. — К., 1858.

Чепик М. Опыт полного курса гомилетики. — М., 1883.

Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. — СПб, 1997. — С.79–81.

Штольц А. Гомілетика, або Наука про те, як проповідати нищим Євангеліє. — Станіславів, 1909.

Юрьевский А., свящ. Гомилетика или наука о пастырском проповедании слова Божия. — К., 1903.

2.5. СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВЕ КРАСНОМОВСТВО

Суспільно-побутове красномовство — це влучне, гостре або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації.

Теоретики Греції та Риму розрізняли красномовство залежно від сфери його застосування. Пишні церемонії, які відгравали велику роль у житті античного суспільства, не мислилися без риторики. Урочисте (епідектичне) красномовство, згідно з античними класифікаціями, часто ідентифікували з політичним, але

це було характерно скоріше для епох, коли життя невеликого колективу не диференціювалося на сфери політичну та приватну. Доцільніше епідектичне красномовство розглядати як *ч а с т и н у п о б у т у*, повсякденного життя з його святами, ювілеями, іменинами, похованнями тощо.

Наприклад, у греків красномовство зародилося в архаїчний період, коли вдала промова могла змінити розклад політичних сил і забезпечити важливі переваги. Однак в “Іліаді”, яка оспівує похід греків на Трою, перевагу віддано урочистому красномовству, що межує з політичним (воєнним), але більше стосується внутрішніх відносин між членами грецької громади. Царі-вожді повинні були вміти публічно виступати в зібранні, як Одиссей, що виголошував своє слово, жваво жестикулюючи й маніпулюючи скіпетром (цей жезл давав право слова). Старець Нестор названий у Гомера “громомовним вітією”, одночасно його слова “солодкі, мов мед”. Греки вбачали в здібності до красномовства “дар богів”, але з давніх-давен вказували на потребу виховання у вождя замітностей такого роду.

Епідектичне красномовство з часом замінило поезію, яка прикрашала урочисті моменти життя громади, й перейняло низку поетичних прийомів.

Свої промови епідектичні оратори виголошували речитативом, ніби співаючи, змінюючи тон залежно від змісту, і супроводжували все це гармонійними танцювальними рухами, що створювало особливий “гіпнотизуючий” ритм. Ці прийоми вводилися в риторику поступово, але вже починаючи з найдавнішого риторичного посібника Фрасімаха всі вчителі риторики підкреслювали їх необхідність.

Епідектичне красномовство від початку містило в собі *жарту* й *іронію*. Так, Горгій виголосив промову на “захист” міфологічної героїні Єлени, яка зрадила свого чоловіка Менелая, що й спричинило Троянську війну: виявляється, Єлена, що втекла від чоловіка з Парисом, не заслуговує на осуд... Захист ґрунтується на софістичній тезі, що істина — річ “відносна”...

У пізній античності виділяється вже й суто *побутове* красномовство (“Нікомахова етика”), яке називали тоді гомілетикою (пригадаймо: грецький письменник римської пори Плутарх в “Застольних бесідах” називає гомілетикою вміння не пережартувати й не пересваритися під час бенкету).

Склалося також як особливий жанр *надгробне слово*, яке існувало в усній формі (пригадаймо промову Перікла, присвячену безсмертній пам’яті афінських синів, що полягли в бою). Письмова форма — віршова — утворила в цій сфері особливий жанр лірики — епітафію (“У цій бо могилі лежить рятівник Симоніда з Кеосу. Мертвий, живому добром відплатив за добро”).

Таким чином, соціально-побутове красномовство виникало не лише у вирі подій сьогодення, а живилося й з дідин епідектичного та політичного красномовства: це природно, бо політика й побут інколи невловимо переходять одне в одне.

Сьогодні жанрами соціально-побутового красномовства є: *ювілейні промови, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово*¹. Тут найчастіше йдеться про величання, похвалу тої чи іншої особистості, групи або явища, тобто можна сказати, що ці промови за своїм духом є *панегіричними*. Характерною рисою подібного красномовства є *ритуальність* (ситуація хрестин, весілля, похорону тощо), і це накладає певний відбиток на стиль промови.

Найчастіше такі виступи бувають *імпровізаціями*, які не готуються заздалегідь. Це невеликі, *лаконічні* тексти, що не вимагають обов'язкової, звичайної для інших галузей риторики твердої схеми побудови (вступ, основна частина, висновки). Логічне начало тут може бути послаблене; панує *емоційна стихія*. Ораторові не обов'язково демонструвати академічну ерудицію, знання законів або пропагувати істини релігії (хоча окремі елементи такого роду тільки прикрашають подібне слово). Зате оратор щедро черпає *приклади з життєвого матеріалу, з фольклору* (наприклад, стихія анекдота). Стиль може бути від урочисто-величального (наприклад, на похороні) до “зниженого”, навіть часом вульгарного (в застіллі). Однак слід зауважити, що ораторові в цій ситуації слід дотримуватися норм культури: інакше він ризикує образити чиюсь гідність, наразитися на дискусію або навіть й більш гостре “з'ясування стосунків”.

Важко класифікувати численні приклади гострого та переконливого слова в побуті: це може бути “дискусія” про ціну краму на базарі, сварка двох сусідів чи залицяння хлопця до дівчини. Але очевидно, що сфера застосування красного слова тут справді безмежна.

Базові поняття: *суспільно-побутове красномовство, епідектичне (урочисте) красномовство, ювілейна промова, привітальне слово, застільне слово (тост), надгробне (поминальне) слово.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення *суспільно-побутового красномовства*.
2. У якій сфері функціонує цей вид красномовства?

¹Свого часу (в епоху класицизму) сформувався особливий жанр *двірського красномовства* з його власними законами.

3. Як співвідносяться поняття урочистого (епідектичного) та суспільно-побутового красномовства?

4. Назвіть основні жанри суспільно-побутового красномовства і рису, яка їх об'єднує.

5. Яку роль у цьому виді красномовства відіграє імпровізаційно-емоційне начало, гумор тощо?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1988. — С.48–49.

Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998. — С.102–104.

Сагач Г.М. Золотослів. — К., 1993. — С.33–45.

2.5.1. Практичні завдання

I. До якого виду красномовства можна віднести ті чи інші звертання, з яких звичайно починається промова? Чи є серед них формули, якими можна користуватися в різних аудиторіях?

Дорогі друзі! Брати та сестри! Шановні депутати! Високопреосвященніший Владико! Шановна аудиторіє! Пані та панове! Любі мої! Колеги!

II. Перед вами — три тексти на одну й ту саму тему. Визначіть, в якому випадку ми маємо справу а) з академічним красномовством; б) з політичним та в) з побутовим. За якими ознаками ви провели цей розподіл?

1) У нинішній Україні діє більш як 100 політичних партій. Можна сумніватися, що це дійсне обличчя демократії. Скоріше подібна дифузність свідчить про невпевненість перших кроків суспільства на шляху до свого політичного самовизначення.

2) Політиків нині — як собак! І всі гризуться за владу. Скільки партій, питаєте? А біс його знає! І знати не хочу.

3) Сьогодні багато хто говорить від імені народу України. Лжепророків та вовків в овечій шкурі — більш ніж достатньо. Але, люди, розкрийте очі! Тільки одна партія серед численних політичних пройдисвітів справді захищає інтереси трудящих! Саме про неї й буде мова.

III. Подумайте, до яких сфер красномовства належать такі тексти:

1) В економіці Урарту з найдавніших часів дуже велику роль відіграло скотарство. Прослідкуємо, як зростала ця роль протягом всього періоду існування урартійської держави.

2) Немає людини праведної на землі, що робила б добро і не грішила, тому не клади свого серця на всякі слова, що говорять, щоб не чути свого раба, коли він лихословить тебе, знає бо серце твоє, що багато разів також ти лихословив на інших.

3) Нехай він задушиться моїми грішми, той лобуряка! Щоб його гаряча кров спила!

4) Виборці, що підтримують комуністів, — це насамперед люди, котрі не можуть чи не хочуть позбутися сталінсько-брежнєвської ідеології. Вони є активною частиною суспільства й на вибори прийдуть.

5) Не прагнучи обілити звинувачену Ч., звернемо увагу присутніх на обставини, що можуть певною мірою пом'якшити її вину. Перш за все, численні свідки твердять, що вона має вкрай неврівноважений характер і схильна до демонстративних афектів.

IV. Спробуйте визначити, які з поданих нижче тем, об'єднаних поняттям "родина", органічно належать до того чи іншого виду красномовства.

- 1) Шлюб як святе таїнство.
- 2) Сім'я як ланка суспільного організму.
- 3) Моя родина.
- 4) Справа про розлучення.
- 5) Чи вигідні Україні шлюби між представниками різних рас та націй?
- 6) Гадюче кубло.
- 7) Демографічне обличчя сучасної родини: минуле, сучасне, майбутнє.

V. Спробуйте перевести даний поетичний текст в сферу риторичного слова, зберігаючи при цьому найяскравіші поетичні образи. Подумайте, до якого виду красномовства природно тяжіє цей текст (допускається вживати цитати з пісні).

Пісня про Богдана Хмельницького

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
"А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю,
Іще й орду за собою веду:
А все, вражі ляхи, на вашу біду".
Утікали ляхи — погубили шуби...
Гей, не один лях лежить, виширивши зуби!
Становили ляхи дубові хати,
Придеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів де які повки,
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей, там поле, а на поле цвіти, —
Не по одним ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку глища, —
Не по одним ляху зосталась вдовиця!

VI. Якщо є можливість виконати цю вправу-імпровізацію колективно (щонайменше п'ять осіб: “позивач”, “підсудний”, “прокурор”, “адвокат”, “свідок” тощо), спробуйте інсценувати розгляд справи в суді з відповідними ораторськими виступами. Кримінальні ситуації: хабар, вбивство, звалтування тощо.

VII. Доведіть, що даний текст належить до сфери академічного красномовства. При цьому зверніть увагу на наступні моменти: чи зустрічаються тут термінологія, посилання на дослідження попередників, цитування документів, дати. Які речення — прості чи складні — переважають? Чи зустрічаються поетичні образи?

Уже в бронзовому віці кількість поховань скорчених трупів поступово зменшується, що може бути непрямим свідченням про зміну в світогляді. Чіткою межею в характері поховання — заміні скорченої пози простим трупокладенням (у витягнутому стані) — є IX ст. до н.е. Лише у племен милоградської культури, яку пов'язують з північносхідними праслов'янами, або Геродотовими неврами, найдовше зберігалися скорчені поховання, і це цілком збігається із свідченням Геродота про пережитки ідеї реінкарнації у неврів: “Скіфи і елліни, що живуть серед них, — писав Геродот, — твердять, що кожний невр щороку на кілька днів обертається на вовка, а потім знову приймає людський вигляд” (35, с.270).

VIII. Яка, на вашу думку, з двох ознак церковної проповіді більш суттєва — традиційна формула на початку або ж посилання на Євангеліє, що подано за нею:

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа!

Сьогодні ми читаємо в Євангелії: “Будьте милосердні, як Отець ваш Небесний милосердний”. Це дуже важливе слово, “милосердя”, люди тепер часто вживають, і це добре, це чудово (О. Мень).

IX. Придумайте ювілейні слова (або тости) для ситуацій: а) День народження вашого приятеля; б) ювілей вашого начальника.

X. Порівняйте, в який спосіб змальовує “своїх” та “чужих” політичний оратор:

СПУ ставить завдання:

1. Об'єднати чесних людей і виграти вибори.	3. Вивести з розвалу виробництво й економіку.
2. Прийняти пакет законів, з їхньою допомогою змінити курс реформ.	4. Забезпечити справедливу і стійку оплату праці й пенсії, підняти життєвий рівень людей.

Режим бандократії — це влада незаконно розбагатілих негідників, корумпованих державних структур, здійснювана на кримінальній основі, а також способи здійснення їх влади.

спрямовані на пограбування державної (загальнонародної, а точніше: нашої і наших дітей) власності.

(З агітаційної листівки соціалістичної партії України)

3. ПІДГОТОВКА ПРОМОВИ ТА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

3.1. ТИПИ ПРОМОВИ ЗА ЗНАКОВИМ ОФОРМЛЕННЯМ ТА ЗАКРІПЛЕННЯМ

Ми всі помічали, що слово “промова” часто має різні значення. Ось на трибуні виголошується щось урочисто-пишномовне з гарно оформленої адресної папки. Ось учитель веде урок, підтримуючи неослабний інтерес аудиторії й порядок у класі виключно за рахунок дитячої цікавості, але й підглядає у конспект. Ось робиться доповідь на науковій конференції, суха й точна за стилем; вона читається з рукопису, бо тут нічого не можна пропустити. А ось вуличний мітинг чи політичний клуб: слово рветься з грудей, і важко уявити, що хтось може читати з папірця. Таким чином, існують різні типи промов за своєю внутрішньою структурою та зовнішньою формою. Отож, варто знати, що є різні за своїм знаковим оформленням промови.

3.1.1. Промови, які читають за конспектом

У певних випадках “по-написаному” говорити просто необхідно, й не завжди тому, що промовець сам не може сказати кілька живих та яскравих слів. Просто *ситуація вимагає дуже точного слововживання*. Наприклад, політичні діячі рідко виголошують свої промови експромтом: занадто важливе те, про що вони говорять, і найдрібніша неточність може призвести до прикрих непорозумінь, навіть дипломатичних конфліктів. **Офіційна політична промова**, таким чином, є першим прикладом читаної за рукописом промови.

Власне кажучи, будь-який **офіційний документ** мусить бути прочитаний “за писаним”, наприклад, заповіт, що його читає нотаріус.

Наступним видом промови, яка читається, може бути **наукова доповідь** на конференції чи хоча б студентський **реферат**. Ви вже неодноразово зустрічалися з тим, що велику кількість дат, імен і тому подібних речей запам’ятати інколи неможливо, а інколи й не треба. Науковий текст, викладений на папері, дає змо-

гу логічно скомпонувати матеріал, чітко викласти висновки. Важлива й та обставина, що обсяг тексту тут легше співвіднести з часом, який відведено на його виголошення. У такому випадку конспект є необхідним.

Іноді доводиться виступати по телебаченню чи радіо, й знову-таки ніхто б не хотів чути власне розгублене белькотіння, тим паче, що в таких випадках йдеться, звичайно, про речі суспільно важливі. Тому *виступи по каналах масової комунікації* також найчастіше готують заздалегідь.

Підмічено, що у всіх подібних випадках “жива мова може виявитися чимось порушеною, не дуже строгою — ця небезпека цілком реальна при недостатній тренуваності мовних навичок, що зустрічається в житті нерідко”¹.

В усіх наведених випадках можна порадити оратору, щоб він мав перед собою не поспіхом написаний і креслений-перекреслений текст. Рукопис бажано мати в надрукованому вигляді, щоб легко й впевнено читати текст. Тоді увага зосереджуватиметься на логічній інтонації, наголосі (до речі, зовсім непогано заздалегідь розставити правильні наголоси, як це робилося в старовину), на підвищенні чи зниженні тону тощо. Варто також пам'ятати, що одна сторінка машинопису (30 рядків) читається приблизно 2 хвилини; отже, можна легко вкластися у відведений регламент часу. Коли для друкування немає умов, спробуйте хоча б чітко й розбіливо написати свій текст від руки (30 рядків на сторінку).

3.1.2. Промови, які готують заздалегідь, але не вчать напам'ять

Виступи тривалістю 1–2 години напам'ять не вивчити. За таких обставин шкільні вчителі та вузівські викладачі, наприклад, ґрунтовно готуються до лекцій, опановують значний науково-інформаційний матеріал, але, як правило, не “засушують” його, читаючи з конспекту. Запам'ятавши певний обсяг матеріалу, вони викладають його перед аудиторією “з пам'яті”, часом імпровізуючи, що справляє враження плину живої думки та значної ерудиції оратора.

На цьому ж принципі будується й *політичне красномовство*. Важко уявити оратора в бурхливій атмосфері політичного зібрання чи мітингу, який стоїть над схвильованим натовпом і читає з папірця (знову ж таки, якщо не йдеться про офіційний документ). Але так само важко уявити, що цей оратор довго володітиме увагою аудиторії, лише забавляючи її словесною ек-

¹Головин Б. Н. Основы культуры речи . – М., 1980. –С. 299.

вілїбристикою, не проголошуючи актуальних думок, важливої інформації. Добрий оратор-політик старанно заздалегідь готується до свого виступу, але сам виступ подає як новотвір в конкретній ситуації, адресований конкретній аудиторії. Лаконічні нотатки (тези, план, цитати, статистика) будуть доречними за таких обставин, бо сипати цифрами з голови — не дуже вдалий прийом: складається враження, що промовець занадто старанно готувався до виступу, збираючи, скажімо, компрометуючий матеріал на політичного противника тощо.

За будь-яких обставин заглядати у заготовлений текст треба неначе мимохідь, не створювати враження, що без нього промовець виступити не зможе. Оратор, який постійно нервово хапється за конспект, мало чим відрізняється від невстигаючого учня, якого викликали до дошки.

Отож, коли передбачається тривалий за часом виступ, оратору необхідно добре засвоїти, систематизувати матеріал, уявити канву майбутнього виступу. Коли є що сказати, то промовця “несе” сам матеріал, йому хочеться поділитися зі слухачами тим, що його зацікавило, що він добре знає.

Особливо ефективні у такому випадку *тези* — короткий, стислий *план* виступу, можливо, з певним фактологічним матеріалом (цифрами та цитатами). Читати тези не треба, а заглядати в них — можна. Розгорнуті тези й план називаються *конспектом*.

3.1.3. Промови, які готують заздалегідь і вчать напам'ять

Бувають випадки, коли з тих чи інших міркувань читати промову недоцільно. Але одночасно потрібно точно зберегти її зміст, нічим не знехтувавши. Наприклад, під час *вшанування ювіляра*, який чекає сердечного, живого слова й не сумнівається, що промовець добре знає особу, якій присвячує свій виступ. Оскільки подібні промови не бувають, як правило, надто довгими, варто спочатку написати текст (розміром приблизно на одну сторінку), а потім вивчити його напам'ять. Справа того варта: досконале володіння текстом дасть змогу зосередитись на власне ораторських прийомах.

Це ж стосується і виступів на *дипломатичних прийомах*, де високо цінується лаконізм, гречність, ширість, вишуканість слова при добрих манерах. Коли немає певності в тому, що вдасться імпровізувати, краще знову-таки написати текст заздалегідь й вивчити його напам'ять (це не стосується *офіційного документа*, який читається з листа).

Описані вище ситуації характерні тим, що мають *офіційний характер, але вимагають певної щирості й сердечної відкритості*. По суті справи, ці ситуації внутрішньо мало чим відрізняються і від *проповіді*, яку теж треба добре знати заздалегідь, виголошуючи в інтонаціях щирості й душевної відкритості.

3.1.4. Імпровізовані промови (експромти)

Такі промови виникають спонтанно, самі по собі, за різних обставин. Уявіть себе, наприклад, учасником якоїсь *дискусії*. Припустимо, хтось ганить ваші ідеали, і мовчання ваше сприймається як розгубленість. Звичайно, якщо ви маєте справу не з п'яним чи хуліганом, треба щось відповідати, й тут до кишені за папірцями не полізеш. Це — *захист (апология)*.

Наш час — епоха різноманітних *зборів, засідань, комісій*. Тут теж дотепне й вдало сказане слово може зіграти значну роль у розв'язанні певної справи.

Або ж вас терміново залучили до якогось *урочистого зібрання*, й громада вимагає: скажи! І белькотати знічено загальні фрази — означає загубити і свою репутацію, і справу. Доводиться імпровізувати. Але запам'ятаймо старий жарт: найкращий експромт — той, що заздалегідь підготовано!

Знаючи наперед програму зборів, проблеми, якими займається та чи інша комісія, уявляючи собі, нарешті, людей, у яких ви в гостях (їхні біографії, характери, пристрасті), ви можете буквально “на ходу” продумати, що саме скажете й що люди бажали б від вас почути.

* * *

Кожен тип промов має свої переваги і свої недоліки. Читання писаного справляє враження несміливості або скутості; імпровізація може схилити людей до думки, що промовець занадто легко маніпулює словами, отже — викликати певну недовіру до них; проголошення завченого тексту інколи теж справляє ефект, протилежний сподіваному. Промовець завжди має бути готовий перейти з одного типу промови на інший, пам'ятати про отой “казуальний” момент, про “випадок”, який має місце в нашому житті. Якщо не зважати на те, що атмосфера в аудиторії змінилася і відповідно слід змінити тип виступу порівняно з тим, на який настроював себе промовець, — годі й сподіватися на успіх. Найчастіше успіху досягають промовці, які оптимально поєднують елементи різних типів промов, залежно від того, яку мету вони ставлять і перед якою аудиторією виступають.

Базові поняття: промови, які читають за конспектом; промови, які готують заздалегідь, але не вчать напам'ять; промови, які готують заздалегідь і вчать напам'ять; імпровізовані промови (експромти).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які типи промов за знаковим оформленням та закріпленням ви можете назвати?

2. У яких ситуаціях оратор мусить говорити "по-написаному"? Які різновиди промов тут виділяють?

3. Яких вимог до оформлення рукопису слід дотримуватися?

4. У яких ситуаціях промови готують заздалегідь, але не вчать напам'ять?

5. Які різновиди підготовчих конспектів використовують оратори для запам'ятовування тексту?

6. Як слід користуватися конспектом під час виступу?

7. Що таке промова-експромт? Хто і в якій ситуації може вдаватися до імпровізації?

8. Чи можна твердити, що якийсь із типів промови є універсальним для всіх ситуацій? Обґрунтуйте свою думку.

9. Чи можна комбінувати різноманітні типи промов? Якщо так, то в яких ситуаціях?

3.1.5. Практичні заняття

1. Який тип промов за знаковим оформленням та закріпленням найдоцільніше використати в одній з наступних ситуацій?

- 1) Виступ по радіо.
- 2) Відкриття меморіальної споруди.
- 3) Свідчення на суді.
- 4) Виступ на урочистих зборах трудового колективу.
- 5) Виступ на підтримку політичної партії.
- 6) Слово про небіжчика.
- 7) Дипломатична нота.
- 8) Виступ на студентському семінарі.

II. Прочитайте тексти. Подумайте, який з них варто вивчити напам'ять, який — записати у вигляді тез, а який — детально законспектувати.

1) На 1 січня цього року в Державній службі зайнятості зареєстровано 1 млн 39 тис. безробітних. Офіційний рівень безробіття в Україні — 3,7 %. На 1 січня 1998 р. було зареєстровано 677,9 тис. осіб, офіційний рівень безробіття становив

2,3 %. Найвищий рівень безробіття сьогодні в Івано-Франківській обл. (7,2 %), Чернігівській (6,5 %), Волинській (6 %). Найнижчий — у Києві (0,7 %) та Одеській обл. (0,9 %).

(За матеріалами УНІАН)

2) **Постановка голосу** — 1. Система індивідуальних вокальних занять, спрямованих на оволодіння стійкою вокальною технікою, тобто здатністю свідомо і впевнено керувати процесом фонації залежно від вокально-технічних і художніх вимог музичного твору. 2. Навчальний курс музично-педагогічних та музичних навчальних закладів.

(Словник музичних термінів)

3) Після “перевороту Чентана” первісна родова община була зруйнована, замість неї виникла сільська, територіальна община, що дістала назву “Г” — “поселення”. На думку китайських істориків, “Г” була територією з певним населенням і являла собою економічну одиницю. В стародавньому словнику “Еря” говориться: “Те, що знаходиться поза “Г”, називається передмістям, те, що за передмістям — пасовищем, те, що за пасовищем — пустою, те, що за пустою — лісом”.

Китайський історик У Цзе зазначає, що: 1) “Г” спочатку було поселенням кровних родичів — первісною общиною; земля общини в період Інь була власністю держави, і члени “Г” платили певний податок в казну за право користуватися цією землею; 2) в нагороду за зроблені правлячому дому послуги видатним воєначальникам і старійшинам роду давалися ділянки на завойованих землях, які мали бути заселені і на яких треба було збудувати поселення; ці дарунки також називалися “Г”.

У територіальних общинах “Г” було об’єднане фактично все сільське населення країни.

(Нариси історії Стародавнього Сходу)

III. Спробуйте виголосити промову-експромт на одну із запропонованих тем.

Проблеми сучасної освіти.

Чорнобиль оселяється в кожній родині.

Що таке щастя?

Християнству — дві тисячі років.

Якщо є можливість, запишіть свою імпровізацію на магнітофон та продумайте, наскільки вона вдалася, чи не потребує доопрацювання. Якщо так, то в яких аспектах.

IV. Уявіть, що ви вперше виступаєте перед дитячою аудиторією (6 кл.). Ви старанно підготували свій урок, написавши детальний конспект, і читаєте його як лекцію. Але клас абсолютно не слухає вас; посилюється гамір, діти повністю втратили інтерес до того, що ви читаєте. Що краще зробити — “навести порядок” і продовжувати читати свій чудовий конспект чи спробувати перейти до іншого прийому? Якого саме? Поясніть свій вибір.

Абрамович С.Д. Риторика та гомілетика. — Чернівці, 1995. — С.114–118.

Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.86–88, 95–97.

Сопер П. Основы искусства речи. — М., 1995. — С.27–30.

3.2. МЕТОДИКА ТА ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ ПРОМОВИ

3.2.1. Промова як дослідження

Оратор, виступаючи перед аудиторією, завжди мусить проголошувати щось вагоме й, по можливості, нове. Виступ повинен бути актуальним, змістовним. Лише за таких умов оратора слухатимуть.

Потрібно, щоб він ґрунтовно володів питаннями, про які наважується говорити. Поверховість та малоерудованість одразу ж помітні, й довіри в аудиторії такий оратор не викликає.

Промова, як правило, потребує попередньої підготовки, й чим ґрунтовніша підготовка, тим солідніше, вагоміше виглядатиме виклад, а отже — і переконливіше. А всяка освіченість має таку загадкову властивість: *чим більше людина знає чужих думок, тим самостійнішим стає її власне мислення, тим оригінальніша вона у поглядах, а значить — цікавіша для інших.* Не треба лякатися того, що тема маловивчена, що з даного питання “мало літератури”. Якщо й справді так, це означає, що промовець вільний від чужих думок і має право викладати власні міркування.

Споконвіку серйозними недоліками промови вважалися шаблонність, переказ чужих думок без власної оцінки. Це вимагає від оратора певної відваги, сміливості у викладі власної позиції. Але одна лише “власна” позиція може інколи засвідчити хіба що малокомпетентність промовця. Отож, “знання — сила!”

Усі ці риси ріднять промову з науковим дослідженням, яке обов’язково базується на ґрунтовному вивченні питання.

Як усяка розумова робота, підготовка промови — процес творчий, й кожен використовує власну методику. Хоча інколи можна почути твердження, що промовці самі дивуються, як у них складається той чи інший текст, особливо — імпровізування. Але більшість початківців нерідко розгублюються, коли їм доводиться вийти зі своїм словом на широку аудиторію. Запропонований до вивчення матеріал вони наївно переписують з якихось джерел. Та коли слухаєш отакий виступ, одразу ж впадають у вічі незграбність, некомпетентність, маловченість і, нарешті, цілковита відсутність впевненості в собі. Такий промовець викликає лише співчуття.

Виділимо певний “алгоритм” підготовки промови: етапи роботи над інформацією, які долає кожен, хто досліджує свій предмет.

3.2.2. Вибір теми

Термін *тема* походить з грецької мови і означає „*те, що покладено в основу*”, фундамент. Простіше було б сказати вслід за Сопером: “тема — це те, про що йде мова”¹. Нерідко трапляється, що лекторові пропонують, наприклад, виступити на чітко визначену тему. Академічна доповідь в стінах вузу визначається навчальним планом чи науковим керівником. Церковна проповідь визначена наперед євангельським зачалом (відповідна структурація євангельського тексту, пристосована до того чи іншого дня служби). Навіть на зборах інколи заздалегідь пропонують виступити з певного питання.

Проте інколи *тему промови* підмінюють її *об’єктом*. Наприклад, пропозиція висловитися про сучасну українську культуру не є власне темою. Це саме об’єкт уваги. Бо ж культура — поняття широке: його становлять і науковість викладання, й потреба слухачів у матеріалі, й висвітлення окремих галузей (література, живопис, музика тощо). Перераховані конкретні питання — це *тематика*, що відбиває в своїй сукупності багатогранний і складний об’єкт уваги. *Тема завжди конкретна, стосується одного питання*. Інша справа, що слід виділяти в межах однієї теми ще й т. зв. *підтеми*: наприклад, лекцію про екологічну чи соціальну середовища можна розвивати на таких підтемах, як *чистота повітря, чистота води, чистота продуктів, соціальна та особиста гігієна людини* тощо. Підтема, в свою чергу, може поділятися на мікротеми; наприклад, мікротемами підтеми *чистота повітря* можуть бути: *озон, кисень, смог* тощо. Звичайно, мікротема не обов’язково мусить бути розгорнутою — вона часом може зводитися до абзацу або й навіть до одного речення. Всі ці моменти слід добре продумати. Коли промовець не уявляє, що конкретно він хоче сказати, не варто розраховувати на позитивний результат.

Отож, *тема часто визначається тим, яку психологічну реакцію оратор хоче викликати у своїх слухачів*. Якщо він ставить за мету розважити їх — з багатогранного об’єкта обирається одна тема. Якщо ж переконати чи закликати до чогось — зовсім інша. При цьому варто враховувати також свої можливості, оскільки можна взятися за велику й значну тему, але не впоратися з

¹Сопер П. Основы искусства речи. — М, 1995. — С.33.

нею. Отож, доцільно обирати таку тему, яка до душі й під силу ораторові.

Відомий знавець техніки спілкування Дж.Карнегі неодноразово підкреслював, що розуміння між людьми виникає лише тоді, коли звертатися до співбесідника з великим і якомога ширішим інтересом до його проблем. Зокрема, легко зацікавлюються відповідною темою професіонали. Якщо оратор говоритиме, наприклад, з учителями й виявить знання специфіки їхньої праці, стурбованість проблемами учительського життя, — можна сказати — він близький до успіху. Якщо ж ви не знаєте, чим живуть учителі, а вам потрібно виступати саме перед ними, не гріх щось пошукати в періодичній пресі, поговорити зі знайомими представниками цієї професії або посидіти годину в бібліотечі.

Слід уникати загальних фраз та банальних істин: аудиторія слухатиме не того, хто знає загальновідоме, а хто покаже, як розв'язати жагучі проблеми. Отже, ви маєте знати свій матеріал ліпше, ніж слухачі. Не варто обирати менторський тон — ваша стриманість та скромність створить вам належний ореол. Чим повніше ви захоплені своєю темою, тим більше шансів, що вас почують.

Лекція, виступ чи проповідь, промова або доповідь мусять бути аналізом якихось важливих, нерозв'язаних, але пекучих проблем життя. Отож, *тему слід розуміти як проблему, задачу, яку треба вирішити*. Ви не даєте рецептів — ви разом зі своїми слухачами повинні “перехворіти” проблемами, які вимагають уваги. Навряд чи захопить аудиторію людина, що, вийшовши на трибуну, заявить: я вам зараз за п'ятнадцять хвилин все розкажу й жити навчу! Менторський або ригористичний (сухоповчальний) тон викличе до вас зневагу чи навіть ненависть (згідно з обставинами) вже через п'ять хвилин. Саме це є хворобою, наприклад, вчителів-початківців, які гадають, що діти тільки й чекають, щоб їх напучували: у сучасної дитини менторський тон викликає неприховано негативну реакцію, тим паче що нинішні діти володіють великою кількістю інформації й без учителя. Треба разом з аудиторією переживати, клопотатися, шукати виходу — словом, розв'язувати проблему. Нехай навіть ви знаєте відповіді на оті жагучі питання — зробіть вигляд, що ви знаходите їх саме зараз, разом зі слухачами.

Фактори успіху теми (за П.Сопером)

1. Основні інтереси аудиторії

Усіх майже без винятку цікавлять питання життя та смерті, здоров'я та грошей, професії та соціального престижу. Спробуйте уявити, що ви вигукнули: “Пожежа!” і, відповідно, — реакцію натовпу. Але не лише матеріальні інтереси відносяться до цієї групи: патріотизм, честь, почуття обов'язку так само здатні запалити аудиторію, як і звістка про нові способи лікування.

2. Групові інтереси аудиторії

Оратор повинен знати, до кого саме він звертається: до спортсменів, мільйонерів чи мільйонерів, до любителів книги чи неписьменних (казуальний момент).

3. Злободенні інтереси аудиторії

Епідемія, політичні пертурбації, оподаткування, загроза голоду чи холоду завжди володіють увагою людей, і якщо ви виступаєте з промовою в місцевості, де йде, припустимо, війна або пішов у відставку глава держави, чи, принаймні, мер міста, варто взяти до уваги те, чим тут нині люди схвильовані.

4. Конкретні інтереси аудиторії

Звичайно, ця група інтересів має інший характер (скажімо, кожна людина в залі не байдужа до того, скільки грошей вона заробить завтра, а скільки — післязавтра). Але конкретні інтереси обов'язково пов'язуються з моральними проблемами. Наприклад: чи морально робити своє багатство відверто ганебними методами? Отож, можна зачіпати й конкретні інтереси людей, але ставити питання значно ширше, сукупно з більш "високими" проблемами.

5. Новизна теми

Варто враховувати психологічну потребу людей у новизні. Подивіться сьогодні, скільки народу прикипає до повідомлень про "літаючі тарілки" й "зелених людей" у них, про "магів у третьому поколінні", що вершать чудесні зцілення, про життя тварин і т.д., й ви переконаєтеся, наскільки люди прагнуть чогось нового, як гнітять їх рутинне, сіре життя.

6. Конфлікт

Люди люблять стежити за суперечкою чи змаганням, отож, якщо вашу тему буде розкрито в конфліктних колізіях, показано "за" і "проти" тієї чи іншої тези, змальовано сильні й слабкі сторони обстоювачів тієї чи іншої позиції — будьте певні, вас слухатимуть з цікавістю¹.

Обираючи тему, слід одразу ж з'ясувати для себе, якої конкретної мети ви прагнете. Адже тримати людей у напрузі можна й дві години, та вони можуть розійтися, знизуючи плечима: а що, власне, оратор нам хотів сказати? Отож, *треба мати настанову на загальну мету*. Так, судовий оратор може й жартувати, й кепкувати, й розповідати про подробиці справи, запалювати слухачів праведним гнівом або зворушувати почуття глибокого зацікавлення й симпатії до жертви несправедливості. Але він мусить твердо знати, чого прагне. Якщо це прокурор, то мета його промови — довести провину звинуваченого. Діаметрально протилежна мета в адвоката, який прагне виправдати підсудного. Якщо б прокурор та адвокат раптом захопилися невластивими проблемами, втратили загальну настанову, суд не міг би здійснитися.

¹Сопер П. Основы искусства речи. — М., 1995. — С.37-42.

Не бійтеся зачіпати складні й не до кінця визначені проблеми, викликати заперечення — бійтеся іншого: щоб не подумали, що ви малодушно обминаєте протиріччя або, гірше того, свідомо приховуєте істину.

Як каже П.Сопер, якщо, перш ніж ви почали говорити, всі вже заздалегідь з вами згодні, то який інтерес до теми може бути?¹ Водночас ваш обов'язок — запропонувати розв'язання важких і невіршених проблем. Отож, вибирайте теми, які ви здатні пояснити.

Існують такі поняття, як тема “*розкрита*” та тема “*не розкрита*”. Тема “розкрита”, коли матеріал їй відповідає, коли основна думка промовця *зрозуміла*, коли вона *доведена* (за допомогою цитат, думок попередників, фактів та ін.). Бажано, щоби тема мала точки зіткнення з іншими темами (особливо якщо це — лекція), апелювала до вже відомого слухачам.

Не сподівайтесь переконати всіх. Пам'ятайте слова Христа, що слова часом падають у рілля або на скам'янілий ґрунт: багато званих та мало обранців. Нехай хоча б кілька людей зрозуміють вас — отже, тема розкрита вдало!

3.2.3. Складання плану

Часто план сприймається як щось сухе і вторинне, що обмежує свободу думки. Але насправді він подібний до скелета, який несе на собі вантаж м'язів, шкіри і т.ін.: без кісток не було б опори.

Інша справа, що формувати план “з нічого” людина, звичайно, не може. Ви, напевно, вже спостерігали, що власні думки, своє бачення проблеми, її структурація відбуваються в міру того, як вивчаєш чужі думки, відгукуєшся на них. Поступово стає зрозуміло, що в даному питанні не все висвітлено повністю, а щось і неправильно, і ви, автор промови, розкрили б це питання інакше. Саме тоді, коли матеріал опрацьовано й законспектовано на картках (чи занесено в комп'ютер), починається “пасьянс” з складанням цитат і власних думок за якоюсь спершу й вам самим незрозумілою логікою. У міру того як вимальовуватиметься певна послідовність, твердішатиме й “скелет” вашої логічної схеми, тобто план.

Плани бувають трьох видів: *простий*, *складний* та *цитатний*. Простий план являє собою, по суті, ряд непоширених речень.

¹ Сопер П. Основы искусства речи. — М., 1995. — С.49.

Тема: “ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО УЖИТКУ”

П л а н

1. Академічне красномовство.
2. Політичне красномовство.
3. Юридичне (судове) красномовство.
4. Церковне красномовство.
5. Суспільно-побутове красномовство.

Складний план — це своєрідне поширення простого плану шляхом розгалуження основних питань. Крім того, сюди звичайно вводять в с т у п та в и с н о в к и (хоча й не обов’язково).

Тема: “ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО УЖИТКУ”

П л а н

I. Вступ. Потреба у видовій диференціації красномовства залежно від сфери його ужитку.

II. Основна частина. Диференціація видів красномовства.

1. Академічне красномовство:

лекція;
диспут;
евристична бесіда;
реферат;
виступ на науковій конференції.

2. Політичне красномовство.

політична промова;
політична інформація;
політична бесіда...

і т.д.

III. Висновки. Необхідність для оратора дотримуватись жанрово-видових норм красномовства.

Цитатний план подібний, як правило, до простого, але замість непоширених речень тут вживаються цитати, які конденсують суть даного питання.

Тема: “ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО УЖИТКУ”

П л а н

1. “Академічне красномовство — це ораторське вміння науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки”.

2. “Політичне красномовство — це виступ оратора, що виражає інтереси тої чи іншої партії (політичної сили) або роз’яснює якусь суспільно-політичну ситуацію”...

і т.д.

Запишіть план на окремому аркуші. Можливо, що ви якісь моменти скасуєте, натомість введете інші.

Як ми пам'ятаємо, з античних часів прийнято певну схему промови (*вступ, основна частина, висновки*). Пізніший досвід деталізував її (*вступ є зацікавленням; основна частина — опис, оповідь та міркування (хрія); висновки ж — це переконання*). Отож, залишається розташувати свій матеріал так, аби виходило за тією віками перевіреною схемою або, якщо завгодно, поміняти для виразності місцями ці позиції.

Усе це не є підпорядкуванням живого почуття під суху логіку, а дисципліною почуттів і розуму.

Попрацювавши кілька років за цією схемою, ви набудете вміння миттєво схоплювати матеріал, систематизувати його в пам'яті, імпровізувати переконливу й ґрунтовну промову “на ходу”.

3.2.4. Процес збирання матеріалу

Матеріал для промови може конденсувати власний і чужий досвід. Матеріалом з власного життя можуть бути: *власні думки, спостереження, емоції* і т.п. Матеріал, що містить чужий досвід, — це насамперед *книги, журнали, газети* (хоча можуть бути і *випадки з життя знайомих, друзів* і т.п.). Якщо промовець власні думки підкріплює *цитатами*, то вони набувають більшої ваги. Крім того, цитати іноді допомагають влучно пояснити думку, зробити її більш конкретною, зрозумілою. Коли цитують чиясь думку чи спостереження, потрібно на це вказувати, тобто *посилатися на джерело*, з якого взято дану цитату. Тому існує певна **система правил**, що допомагає швидше знаходити матеріал для промови і правильно ним користуватися.

Повторимо: чим достеменнішим є знання чужих думок, тим легше висловити власну. Тому той, хто хоче ретельно вивчити певну проблему, мусить іти до бібліотеки й шукати відповідної літератури. Про наявність її можна дізнатися з інформації в *каталогах*. Серед них розрізняють — *систематичний* та *алфавітний*. **Система** т и ч н и м користуються, коли тема маловідома чи зовсім невідома і потрібно дізнатися, наскільки вивчене те чи інше питання. Через те до нього звертаються в першу чергу. Тут можна знайти готові підрозділи з окремих питань своєї дисципліни (напр., до розділу *“Риторика”*: красномовство *академічне, політичне, судове* і т.д.). Але багато цінного матеріалу можна знайти і в інших розділах каталогу (наприклад, *“Літературознавство”, “Історія”* тощо). Якщо ж потрібно використати твори певного автора, звертаються до **алфавітного** каталогу (Гаятовський — на **Г**; Ломоносов — на **Л**).

До речі, одразу треба правильно оформляти цей список. Бібліотекар знайде потрібну для вас книжку швидко й безпомилково лише тоді, коли в заявці буде подано її точний *бібліографіч-*

ний опис. Для цього достатньо ретельно списати з картки в каталозі все те, що там є, аж до цифр на звороті, котрі є шифром розміщення книжок у сховищі.

Існують дві системи бібліографічного опису: *повна й скорочена*. За повною системою описуються всі показники видання: автор, назва, місце видання (місто), видавництво, рік, кількість сторінок, і все це вміщується на окремій картці:

Бойко О.Д.

Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. — 568 с.

Часом потрібна не ціла книга, а окремий твір автора в збірці його праць, або ж робота одного з авторів колективної монографії. Тоді прийнято трохи інший вид запису, наприклад:

Трубецкой Е.Н.

Владимир Соловьев и его дело //Книга о Владимире Соловьеве. — М.: Сов. писатель, 1981. — С. 456-471.

Найбільші міста, в яких є численні видавництва, для простоти подаються однією літерою: **К.** — Київ, **М.** — Москва, **СПб.** — Санкт-Петербург, **НУ** — Нью-Йорк тощо. Для менших міст прийнято писати повну назву: **Львів**, **Чернівці** та ін. Якщо інколи місце видання не позначено, ставлять **б.м.** — “без місця” (або лат. варіант **s.l.** — “sine locum”).

Часом трапляються видання, на яких не позначено року. Тоді ставиться **б.р.** — “без року” (або лат. **s.a.** — “sine anno”).

Коли роботу написано колективом авторів (більше трьох), звичайно обмежуються прізвищами **перших трьох авторів** з додатком **та ін.**

Не менш важливо звернути увагу на *систему крапок та ком*; на те, що в одному випадку кількість сторінок позначається великою **С.**, а в другому — малою **с.** тощо. Все це — свідчення вашої наукової культури.

Друга система бібліографічного опису простіша, її використовують у повсякденній навчальній роботі; коли після автора й назви вказано лише місце видання та рік, наприклад:

Пентилюк М.І.

Робота зі стилістики в 8–9 класах. — К., 1989.

Якщо ж для якоїсь письмової роботи вам потрібно скласти список літератури, то й тут є певна система. Найбільш пошире-

ною системою складання списку літератури є *поіменування авторів в алфавітному порядку* (з урахуванням перших трьох літер прізвища). Письмова наукова робота вимагає ретельного бібліографічного опису за всіма правилами; звичайно, доповідь поза сферою академічного красномовства цього не потребує.

У процесі пошуку літератури вигідно записувати кожен твір *на окрему картку*, як це робиться в бібліотечному каталозі. Адже легко вносити в свій “мікрокаталог” нові матеріали — скажімо, вкласти між двома авторами на літеру А третього. На окремому аркуші пишеться вже повний, попередньо впорядкований на картках список.

Визначивши основні дослідження з вашого питання, зробіть собі *виписки*. Конспектування вимагає належної культури. Це не те конспектування, яке ви ведете на лекціях (навчальне). Там ви за викладачем пишете до зошита майже все. Виписки ж в бібліотеці зручно робити так, як і список літератури — *на картках*. По суті, варто виписати точні цитати, навіть беручи їх у лапки, до кожної додати знизу позначку, звідки саме й з якої сторінки позичено цю думку, наприклад:

Аргументація прокурора

“Жодна альтернатива в питанні про кваліфікацію злочину з боку прокурора — недопустима. Коли кваліфікація набуває суперечливого характеру, прокурор чітко висловлює свою пропозицію і ґрунтовно її аналізує й аргументує”.

Молдован В.В. Судова риторика. — К., 1998. — С.76.

Позначка “*Аргументація прокурора*” служить для класифікації картки — до якого розділу майбутньої роботи ви цю цитату віднесете. Пам’ятайте правило: *пишуть лише на одному боці картки й тільки одну цитату*.

Конспекти в зошитах або на великих аркушах дуже зв’язують. А такий компактний набір цитат завжди можна розкласти перед собою на столі, “гасуючи” їх так, як вам потрібно. До того ж між двома вже знайденими цитатами можна завжди легко вставити нову картку — з новою цитатою або з власною думкою. Так поступово формуватиметься текст вашої промови.

Зберігати картки найкраще в невеликій шухлядці (за типом бібліотечного каталога), в міру накопичення розділяючи їх роздільниками з картону, на яких позначено розділи майбутньої промови.

Коли ж ви почнете замислюватися, які, власне, розділи тут мають бути, це стане початком нового, 4-го, етапу роботи.

3.2.5. Запис промови

Початківець (та й не лише) мусить після попередньої роботи скласти картки за логікою розвитку теми й переписати їх у вигляді вже звичайного тексту, щось додаючи, поширюючи, а від чогось, можливо, і відмовляючись. Тут потрібно добре продумати *композицію* промови, яка *зовсім не обов'язково буде повністю збігатися з планом*. Після запису потрібно уважно проглянути отриманий текст. Перше, на що потрібно звернути увагу, — *чи точні обрано слова*: якщо сумніваєтесь у значенні слова, краще перевірити його за словником. Далі йде *робота над стилем*: чи відповідають обрані слова меті промови? аудиторія, до якої буде вона звернена? чи не будуть деякі слова “випадати” з тексту стилістично? Зверніть увагу на наявність елементів художності в тексті (метафори, епітети і т.п.) — без них текст виглядає надто сухим. Простежте, чи не втратилися логічність та доказовість думок, чи не перевантажений ваш текст цитатами та прикладами.

Не обов'язково запис промови повинен здійснюватися саме у вигляді детального конспекту: такий конспект потрібний перш за все початківцю. Конспект має свої вади: він заважає творчій активності оратора. Для оратора, що вже має певний досвід, зручніше записати майбутню промову у вигляді розширеного *плану* чи *тез* — це будуть так звані “опорні” фрази, відштовхуючись від яких він може побудувати свою промову.

Текст, що виникає в результаті всієї цієї роботи, може знадобитися вам, і не один раз. Але оратор, який себе поважає, не читатиме навіть перед іншою аудиторією той самий текст: за час, що минув від одного виступу до другого, може поглибитися його погляд на життя, він пізнає щось нове, зміняться соціальні обставини, виявиться новий аспект теми. Отож, оновлення текстів — річ звичайна. Але добре, коли текст в основі своїй уже є.

3.2.6. Розмітка тексту знаками партитури

Навіть досвідчений оратор, не кажучи вже про початківця, стикається з потребою певної графічної підготовки написаного тексту: виділити найбільш важливі місця або такі, що залишають простір для неточного тлумачення і т.д. Для цього використовуються **знаки партитури**, які допомагають зафіксувати наголошене слово, правильну інтонацію, паузи і т.п. Це необхідно насамперед для ораторів-початківців. Крім того, користуватися знаками партитури дуже зручно на практичних заняттях з риторики — вони допомагають здійснювати контроль над роботою учнів.

Знаки партитури за місцем її розташування в тексті поділяються на 3 групи: рядкові, надрядкові, підрядкові.

Рядкові знаки

1. *Фразові паузи*: | коротка (на один рахунок); || на два рахунки (раз, два); ||| на три рахунки (раз, два, три).

Наприклад: “Буряк і цибуля || були до вас довезені | по дуже поганих дорогах ||”. Тут підмет (який виражений двома іменниками) відділено паузою на два рахунки від групи слів, об’єднаних значенням дії (групи присудка), між якими пауза значно менша (на один рахунок). Між реченнями та абзацами пауза мусить бути дещо довша (на три рахунки).

Якщо підмет виражено одним словом, то зазвичай пауза між ним та іншими членами речення не робиться. Середню паузу (||) ми робимо в тому випадку, якщо підмет виражений двома чи більше словами. Таку ж само паузу проставляємо у наступних випадках: коли речення містить звертання; вставне слово (слова) чи вставне речення; однорідні члени; знак “-” (пропущену зв’язку). Маленьку паузу (|) проставляємо в тому випадку, коли є потреба лише незначно відокремити голосом складові частини однорідної структури.

2. *Дужки ромбічні* < >, якими варто позначати вставні речення або слова.

Наприклад: “Левко підійшов до шопи – <розмокла земля втягувала ноги по кісточки> – і взяв лопату”.

3. *Дужки квадратні* [] – вживаються, коли варто додати слово (слова), яке допомогло б утримати непевний зміст речення, знайти потрібну інтонацію.

Наприклад: “У коморі не було не те що жита – [навіть] зернинки торішньої ніде не запало”.

4. *Латки* “ ”, в які беруться слова, що вимовляються з інтонацією іронії.

Наприклад: “Що наші роблять? “Пообідали та хліб їдять”.

Надрядкові знаки

5. *Знак наголосу* / . Якщо для вас якісь слова в тексті нові, і ви не знаєте, як правильно поставити наголос, подивіться у словник і позначте наголос на письмі: статура, кілометр, цемент і т.п.

6. *Підвищення тону* ↗ . Цей знак використовується для інтонавання й означає незавершеність вислову, питання, непевність, використовується в окличних реченнях, при звертанні і т.п.

Наприклад: “Чи ти [↗]пив п'янку радість кохання?”

7. Обидві ці позиції інколи позначаються недиференційовано, як *пониження тону* ↘. Пониження тону використовується для позначення інтонації, що знаменує завершення вислову чи певної його частини. Зазвичай ця ситуація спостерігається наприкінці речення.

Наприклад: “Він був дуже, дуже обережний”.

8. *Злам інтонації* ^ . Використовується при зламі інтонаційного малюнка (від підвищення до пониження чи навпаки).

Наприклад: “Вона була вже не бідна нині, а з грішми”.

Підрядкові знаки

9. *Логічний наголос* ____ . Логічний наголос не можна плутати з наголосом граматичним: це знак партитури, який виділяє семантичний центр фрази (слово або групу слів). На відміну від граматичного наголосу, він може змінюватись залежно від мети, якої хоче досягти оратор.

Зазвичай місце логічного наголосу підказує контекст. Найбільш простий і швидкий прийом, яким тут можна користуватися, це *с к е л е т у в а н н я*¹, тобто знаходження смислового “скелету” фрази. При цьому вирішується, які слова з фрази могли б бути вилучені (обов'язковим є врахування при цьому контексту).

Візьмемо для прикладу речення “Я запізнився”. В ньому можна з однаковим успіхом зробити наголос як на першому, так і на другому слові. Все тут залежить від контексту. Якщо, скажімо, поставлено питання з метою з'ясувати: “Хто запізнився?”, то у відповіді, звичайно, наголос потрібно зробити на першому слові — “Я”. Якщо ж мова йде про те, що хтось запізнився і не зміг зустрітись з людиною, яка його не дочекалася, то потрібно зробити наголос на другому слові — “Запізнився” (саме воно є причиною не-зустрічі). Відповідно в першому випадку ми можемо вилучити друге слово, відповісти словом “Я”, в другому — вилучити перше, скоротивши речення до слова “Запізнився”. Таким чином, відповідно до контексту (ситуації) робимо й логічний наголос.

Для правильної розстановки логічних наголосів використовують, крім скелетування, два основних правила².

Перше правило — протиставлення. Якщо ми протиставляємо особу, предмет чи явище іншому, то наголоси отримують саме ті слова, що означають особи, пред-

¹Найденев Б.С. Выразительность речи и чтения. — М., 1969. — С.74.

²Правила викладено за: Найденев Б.С. Выразительность речи и чтения. — М., 1969. — С.75–76.

мети, явища, котрі протиставляються. Наприклад: “Вона не старша, а молодша сестра”.

Особи, речі чи явища, що протиставляються, *не завжди виражені однаковою граматичною формою.* Наприклад: “Він ще не оратор, він тільки вчиться”. Тут іменник “оратор” протиставлено дієслову “вчиться”.

Крім протиставлення, вираженого різними граматичними формами, є ще *приховане протиставлення.* Наприклад: “У мене тільки дві руки” (мається на увазі — не три, не чотири і т.п.). В подібних випадках саме виявлення прихованого протиставлення допомагає вирішити питання про місце логічного наголосу. Наприклад: “На жаль, у добі лише 24 години” (а не, скажімо, 40) або “Завтра знову математика” (а не література, малювання і т.п.).

Друге правило — введення нового поняття. *Якщо в виступі вперше називається яка-небудь річ, особа чи явище, які мають значення для подальшого викладу, то слово (слова), що означає цю річ, особу чи явище, виділяється логічним наголосом.*

Визначити нове поняття можна тільки тоді, коли знаєш контекст. Наприклад: “Раптом ми побачили річку. Річка була мальовнича”. В першому реченні наголос падає на слово “річка”, в другому це слово не має наголосу, тому що перед нами вже не нове повідомлення; новою інформацією тут є те, що річка “мальовнича”. За цим правилом наголос майже ніколи не може падати на займенники, тому що вони замінюють собою вже названих осіб чи згадані речі (за невеликими винятками, коли, наприклад, речення складається лише з одного слова: “Ти!” чи “То була вона”).

Іноді у не дуже досвідчених ораторів з’являється бажання обов’язково відмітити логічним наголосом емоційно забарвлені слова: *прикметники* (добрий, великий, ганебний) або *дієприслівники* (гнівно, доброзичливо, велично). Але це не зовсім виправдано. Логічні наголоси допомагають нам висловити думку, яка залишається незмінною незалежно від того, як до неї ставиться виконавець. А наше ставлення до предмета промови потрібно передавати не логічним наголосом, а інтонацією, тембром, жестом тощо.

10. *Уповільнення темпу* _ _ _ . Цей прийом використовується для того, щоб зафіксувати увагу на слові (словах), що для промовця є ключовими.

Наприклад: “А лин, вловлений у панському ставі, був ведичезний”.

11. *Прискорення темпу* —>. Використовується для позначення вторинності, додаткового характеру інформації (вставні речення або слова і т.п.).

Наприклад: “І тоді, — додав Ілля, — він і подався до міста”.

12. *Легато* ∪. Використовується для позначення злиття слів у вимові, коли вони вимовляються як одне ціле. Знак свідчить, що пауза тут непотрібна.

Наприклад: “Вже сутеніло, коли Олекса підійшов до комори”.

3.2.7. Тренування

Тим, хто прагне стати оратором, необхідно потренуватися в проголошенні промови вдома — *вголос* чи “*про себе*”. Це допоможе вам визначити час звучання промови, орієнтуючись приблизно на *100–120 слів на хвилину* (саме такий темп найбільш сприятливий для аудиторії). Дуже зручними помічниками тут виступають *відеомагнітофон*, *магнітофон* чи *дзеркало*. За їх допомогою ви можете оцінити себе ніби “збоку”, розробити систему жестів, попрацювати над виразом обличчя тощо.

“Перед кожним виступом слід подумки осягнути план промови, так би мовити, упорядкувати свої матеріали. Коли лектор усвідомлює, що добре пам’ятає все те, про що має говорити, це надає йому бадьорості, певності себе та заспокоює...” (А.Коні).

Базові поняття: *тема промови; тематика промови; об’єкт промови; проблематика промови; план: простий, складний, цитатний; бібліографічний опис; знаки партитури.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як ви розумієте формулу “Промова як дослідження”? Чому добрий оратор завжди цитує або враховує думки інших людей?
2. У чому полягає різниця між темою та об’єктом промови?
3. Охарактеризуйте відмінність між поняттями “тема” та “тематика”.
4. Що таке підтема, мікротема? Як вони підводять слухача до розуміння теми промови?
5. Як тема визначається настановою, загальною метою промови?
6. Які теми знаходять найбільш емоційний відгук в аудиторії і чому? Яким чином може скористатися з цього досвідчений оратор?
7. Чому аудиторію приваблюють складні, не вирішені до кінця проблеми? Чого вона очікує в цьому випадку від оратора?
8. Що означають вирази “розкрита” та “нерозкрита” тема?
9. Чому одні починають роботу над текстом промови зі створення плану, а другі пишуть план лише тоді, коли попередньо опрацюють матеріал? Яка позиція видається вам більш близькою?

10. Чи згодні ви з тим, що нотатки краще робити на окремих картках? Що дає цей метод?

11. Які системи бібліографічного опису ви знаєте і коли вони використовуються?

12. Навіщо ораторові бібліографічні посилання.

13. Чому остаточний текст промови інколи розходиться з попередньо накресленим планом? Чи може бути це свідченням поганої підготовки промови?

14. Що таке ораторські знаки партитури і для чого вони служать? Назвіть ці знаки та дайте приклади.

15. Навіщо потрібно оратору тренування перед виходом до аудиторії? Які способи тренування ви можете назвати?

3.2.8. Практичні завдання

I. Відомий вірш М.Рильського є прикладом високої риторики, типово ораторського (хоча й віршованого) розкриття теми. Ви знайте цю тему. Чому дана тема конкретніша, ніж такий об'єкт розмови, як "українська мова" взагалі?

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову.
Пильно й ненастанно.
Політь бур'ян.
Чистіша від сльози
Вона хай буде.
Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам.
Хоч і живе своїм живим життям.
Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить.

II. Напишіть невеликий текст на тему "Правосуддя в нашому житті" за поданою схемою:

1. Перша підтема (виклад, аргументація);
 - перша мікротема;
 - друга мікротема.
2. Друга підтема (виклад, аргументація);
 - мікротема.

III. Уважно прочитайте текст. Складіть простий, складний та цитатний плани до нього.

Хоч і упала українська держава після Ярослава, та багато всякого сліду — і доброго і лихого — осталося од неї на довгі віки. Осталися християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однаково книжна й церковна мова словянська по всіх наших землях; остався один княжий рід, з котрого виходили

довго потім князі в різних землях; осталося спільне ім'я руське; осталося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті; життя по різних українських землях виробилося однакове і заставляло людей почувати себе близькими одні до одних. Тим-то ця українська, Київська держава, хоч і загинула давно, але має велику вагу в нашій історії.

З цього часу почалися на Україні великі сварки поміж князями, а через них і поміж народом. Тоді, коли треба було з'єднати і зміцнити молоде царство, воно само себе руйнувало. Цьому допомогли ще й Половці, що насунулися з заходу, на місце Печенігів, і великого клопоту завдавали українській землі.

Найстаріший уділ був Київський, де сидів Великий князь; зараз після його почитався уділ Новгородський, але він скоро одчухнувся од інших уділів, бо новгородці стали громадою вибирати собі князів і, котрі їм були не до вподоби, тих проганяли і на їх місце кликали других. За Новгородським йшов уділ Переяславський, — він був найбільший од усіх і простягався од Дніпра аж до Азовського моря; далі йшли уділи: Чернігівський, Смоленський, Волинський і Галицький; Полоцький уділ (по-старому зоставався в роді Рогніди (М.Аркас).

IV. Спробуйте розкрити тему “Риторика в житті людини”, використавши як опорні моменти цитатного плану нижче подані прислів'я та приказки. Подумайте, в якому порядку варто розташувати ці вислови.

Плете, що слина до губи принесе. Наговорив чотири міхи чорної вовни, та всі неповні. Умій сказати, умій і замовчати. Слово старше, ніж гроші. Не кажи — не вмію, а кажи — навчусь. Добре слово варте завдатку. Умієш говорити — умій слухати. Що скаже — неначе зв'яже.

V. Складіть промову на тему “Сучасний шлюб та його перспективи” за поданими тезами:

- а) кохання як основа шлюбу;
- б) церковний та світський погляди на шлюб;
- в) проблема розлучення: причини та моральні аспекти;
- г) зміна ставлення до вільного кохання в сучасному суспільстві;
- д) нетрадиційні форми шлюбних відносин та ставлення до них суспільства.

VI. Підберіть матеріал (з власного та чужого досвіду) на тему: “Книги — річки, що напоюють Всесвіт” (Ярослав Мудрий) та занотуйте його на картках (з елементами бібліографічного опису джерел).

VII. Розставте логічні наголоси в першому та другому реченнях. Як зміна порядку слів впливає на логічний наголос?

Михайло знайде вихід з будь-якого положення. З будь-якого положення знайде вихід Михайло.

VIII. Де варто поставити логічний наголос у нижче поданому реченні?

Людська пам'ять допомагає зберігати та відтворювати інформацію.

Перебудуйте речення так, аби воно відповідало на питання: “Що допомагає людині зберігати та відтворювати інформацію?” Де відтак буде логічний наголос?

IX. Прочитайте речення, дотримавши паузу (| |) або відмовившись від неї. Простежте, як змінюється при цьому зміст речення. Де треба поставити логічний наголос у першому та другому варіантах?

Він ніколи б не пішов на такий злочин || тільки заради матері.

X. Розмітьте текст знаками партитури.

Іван Босий із села Почаєва бачив Пречисту Діву Богородицю, яка стояла на скелі. Перед нею в покорі схилився чернець, і говорив Іванові Босому і хлопцям із села Почаєва, які близько цієї скелі пасли вівці, що Пресвята Богородиця стояла на скелі, її стопа є там витіснена. І в тій стопі завжди є чиста вода, якою вилікуються різні недуги. На тій скелі вимурувана прегарна церква й при церкві славний монастир, обведений довкола муром. Цей монастир в українській землі на Волині від села Почаєва зветься Почаївський (*Й.Галаятовський*).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович С.Д.* Риторика та гомілетика. — Чернівці, 1995. — С.119–133.
Буяльський Б.А. Курс на мастерство. — К., 1974. — С.67–71.
Гречихин А.А. Поиск и использование литературы при подготовке к лекции. — М., 1982.
Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.215–239.
Клычкова З.И. Методика подготовки и проведения публичного выступления (лекции, беседы). — М., 1966.
Клюев Е. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). — М., 1999. — С.49–61.
Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.88–95.
Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998.— С.139–147.
Найденов Б.С. Выразительность речи и чтения. — М., 1969. — С.75–76.
Сопер П. Основы искусства речи. — М., 1995. — С.20–27, 33–104.

3.3. СТРУКТУРА ОРАТОРСЬКОГО ТВОРУ

План, який ви створили перед остаточним згрупуванням матеріалу та написанням тексту, мусить відобразити майбутню логіку побудови вашого виступу. Пам'ятаємо також, що з античних часів виділяються *три структурні моменти твору*: *вступ, основна частина* та *висновки* (при можливості детальнішої побудови: *вступ = зацікавлення + основна частина = опис + оповідь + міркування, висновки = переконання*). Основну увагу треба приділяти найбільшій за обсягом основній частині, власне викладу,

що містить докази на користь вашої позиції. Якщо вступ занадто великий, то промова нагадуватиме немовля, в якого велика голова й мале тільце. При розтягнутих висновках виступ буде подібний до жирафи з малесенькою головою, але занадто довгими ногами. Якщо довго викладати висновки, аудиторія може образитися чи занудьгувати: адже переважна більшість людей вже все й так зрозуміла, тому “розжовувати” очевидне не треба: достатньо допомогти думці слухачів оформитися у слово, що й стане моментом переконання.

3.3.1. Вступ

Оратор, входячи до аудиторії, насамперед звертається до неї. Тут на допомогу йому приходять так звані **етикетні формули**: *пані та панове, брати та сестри* і т.п.¹. Пам'ятайте, що момент початку промови є найвідповідальнішим: який тон ви задасте, так і прозвучить весь ваш виступ.

Можна, наприклад, почати виступ **прикладом з власного досвіду**: “Трапилось зі мною таке...” Це одразу ж зацікавлює, вселяє віру в щирість оратора, в його здатність мудро зважувати життєвий досвід тощо.

Вступ може починатися з **цитування чужої мудрості, крилатого вислову, з відомого афоризму**, наприклад: “Недаремно кажуть, що краще з розумним загубити, ніж з нерозумним знайти. От і...” Інколи така цитата може передувати тексту у вигляді **епіграфа** (найчастіше в писаній промові).

Цікаво й ефектно почати **з того, що на даний момент хвилює суспільство** — скажімо, трагічні події на зразок стихійного лиха, або ж, навпаки, радісна звістка про важливі прогресивні перетворення: “Сьогодні, коли всі ми охоплені почуттям...” Це одразу ж встановлює контакт з аудиторією, справляє враження, що оратор живе тими ж думками й почуттями, що й усі присутні, отже, говоритиме про щось цікаве й важливе. Варто процитувати **газетний чи радіо-телевізійний матеріал, приклад з книги, яка у всіх на вустах, з кінофільму**. Так ваша тема непомітно пов'яжеться з настроєм аудиторії.

¹Колісь посібники з риторики обов'язково вміщували в собі цілий набір подібних етикетних формул, а також кліше ділових паперів, шаблони листів на різні випадки життя тощо. Сьогодні це відійшло в минуле; питання про ділові папери включено до культури мови і т.д. Однак слід пам'ятати, що традиційні для європейського суспільства етикетні формули продовжують вживатися у відповідних сферах й досі. Зразки таких формул можна знайти в численних книжках з етикету (напр.: *Моцюк П. Звичаї, приписи доброї поведінки. Поради молодим і старшим.* — Львів, 1994).

Можна також почати виступ з цитування якихось **точних цифрових даних, документів**, наприклад: “Відомо, що в сьогоднішній Україні живе близько п'ятдесяти мільйонів людей...”

Можна, нарешті, почати просто з якогось влучного й пристойного **жарту**, що одразу ж викликає людські симпатії. Жартівник є завжди начебто “свій”; психологи кажуть, що така ситуація свідчить: той, хто жартує, звичайно відчуває душевний стан, цінності та тривоги аудиторії, її “культурний код”. Жарт знімає відчуження між людиною за кафедрою й тими, хто перед нею. Крім того, він фокусує увагу. Важливо тільки пам'ятати, що не варто перетворюватися на скомороха. Дотепність ваша мусить бути інтелігентною, це стане виразом поваги до аудиторії. Особливо обережно такі речі використовуйте в церковному красномовстві.

Вступ-зацікавлення є лише підходом до теми, й необхідно одразу ж, викликавши інтерес аудиторії, сконцентрувавши її увагу на проблемі, спрямувати слухачів у потрібне вам русло, перейти до основної частини.

3.3.2. Основна частина

Перш за все дайте **опис ситуації**, змалювавши ті обставини, які будуть об'єктом уваги. Наприклад, описом може стати плавний перехід від вступу-афоризму до конкретної ситуації:

“Казав один мудрий чоловік давніх часів, грецький філософ Геракліт, що не можна двічі увійти до однієї й тієї ж річки, бо вона тече й вода в ній змінюється. Так не вдається нам сьогодні повернутися до тих цінностей та звичаїв, які ще вчора видавалися священними і непорушними”.

Як режисер виводить на сцену дійових осіб і розставляє їх у відповідній мізансцені (коли завісу піднято, ми бачимо групу людей у певному розташуванні, в певнім місці й т.д.), так і ви в описі зав'яжете рух майбутнього сюжету, плін дальших подій.

Опис мусить плавно перетекти в **оповідь**. Але опис — статичний, а оповідь — динамічна, рухлива.

“Погляньте навколо: всюди вирує неспокій. Політичні партії змагаються за вплив на народ. Активізується особистість, шукаючи способів не лише вижити, а й побудувати гарне життя собі й своїм близьким. У всіх на слуху імена людей, які досягли успіху, стали взірцем ділової, комерційної, політичної активності. Але водночас піднімає голову злочинність, чиняться вбивства на замовлення. На наших вулицях знаходять розчленовані тіла жертв насильства. Люди прагнуть спокою, достатку, усталеності, але хвилі історії все сильніше розхитують наш човен...”

Міркування (хрія). Тут ми розкриваємо суть проблеми за допомогою системи логічних аргументів, оперуючи незаперечними фактами. При цьому потрібно нарощувати аргументацію поступово, щоб кожна наступна думка підсилювала попередню, а найсильніші аргументи зберігати на кінець — це забезпечить стійкий інтерес слухачів, дасть змогу підтримувати неослабну увагу аудиторії.

“Людина, що замислюється над долею вітчизни, не може не зробити сьогодні власного вибору. Щоправда, вибір свій зробили вже й ті, хто менше за все думає про вітчизну: злодії, крутії, бандити, ошуканці — всі вони не можуть поскаржитись, що “помиллися” в житті. Але ж хіба встоїть суспільство, в якому керуються не законами, а хижацьким егоїзмом? Невже перевелися в Україні совість та відповідальність? Невже заснула вічним сном справедливість? Чи не кожен з нас може поскаржитись, як тяжко його ображено, якими неймовірно важкими є умови його життя? Пригадайте дорогого небіжчика, якого немає за що поховати! Пригадайте улюбленого родича, якого немає за що лікувати! Хто за це відповідь — чи не ті, хто сміється з закону, чії примхи й забаганки забезпечує наш тяжкий труд?

Але чи не було вже раз так, що ненависть засліпила очі величезній силі людей, і справедливість почали встановлювати силоміць? Чи не страшніші будуть ті ріки крові, які завжди проливаються, коли суспільство прагне рівності у розподілі благ? Чи не варто довіритися природному плину речей, обрати еволюцію, а не революцію, маючи впевненість, надію й міцну віру в те, що Бог боронить Україну?”

Звичайно, міркування можна урізноманітнити художніми картинками, зокрема, яскравими описами. Як правило, вони ілюструють те чи інше логічне положення хрії. Та введення подібних картин дає змогу відступити від жорсткої логіки викладу. Інколи можна запозичити в письменників такий прийом: винести на початок, скажімо, кульмінаційний момент подій.

Наприклад, розповідаючи про злочин, можна почати промову з кульмінаційного моменту: “Уявіть собі теплу літню ніч у маленькому містечку. Все дихає спокоем. Зорі обспали небо, і раптом нічну тишу розриває відчайдушний крик...”

3.3.3. Висновки

Наприкінці промови можна узагальнити положення основної частини, підкреслити головну думку, окреслити тему наступного виступу, викликати аудиторію на суперечку, виголосити заклик тощо. Прийоми тут різноманітні, і залежать вони в першу чергу від виду промови й мети промовця. Наприклад, вузівська лекція може закінчуватися логічними висновками і означенням теми наступного заняття, мітингова промова чи проповідь — за-

кликком, судова промова — зверненням до суду з закликом про справедливе рішення справи і т.п.

Наведена тричастинна модель ораторського твору є найбільш поширеним варіантом композиційної структури, але не обов'язковим. Вже в давні часи оратори не завжди дотримувалися цієї жорсткої структури. Можна сміливо експериментувати, “тасувати” частини твору, почати промову, наприклад, як ми вже говорили, з кульмінаційного моменту чи навіть з висновків, але це вже прояви ораторського артистизму, початківцеві так поступати ризиковано. Не зайве зауважити, що при будь-якій композиції логічний зв'язок між частинами твору обов'язковий, інакше ви зірветесь в хаос і виглядатимете безпорадно.

Додамо й те, що класична схема тричастинного твору звична людям хоча б через те, що в наших школах пишуть твори з літератури за цією схемою вже зо двісті років.

Цікаво відзначити, що в книзі П.Сопера тричастинний поділ пропонується для так званої “агітаційної” промови, тоді як “інформаційну” промову автор рекомендує будувати складніше й багатше.

Заслуговує на увагу думка про спосіб інтеграції всіх згаданих вище моментів промови: їх виділяють три: *к о г е з і я, р е т р о с п е к ц і я, п р о с п е к ц і я*¹.

Когезія — один із способів інтеграції тексту, коли всі його частини постійно взаємодіють завдяки тому, що оратор чи то повертається до вже сказаного, чи то натякає на те, що буде сказано. Забезпечують такий зв'язок зазвичай певні мовні формули: *таким чином, отже, по-перше, по-друге, наступне питання, подивимося далі, очевидно, перейдемо до наступного, беручи до уваги, незважаючи на, з одного боку, з другого боку, як з'ясувалося в подальшому* тощо.

Ретроспекція — це відсилання слухачів до попередньої інформації. Тут оратор може посилатися не тільки на власні попередні виступи, але й на чужі праці та думки або загальновідому інформацію. Ретроспекція може виражатися наступними словами чи словосполученнями: *як ми знаємо, як ми розуміємо, як було сказано раніше, ми вже говорили про це, згадаймо, ви чули, ви бачили, відомо, минулого разу я вже говорив* і т.д.

Проспекція — це натяк на те, про що буде говоритися в наступних частинах виступу (майбутніх виступах). Проспекція може виражатися такими формулами: *наступного разу ми пого-*

¹Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н. Ширяева. — М., 1998. — С.133–136.

воримо, далі переконаємося, в подальшому розвитку, ми побачимо, далі стане зрозуміло, темою нашої майбутньої розмови буде і т.п.

Базові поняття: *структурні моменти твору (вступ, або зацікавлення; основна частина: опис, оповідь, міркування; висновки, або переконання), етикетні формули, когезія, ретроспекція, проспекція.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які три структурні моменти будь-якого літературного твору виділяють з античних часів?

2. Чи існує в класичній риторичній деталізації традиційних вступу, основної частини та висновків?

3. Як інакше називаються вступ та висновки в класичній риторичній? Які підрозділи в основній частині тут визначаються?

4. Якими способами оратор досягає зацікавлення аудиторії на початку промови?

5. У чому полягає різниця між описом та оповіддю?

6. Що таке міркування (хрія)?

7. Чи можна доповнювати міркування художніми картинками? Якщо так, то які це відкриває можливості для компонування фрагментів промови?

8. Що таке інтеграція різноманітних моментів промови? Які три типи інтеграції визначають дослідники? Охарактеризуйте кожен з них.

3.3.4. Практичні завдання

I. *Уважно прочитайте текст та підберіть до нього заголовок.*

І сучасну, і традиційну оселю в Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси у домі, на щастя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світлове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка — знак Березині, богині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами і над дверима, на покуті — це обереги від усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак згоди на шлюб дівчина подавала їх старостам, намітка, головний убір уже заміжньої жінки, — це довгий (8 м) рушник. У нього загортали маля, що з'явилось на світ. На рушниках опускали в яму домовину.

"Хай стелиться вам доля рушниками!" — казали, бажаючи людині щастя (Г.Бондаренко).

II. Який з поданих епіграфів більш відповідний до теми “Слово як комунікація”:

1) Прекрасне слово,
але що в ньому,
як не від серця йде воно?
(В. Масик)

2) Мрію я словами відмикати людське серце... Цю скарбницю мрій...
(Л.Забашта).

3) Слово — клітина мислі, артерія сили духу.
Тільки воно єднає різні людські береги.
(П.Воронько)

III. Складіть список відомих вам етикетних формул, які варто вживати на початку та наприкінці промови (академічної, політичної тощо) за такою схемою:

Вид красномовства	Початок промови	Закінчення промови
Академічне		
Політичне		
Юридичне		
Церковне		
Суспільно-побутове		

IV. З якого речення краще почати текст, а яким — закінчити? Обґрунтуйте свій вибір.

Увімкнувши телевизор, я почувла такі новини. Такі новини я почувла, увімкнувши телевизор.

V. Використайте у вступі промови відомий афоризм: “Слово — срібло, мовчання — золото” та, обміркувавши, спробуйте спростувати цю тезу.

VI. Напишіть автохарактеристику, вдавшись до прийомів опису та міркування. Який прийом доцільніше використати при описі зовнішності, а який — для характеристики рис характеру?

VII. Складіть фрагменти-”заготовки” до наступних тем, користуючись прийомами опису та оповіді на зразок:

Моя домашня тварина. Опис — її зовнішність; місце, яке вона займає у квартирі; її їжа тощо. Оповідь — як вона з’явилася в квартирі, її повсякденні звички, кумедний випадок з її життя тощо.

На одну з тем складіть міні-промову з використанням “заготовок”.

Т е м и

- 1) Екологічні катастрофи та катаклізми.
- 2) Дії та психологія злочинця.

- 3) Останній гучний політичний скандал.
- 4) Моє перше відвідування церкви.
- 5) Змалювання своїх почуттів коханої особи.
- 6) Мій літній відпочинок.

VIII. Використовуючи подані початки абзаців, напишіть текст промови. Який спосіб інтеграції промови забезпечує тут зв'язок окремих частин тексту?

Вивчення теми починається з...
Насамперед ...
Потім...
Після цього...
Наприкінці роботи...

IX. Прочитайте текст. Знайдіть основну частину. Чи є тут вступ? Кульмінація? Закінчення? Якщо є, то вкажіть, де.

Один чоловік мав двох синів. Прийшовши до першого, він сказав: "Піди-но, дитино, сьогодні, попрацюй у винограднику!" А той відповів і сказав: "Готовий, панотче", — і не пішов. І, прийшовши до другого, так само сказав. А той відповів і сказав: "Я не хочу". А потім покаявся і пішов. Котрий же з двох учинив волю батькову? (Біблія)

X. Прочитайте текст. Спробуйте переказати його, змінивши композицію так, щоб він починався з висновків. Якого ораторського ефекту ми при цьому досягаємо?

Відомий байкар Езоп був рабом у давньогрецького філософа Ксанфа. Він мусив готувати різні страви. Одного разу, коли Ксанф перебував у доброму гуморі, він наказав Езопові приготувати для гостей найсолодшу страву. Езоп купив та приготував язик. На питання господаря, чому саме язик, раб-мудрець відповів: "Адже саме за допомогою язика будують міста, вивчають науки, просять, вітаються, миряться, освідчуються в коханні. Тому, очевидно, немає нічого солодшого, ніж язик."

Дуже сподобалося це Ксанфові та його гостям.

Іншим разом зацікавлений дотепністю Езопа Ксанф задумав, аби раб подав на стіл для гостей найгірше, що може бути. Езоп знову подав язик, що викликало загальне здивування. Пояснення було таке: "Що може бути найгіршим від язика? Язиком люди занапащують один одного, оббріхують, лицемірять, сваряться, вбивають, розв'язують війни..."

Гості та господар погодилися з Езопом, хоча він і стверджував речі, які, на перший погляд, виключають одна одну.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Волков А.А. Структура лекции. — М., 1986.

Клюев Е. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). — М., 1999. — С.62–146.

Кохтев Н.Н. Риторика. — М., 1994. — С.102–127.

Культура русской речи /Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. — М., 1998. — С.129–139.

3.4. ЛОГІЧНІ ТА ЕМОЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРОМОВИ

Наша духовно-розумова діяльність будується на тому, що дві півкулі головного мозку спеціалізуються так: ліва півкуля “керує” логіко-розумовою роботою, підрахунками тощо; права ж — роботою інтуїтивно-художньою та емоційною. Коли перед нами тип людини “розумової”, в якій переважає діяльність лівої півкулі, то це тип “сухуватої”, дещо стриманої чи обмеженої в почуттях особи. Навпаки, є люди бурхливо-емоційні, у яких, як кажуть, слова та вчинки йдуть поперед думок. Але переважна більшість людей щасливо об’єднує обидва типи духовно-розумової діяльності, належно розмірковуючи й не втрачаючи здатності відчувати “серцем”.

Існує погляд, буцімто промова має бути перш за все “емоційною”, насиченою живими й відкритими почуттями, інакше, мовляв, виникає враження нещирості. Ніяк не заперечуючи справедливості таких вимог, зазначимо, що самими лише емоціями аудиторію переконати важко. Вислухавши емоційну, але малозмістовну промову, слухачі розходяться з невиразним почуттям невдоволення: начебто все було й широко, й емоційно, але про що, власне, говорив оратор? Кібернетики, що займаються проблемами інформаційної змістовності мови, ладні навіть заперечувати будь-яку емоційність у повідомленні: для них емоції — то лише шумовий ефект, який означає брак справжньої інформації. Це, звісно, теж односторонність, бо емоція сама вже є достатньою інформацією. Але, безперечно, що, звертаючись до людей, оратор мусить прагнути переконати їх не лише власними почуттями, але й силою логіки.

Про це добре сказано у Сопера: “Під час промови важливо не те, що відбувається на трибуні, важливо, що відбувається у свідомості слухачів. Промова — засіб; відгук аудиторії — мета. Промова служить цій меті, якщо вона викликає реакцію слухача. В інформаційній промові бажаний відгук — прагнення знати, в агітаційній — воля до цілеспрямованого мислення та дії. Як можна досягти такої реакції? Двома шляхами: 1) подаючи докази, що схиляють до переконання та дії; й 2) апелюючи безпосередньо до почуттів слухача. Задля зручності назвемо ці два види впливу логічним та психологічним” (далі автор вказує, що ці два засоби впливу на аудиторію невід’ємні один від одного).

Природна цікавість людини знати причини тих чи інших явищ є основою для наших доказів. Користуючись категоріями “правильне” чи “неправильне”, оратор дотримується певної системи цінностей. Якщо, наприклад, промовець з самого початку засудив смертну кару, то він вже не може робити після цього “реверанси” на користь даного способу покарання, твердити, що це “виправдане інтересами суспільства”. Це буде порушенням логічного постулату промови.

Тобто в основі логічного аналізу закладено вибір системи цінностей: щось ми вважаємо прямим, а щось — кривим. Так само, як у геометрії теорема будується на недоведених, але прийнятих на віру аксіомах, так і будь-яка промова має в основі своїй **аксіологію** (вчення про цінності, розділення добра та зла). Перед тим, як виступати й переконувати, оратор сам повинен чітко усвідомити, що він має подати як неспростовну істину. Погане враження справляє той, хто починає шукати істину безпосередньо на трибуні (якщо це, звичайно, не заздалегідь визначений риторичний прийом).

3.4.1. Логічні докази автором своєї правоти

Система логічних доказів (авторитетні посилання, статистика, різноманітні приклади та висновки), покликаних переконати слухачів. У мисленні здавна виділяють два методи — *індукцію* та *дедукцію*. Індукція — хід думки від часткового до загального. Наприклад: “Василь говорить грамотно, цікаво і змістовно. Василь — добрий ритор. Отже, добрий ритор говорить грамотно, цікаво і змістовно”. Дедукція, навпаки, — хід думки від загального до часткового. Наприклад: “Добрий ритор говорить грамотно, цікаво і змістовно. Василь — добрий ритор. Отже, Василь говорить грамотно, цікаво і змістовно”.

Індуктивну логіку варто застосовувати тоді, коли ми узагальнюємо великий за обсягом статистичний матеріал, перебравши чимало прикладів. Тут приклади — ілюстрація для готової тези. Навпаки, саме теза формулюється як висновок з наведених фактів, їхнє узагальнення; висновок начебто формулюється на очах у слухачів, що справляє ефект співучасті аудиторії в акті мислення. Кожен слухач ніби сам приходиться до цього висновку, хоча насправді це ми ведемо його. Так, перерахувавши відомі приклади морального занепаду — наркоманію, пияцтво, проституцію, рекет, убивства тощо, ми можемо запропонувати слухачам порівняти цю сумну статистику зі спокійним та цивілізованим життям: висновок напрашується сам собою.

Можна було б піти зворотним шляхом: підкреслити, що там, де люди змалку виховані в атмосфері добра, менше ґрунту для злочинів та моральної деградації. І тоді вже наводити низку прикладів. Перевага першого способу в тому, що тут приклади — не ілюстрація до висунутої догматичної тези, а матеріал для розумової роботи слухачів.

Прикладів має бути достатньо для того, що висновки не виглядали нечисленними, “притягнутими за вуха”. Недостатня кількість прикладів справляє враження, що оратор щось підтасовує, що йому немає чим довести свою правоту. Не можна також наводити приклади виключні, нетипові. Якщо, наприклад, десь син вбив власну матір, не варто інтерпретувати такий злочин як свідчення занепаду всього суспільства — слухачів може образити, розгнівати те, що всі вони поставлені нібито на один щабель з виродком.

Часто на практиці оратори при використанні індукції вдаються до доказу за *аналогією*, тобто висновку від часткового до часткового. Аналогія — це умовивід, що базується на схожості суттєвих ознак явища. *Обов’язковою умовою при наведенні аналогій є зіставлення за суттєвими ознаками (а не випадковими)*. Наприклад, я — учень шостого класу — не в змозі осягти матеріал підручника сьомого класу; ви — також учні шостого класу — так само не в змозі. На жаль, життя такі моделі мислення часто спростовує. Отож, з аналогією треба бути обережним.

При використанні дедукції можна також спростити, спрimitизувати проблему, ставши, по суті, на той самий шлях, що й старогрецькі софісти. Наприклад, гасло “Ворогів революції слід знищувати!” в сполученні з відкриттям “Моя сестра — ворог революції!” закликає до недвозначного рішення, але прийняти його — справа суто особистого смаку.

Логічна побудова виступу

Існують закони логіки, які оратор не може порушувати. Саме слово “логіка” (від грецького *λογικός* — побудований на міркуванні) означає науку про форми та засоби висловлення думки. Термін також пов’язаний з відомим нам поняттям “логос” — слово, зміст, основа, наука. Антична та середньовічна наука вивела такі закони логіки:

1. **Закон тотожності** (всяка суть збігається сама з собою). На практиці це означає, що ми дотримуємося певного значення слова, уникаючи варіантів. Наприклад, якщо ми говоримо про дівочу косу, то слово “коса” ми повинні вживати тільки у даному значенні (пор.: “коса” як інструмент косаря).

2. **Закон протиріччя** (ніяке судження не може бути одночасно істинним та помилковим). Тобто вислови, що протирічать один одному, не можуть бути водночас істинними.

3. **Закон виключеного третього** (істинним може бути або вислів, або його заперечення). Із двох висловів, що протирічать один одному в той самий час і стосовно того ж предмета (явища, особи), лише один — істинний.

Іноді об'єднують закон протиріччя і виключеного третього у загальне положення: між двома висловами, що протирічать один одному, нема середнього (третього не дано). Наприклад: “Ця стіна біла” і “Ця стіна рожева”. Тільки одне твердження — істинне, третє — виключено.

4. **Закон достатньої підстави** (всьяке судження, що приймається, має бути належним чином обгрунтоване).

Достатньою підставою для оратора можуть бути: фактичний матеріал, цитати, наочність. Все це дає змогу переконати аудиторію у справедливості своєї думки.

Логічні помилки

Такі помилки виникають тоді, коли порушено вищезазначені закони логіки або ж логічні прийоми використано недобросовісно (софістично).

Основні види логічних помилок

1. *Підміна тези* (побудова виступу на неправильних поглядах). Наприклад: “Вивчати логіку не треба, бо можна без неї прожити”.

2. *Недоведена основа доказу*. Наприклад: “Пора відкинути церковну мораль як застарілу”.

3. *Визначення невідомого через інше невідоме*. Наприклад: “Атман — це індивідуальна проява Брахмана”.

4. *Подання визначення через заперечення*. Наприклад: “Трамвай збудувати — це вам не ішака купити” (І.Гільф та Є.Петров).

5. *“Коло” в доказі*. Наприклад: “Якщо ти цього не втрачав, то ти його маєш”. — “Чи втрачав ти роги? Ні? Отже, ти їх маєш”.

6. *Неврахування полісемії слова*. Наприклад: “Чи будемо ми сьогодні ввечері дивитися фільм? — Подивимосья” (слово “подивимосья” тут може означати і те, що співбесідники подивляться фільм, і сумнів у цьому).

7. *Об'єднання неспіввідносних понять*. Наприклад: “Цей чоловік має прекрасні жінку і авто”.

8. *Повторення доказу (тавтологія)*. Наприклад: “Цього не може бути, бо такого не може бути”.

9. *Поспішні висновки після недбалого перерахування фактів.* Це “докази” типу: “Оскільки поруч зі слідами багатьох первісних людей часто знаходять рештки людиноподібних істот, це означає, що саме ці істоти розводили багаття”. Але логічніше припустити, що їх там було засмажено.

10. *Модель після цього, отже, по причині цього.* Наприклад: “Після ворожіння про дощ пішов дощ. Отже, ворожіння безперечно було причиною дощу”.

11. *Нерозрізнення об'єктів дії,* визначене невмінням правильно побудувати речення чи встановити зв'язок між реченнями. Наприклад: “Іван — сирота. Його батько помер, коли йому було 26 років” (незрозуміло, кому — батькові чи сину).

Тобто логіка не є пусте, формальне розумування, відірване від життя. Навпаки, знання її законів і типів логічних помилок допоможе промовцеві уникнути смішного й незграбного положення, коли його докази нікого не переконують, бо їх недоведеність чи штучність, або й неконкретність може бути легко викрита будь-якою розумною людиною, яка задасть лекторові запитання.

Логічні моделі, наведені вище, потрібно мати на увазі при підготовці матеріалу, складанні плану виступу, написанні тексту. Ви мусите знати, що алогічні або помилкові положення вашого виступу можуть у будь-який момент повернутися проти вас, якщо виникне дискусія. З іншого боку, негідно ораторові, який себе поважає, використовувати логічні підтасовки, аби вплинути на аудиторію.

Варто також знати, що психіка людини базується не лише на логічних моделях. Саме наше розумування є часто методом оборони та обґрунтування у власних або ж у чужих очах цілком ірраціональних поривань. Відомо, наприклад, що в людей, чия психіка ушкоджена, існує суїцидальний синдром, неусвідомлене тяжіння до смерті (самогубства). Так само патологічного вбивцю тягне вбивати не тому, що це для нього чимось вигідно, а тому, що так вельми йому зіпсоване й спотворене почуття самоствердження. Параноїдальні особи, що вчиняли подібні злочини, здатні вельми красномовно, годинами обґрунтовувати правильність своїх лихих вчинків, але тут логіка служить безумству. З іншого боку, коли адвокат у суді закликає до співчуття злочинцеві, змальовує його нещасне дитинство, обставини, які привели цю людину на дно життя тощо, то це є, хоча й ірраціональним, але проте людським, і ніхто за це адвоката не осуджує.

3.4.2. Психологічні докази оратором своєї правоти

Психологічна налаштованість аудиторії

Ви приходите в аудиторію, де сидять живі люди, що мають власну думку щодо питань, про які ви говоритимете. Ви можете відчувати серед них “своїх”, але не завжди. Адже виступати часто-густо доводиться перед людьми індивідуальними, яким усе байдуже, й перед тими, хто настроєний відверто вороже. Будь-яку бездоганну логіку може збити брутальний хуліганський вигук, зле, прискіпливе зауваження, “невинне” запитання на зразок: “Чи довго ви ще говоритимете? Час іти на обід” тощо. Тому треба вміти враховувати психологічний настрій аудиторії, зважаючи на неусталеність і конфліктність психіки підлітка та юнака. Ваше завдання — або закріпити чи, принаймні, не зрушити ті позитивні емоції, які зібрали громаду людей, або ж подолати все те, що вороже вам і ставить за мету зірвати чи знецінити ваш виступ.

Перш за все звертайте увагу на вік аудиторії — це допоможе вам і обрати правильну та цікаву саме для цієї категорії людей тему промови, і “прорахувати” реакцію аудиторії. Наприклад, якщо аудиторія дитяча, то потрібно враховувати, що діти не можуть спокійно сидіти протягом, скажімо, години, їхня увага переключається на інші об’єкти. Тому оратор у виступі перед дитячою аудиторією повинен обов’язково змінювати форми розповіді, не переважувати дітей фактами, вводити у розповідь елементи гри, бесіди і т.п. Якщо аудиторія юнацька, то потрібно враховувати, що юнаків та дівчат насамперед цікавлять питання кохання, сенсу буття і т.п. Крім того, молодіжна аудиторія достатньо емоційна та відверта: оратор повинен бути готовий до найнесподіваніших запитань. Зріла аудиторія — менш емоційна, вона, на відміну від юнацької, скоріш за все буде слухати ввічливо, але її важче зацікавити, її непросто захопити якоюсь ідеєю, тобто переконати.

Крім того, щоб не зробити “невидимого” кордону між собою та аудиторією, досвідчені оратори користуються займенником “ми”, а не “я”: “Ми розглянемо”, “Ми побачили” і т.п. Це допомагає аудиторії відчувати себе активною учасницею творчого процесу, а не суто пасивними слухачами.

Бажання та сподівання людей

Як точно відзначає П.Сопер, більшості людей притаманні психологічні установки на самоствердження, на продовження роду, на досягнення здоров'я й збереження життя¹. Це продиктоване елементарним, "інстинктивним" страхом істоти за власне життя й життя та благополуччя своїх близьких. Але психологічно варто апелювати не тільки до тих бажань і страхів, які наводить Сопер, а й до ширшого кола психологічних імпульсів.

Так, дослідник перелічує звичайні бажання й прагнення, які є у будь-якої людини:

— *фізичне благополуччя*, пов'язане з прагненням людини зберігати життя й здоров'я, свободу й діяльність; отож, викликаючи почуття загрози всьому цьому, ми одразу ж пробуджуємо увагу аудиторії;

— *економічні інтереси*, прагнення до власності й гарантій добробуту, в першу чергу — у сфері професійній (скажіть робітникам, що завод буде закрито, й це одразу викличе підвищений інтерес);

— *суспільні інтереси*, які включають прагнення людини до престижу, авторитету й влади, а також до піднесення статусу тієї групи, до якої дана людина належить; питання національної та соціальної консолідації, або ж те, що їм заперечує й противиться — це завжди "жива струнка" будь-якої аудиторії;

— *розвага* — "інстинкт гри", що сполучається з духом змагання, ризику й досягнення нових обріїв;

— *почуття власної гідності*: люди люблять, коли оратор підкреслює їхній розум, практицизм, проникливість тощо; натяк же на те, що перед оратором сидять не дуже розумні люди, назажди зруйнує контакт з цією аудиторією².

Проте дослідник визнає й прагнення людини до істини, підкреслюючи, що пробудити в людях почуття справедливості, співчуття до слабкого, високі душевні поривання теж не так вже й складно (хоча й відмічає не без сарказму, що такі поривання не вимагають чогось більшого, ніж "віддати голос", надати "моральну допомогу"). Це свідчить, що автор не так вже й багато надій покладає на совість і загалом вищі моральні цінності слухачів, зовсім обходячи увагою, до речі, успіхи релігійних проповідників. Але він таки добре знає, що завжди, коли кордон між добром і злом різко окреслений, оратор, що знає свою справу, прямолінійним та щирим закликком до кращих душевних поривань слухачів досягне гарячої підтримки³.

Логічна та психологічна мотивація

Отже, "залізни" докази самі по собі мало що дадуть, якщо ви не матимете на увазі людських почуттів, основних емоцій, якими живуть люди. Логічний виклад треба "пересипати" апеляцією

¹Сопер П. Основы искусства речи. — С.186–190.

²Там само. — С.286–290.

³Там само. — С.294.

до почуття безпеки, шляхетності, справедливості, національно-суспільних інтересів тощо.

Потрібно постійно повертатися до цих “незримих” моментів, які мусять стати головним фактором вашої “агітації”. Їх можна висловити “відкритим текстом” (експліцитно), або ж у “підтексті” (імпліцитно), так би мовити, між рядками, але цю лінію треба вести протягом усієї промови.

Так, у III промові проти цезаря Катіліни Ціцерон постійно витримує лінію викриття змови проти республіки. Він дуже детально описує, як Катіліна та його “співучасники в злочині” втекли з Риму, де вони розташувалися (Мульвій міст), як оборонялися від загону, посланого Ціцероном, як було захоплено листи заколотників. Автор промови не відмовляє собі в задоволенні так само детально розповісти про власну роль у ліквідації заклоту, хоча й приписує з великою скромністю остаточну заслугу Юпітеру (проте саме автору допомагає, мовляв, Юпітер). Легкими торканнями словесного пензля Ціцерон викликає огиду до своїх ворогів (“...істинно, виганяючи його з Риму, я передбачав, квірити, що після усунення Катіліни мені не доведеться боятися ані сплюха Публія Лентула, ані товстуна Лулія Касса, ані скаженого в нестямі Гая Петага. З усіх цих людей варто було боятися саме лише Катіліни, але і його — лише доки він знаходився в стінах Риму. Він знав усе, вмів підійти до будь-якої людини, він наслідуювався навертати до себе людей, вивідувати їхні думки, підбурювати їх; він мав здібність замислити злочинну дію, й цій здібності вірно служили його язик та руки”¹). Тут автор пригадує історію про те, як блискавка знищила ідолів Капітолія, як довго й безуспішно прагнули їх відтворити й створити нового — Юпітера, що дивився б на схід — це, мовляв, мусило б забезпечити стабільність державі. З усіх цих розрізнених начебто мотивів, наприкінці вимальовується тема самозвеличення політика, якому, за підтекстом, допомагає сам Юпітер: “...аби ви могли насолоджуватися миром, який нічим не порушується, — про це буду піклуватися я, квірити!”²

Постійно повторюючи, які огидні вороги республіки, як мало зробили попередники Ціцерона для стабільності держави, детально розгортаючи історію вигнання Катіліни й свою участь у ній, Ціцерон вперто проводить основну логічну лінію, але начебто постійно переймаючися емоціями релігійного благочестя, громадянського обурення й огиди до ворогів республіки — людей, що їх ненавидять самі боги...

Приклади Ціцерона, як бачимо, дуже конкретні, він не боїться кілька разів повторювати одне й те ж, але з кожним разом все сміливіше наближаючись до основної ідеї: заколотники — вороги не лише республіки, а й богів, в той час як він, Ціцерон, має підтримку богів, отже, мусить мати прихильність римлян-квіритів.

В жодному разі не можна замість доказів чи переконань звертатися до псевдопсихологічних доведень на зразок: “А той, хто не розуміє цього, просто дурень” чи “Це побачить навіть осел”. Докази, подібні до цих, на жаль, ще зустрічаються, скажімо, у

¹Ціцерон. Речи: В 2 т. — Т.1. — М., 1962. — С.316–317.

²Там само. — С.321.

вчителів, які не вміють дохідливо пояснити матеріал чи відповідати на запитання.

Нові поняття: аксіологія, індукція, дедуція, закони логіки, логічні помилки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яке фізіологічне підґрунтя існує в сфері розмежування раціонального та емоційного в нашій духовно-психічній діяльності?

2. Чи промова обов'язково мусить бути насиченою емоціями? Чи може оратор зовсім обійтися без емоцій? Чи є емоція інформаційним моментом?

3. Як впливає на виклад матеріалу оратором система його моральних цінностей (аксіологія)?

4. На чому базується система логічних доказів у виступі оратора?

5. Що таке індукція та дедуція? Наведіть власні приклади.

6. Що таке доказ за аналогією? Чому ним треба користуватися обережно?

7. Які основні закони логіки не слід порушувати оратору?

8. Що таке логічна помилка? Пригадайте види логічних помилок та спробуйте дати свої приклади.

9. Чи може оратор апелювати до самої лише логіки? Чи тільки логікою визначаються вчинки людей?

10. Що таке психологічна налаштованість аудиторії?

11. Як оратор мусить враховувати бажання та сподівання людей?

12. Чому вправний оратор зміло поєднує в промові логічні та емоційні моменти? Як, на вашу думку, це можна зробити?

3.4.3. Практичні завдання

I. Відтворіть пропущену ланку в доказах. Визначте, які з доказів побудовані на індукції, а які — на дедуції.

1) Усі вчителі навчають учнів. Віра Петрівна навчає учнів.

2) Коля знає п'ять мов. Коля — поліглот.

3) Я вступаю в університет. Я — абітурієнт.

4) Ми любимо говорити про природу. Ми любимо говорити про тварин.

5) У цій родині всі вміють дотепно жартувати. Мар'яна вміє дотепно жартувати.

II. Визначте, який з текстів побудований за допомогою дедуції, а який — за допомогою індукції. Підсумуйте це в коротких тезах.

1) Ви запитуєте, як він опинився в будинку? Для цього було дуже багато способів, але він обрав найпростіший. Виходячи з того, що багато людей не

закривають на ніч вікна, а тільки прикривають їх, він спробував пройти через вікно — доторкнувся до нього, і воно відчинилося. В цьому йому майже “допоміг” сам господар квартири. Тоді злочинець прослизнув на кухню. Він знав, що саме тут він може знайти інструмент для скоєння злочину. І він не помилився.

2) Сьогодні, коли Петро збирався на роботу, в нього спочатку згорів сміданок, потім він зробив праскою велику пляму на сорочці і ще довго чекав на тролейбус. Через все оце він запізнився. “Який же я нещасливий!” — подумав він.

III. Прочитайте даний текст. На якому логічному законі його побудовано? Обґрунтуйте свою думку.

Гомерівський епітет — поетичне означення, яке характерне для Гомерового епосу (“Іліада”, “Одіссея”). Дві ознаки характеризують ці епітети: вони *складені*, об’єднують два корені і *постійні*, тобто назавжди закріплені за певними словами або іменами. Наприклад: *світлоока богиня, швидконогий Ахіллес, сріблoluкий Аполлон, золототронна Гера, хитромудрий Одиссеї* і т.д. Український перекладач “Одіссеї” Б.Тен користується епітетами *многослізний, богорівний* тощо (*Словник літературознавчих термінів*).

IV. Визначте логічні помилки в наступних реченнях та класифікуйте їх:

1) Цією пральною машиною користуємося я та моя донька. Їй вже більше сімнадцяти років.

2) Він мав чарівну доньку та велику квартиру.

3) Учителька питає учня:

— Послухай, Сергійку, якщо я кажу: “Я красива” — який це час?

— Минулий, Валентино Василівно (*І.Страшко*).

4) Синтаксис — це не фонетика, а фонетика — не синтаксис.

5) Що ви кажете! Вона не може вийти заміж, тому що ніколи цього не робила!

6) “Спартак” — це погана команда, тому що мій тато ніколи не вболіває не за неї, а тільки — за “Динамо”.

7) Розмова в Києві перед Золотими Воротами:

— Невже ці ворота й насправді золоті?

— Так, Золоті.

8) Після лекції у нас був гарний настрій. Отже, якщо у вас поганий настрій — ходіть на лекції.

9) Діти не можуть мати своєї думки, бо вони ще малі.

10) Він ніколи не мовчить, коли його питають. Отже, він — відмінник.

11) Ми можемо не читати цей твір, тому що він стоїть останнім у списку літератури.

V. Наведений текст побудовано переважно на логіці. Які психологічні моменти (наприклад, приблизне змалювання настрою Олега, відомого завойовника) тут можна залучити для мобілізації уваги студентської аудиторії?

Думаємо, що Олег-таки ходив на узбережжя Каспійського моря — у відповідності зі свідченнями хазарського документа. Арабський географ першої половини X ст. ал-Масуді повідомляє, що якісь руси на п’ятистах судах,

піднявшись по Дону, волоком перебралися на Волгу, спустилися по ній і попливли на південь уздовж західного узбережжя Чорного моря. В цих русах найприродніше бачити вихідців з Тмутаракані, яка була розташована у низів'ях Дону. Але ж хазарський документ повідомляє, що Хельгу-Олег напередодні походу на Каспій оволодів Тмутараканню. Арабські джерела стверджують, що в Каспійському поході руси були майже всі перебиті ворогами (персами?). Можливо, склав голову за Каспійським морем і князь Олег.

VI. Опишіть нинішню політичну ситуацію в Україні, виклавши власні суб'єктивні емоції. Потім перепишіть цей текст, користуючись самими лише логічними доказами. Порівняйте обидва тексти. Який текст — перший чи другий — дався вам легше? Спробуйте поєднати обидва тексти в новий варіант.

VII. Спробуйте уявити, що вам хочеться поділитися враженнями про нещодавно прочитану книгу: а) зі своїм другом; б) зі своїм дідусем; в) одногрупниками. В чому полягатиме казуальний момент вашої розповіді в кожному випадку?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Адамов Е. Рациональное и эмоциональное в ораторском выступлении // Политическое самообразование. — 1982. — № 3.

Войшвилло Е.К. Логическое следование, связи и законы логики // Модальные и интенциональные логики. — М., 1978.

Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988. — С.71–102.

Эрастов Н.П. Сочетание требований логики и психологии в лекции. — М., 1980.

Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. — М., 1990.

Клюев Е. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). — М., 1999. — С.82–137.

Сазонтьев Б.А. О сочетании рационального и эмоционального в публичной лекции. — М., 1974.

Сопер П. Основы искусства речи. — М., 1995. — С.234–273.

Усмов А.И. Логические ошибки (как они мешают правильно мыслить). — М., 1958.

3.5. ЕЛЕМЕНТИ ХУДОЖНОСТІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ ПРИЙОМИ В МОВІ ОРАТОРА

3.5.1. Художньо-словесний образ і закони його створення

3.5.1.1. Поняття про художній образ

Вище ми говорили про логіку оратора як могутній засіб переконання аудиторії. Але не будемо забувати й про те, що повноцінна психічна діяльність базується на використанні можливостей обох півкуль мозку: “логічної” і “художньої”. Це значить, що без емоцій, без хвилювання годі й думати про повноцінну промову. Але хвилювання має бути не стихійним сплеском, який розбухує і промовця, і слухачів.

Немов річку вводять у гранітні береги, щоб плин води було приборкано й випрямлено, аби вода не піднялася й не затопила площі і вулиці, так і оратор тримає свої емоції під контролем, “дозує” їх вияв. Нагадаємо: Феофан Прокопович вчив не занадто віддаватися почуттям, приборкувати будь-яке хвилювання. Навіть якщо вас щось глибоко хвилює, ви маєте донести до своїх слухачів не тільки почуття трагедії та власний розпач, але й пробудити надію на світле, щасливе розв’язання ситуації.

Для того, щоб емоції легше було приборкувати, надавати їм естетичного виразу, використовується *х у д о ж н і й о б р а з*. Це знали вже античні риторичні, які щедро запозичували поетичні прийоми.

Відмінність образу від силогізму полягає в тому, що образ наче показує, малює вашу думку. Образи ґрунтуються на конкретно-чуттєвих переживаннях дійсності: *зорових, слухових чи тактильних* враженнях. Так, мистецтво живопису (живописний образ) спирається на те, що бачать наші очі. Музика використовує те, що здатні відчувати наші вуха. Слово ж містить у собі можливості всіх видів мистецтва.

Ось поет змальовує жнива, коли над полем дзиччать серпи, перетинаючи сухі й пружні, нагріті сонцем стеблини жита:

Між межами жваво, жваво
Жовте жито жнуть жєнці.
(Д.Загєл)

Що створює тут враження отого дзиччання? — Повтор звуку “ж” в кожному слові вірша.

А можна словом і “малювати”:

“Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси” (М.Коцюбинський).

Ми наче бачимо в уяві своїй оті “мокрі коси”, що їх спускають клуби вологого мороку нагорі — хмари, бачимо дощ немов живу істоту, породження осені.

Отож, переконати можна й шляхом логіки, й шляхом отакого малювання засобами художнього слова. Створений вами образ буде не менш переконливий, ніж будь-який умовивід. Народ здавна користувався художнім словом, навіть коли не знав грамоти: “Насупився, мов чорна хмара!” — говорилося про лихого, непривітного чоловіка, від якого чекаєш щомиті “грому й блискавки”.

Нехтувати такими можливостями слова промовцеві не годиться. Отож, розглянемо шляхи створення словесного образу.

Як відомо, в мові виділяються **звуки, слова, словосполучення** (також речення). Образ твориться переважно на рівні звуку (фоніка) та слова (художня лексика). Однак художня гра може спостерігатися й на рівні синтаксису, хоча традиційне вчення про синтаксичні фігури до поезики не відноситься.

3.5.2. Звуковий рівень тексту

Звуки мови з точки зору лінгвістики вивчає такий розділ мовознавства, як *фонетика*. Але нас ця наука зараз не цікавить: ми поміркуємо лише, як можна “малювати звуком”. Цим займається *фоніка* (літературознавчий термін), яка вивчає

засоби створення образу самими лише звуками. Отой звук “ж” у вірші Д.Загула і є приклад фоніки, художнього використання звука з метою створення образу. Водночас треба пам’ятати, що випадкові співзвуччя можуть викликати небажаний ефект. Був час, коли радянський автомобіль “Жигулі” за кордоном ніхто не купував, доки його не перейменували на “Ладу” — справа в тому, що в західних мовах словом “жиголо” називають чоловіка, який торгує своїм коханням. Може виникнути небажаний “додатковий” образ і при накопиченні таких “невинних” форм, як, скажімо, дієприслівникові форми на -вши: сказавши, спитавши та ін.; або: “Чи є борошно?” (можна почути “Чиє борошно?”).

Використання з метою створення образу груп приголосних називається *алітерацією* (від лат. ad — “до” + littera — “літера”), *голосоних* — *асонансом* (від лат. assoно — “повторюю”). Наприклад, напружене повторення звуків “с”, “з”, “ч” з метою створення психологічної атмосфери дискомфорту: “У причільне вікно світе світ. Боляче він урізується в очі... а одвести очей, одірвати від того світу — вона не зможе” (П.Мирний). Чи повторення голосного звуку “і” (“ї”), що створює інтонацію тужливого голосіння: “Мов батько та старший брат, ходив він біля неї, виніс і подушку з спальні, підсунув під голову і сам сів коло неї. Наче квітка біля білої лілії, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда, затягнена у чорне плаття” (П.Мирний).

3.5.3. Лексичний рівень тексту

Основним матеріалом оратора є не звук, а слово. Словниковий запас культурної людини — багатий, гнучкий. Грамотна, чиста мова одразу створює враження освіченості, інтелігентності. Але не плутайте вираз “літературна мова” з виразом “мова художньої літератури”. Перший — означає: грамотна, нормована мова ораторів, учителів, проповідників. Другий — мова письменника, якою часто творяться художні образи. Але досвідчений оратор черпає з обох джерел. Ось чому ми розглядаємо тут суму літературних прийомів, які базуються як на літературній нормі, так і на відхиленнях від неї.

Літературна норма. Оратор як носій культури мусить спиратися перш за все на літературну мову, нормовану правилами граматики. Промова, в якій багато помилок, не тільки створює негативне враження про самого оратора, але й утруднює сприйняття самої промови, відволікає від теми.

Культура мови оратора — “це процес свідомого відбору та використання тих мовних засобів, що допоможуть лектору швидко

та результативно досягнути мети в кожній конкретній ситуації публічного виступу”¹.

Найпоширеніші мовні помилки, яких слід уникати оратору:

1) *Неправильний наголос*: іскра́, стату́я... Іноді від наголосу залежить і семантика (значення) слова, наприклад, *орган*–*орга́н* і т.п.

2) *Неправильна вимова окремих звуків*. Перш за все йдеться про фізичні вади – шепелявість, гаркавість тощо, для виправлення яких існує система спеціальних вправ. Але, крім того, іноді й люди, що не мають фізичних вад, неправильно вимовляють звуки, не дотримуючись норм орфоепії. Найчастіше в цьому випадку слова вимовляються так, як вони пишуться, що не завжди правильно. Наприклад, пишемо “яєчня”, але вимовляємо “яєшня”.

3) *Неправильне вживання слів за семантикою (значенням)*. Наприклад, у деяких українських діалектах *к р і с л о м* називають *с т і л е ц ь*. Особливу увагу тут потрібно звернути на правильне вживання фразеологічних зворотів.

4) *Невміння розрізняти окремі морфемі в слові*. Наприклад, префікси: “Він *о б и р а в* капелюх в магазині” (не “обирав”, а “вибирав”).

5) *Вживання дієслова-зв’язки “буде” (майбутній час) в контексті теперішнього часу*. Наприклад: “Шевченко буде великий український поет” (не “буде”, а “є”).

6) *Вживання зв’язки “це” перед словами “який”, “котрий”, “коли”, “де”*. Наприклад: “Невстигаючий – це який має двійки” (правильно: “Невстигаючий – це той, хто має двійки”).

7) *Тавтологія – повторення однокореневих слів*. Наприклад: “Він *п е р е к о н л и в о* *п е р е к о н а в* усіх у своїй правоті”; “В цьому *о б р а з і* автор *з о б р а ж у є* “маленьку людину”.

8) *Використання плеоназмів (слів одного значення)*. Наприклад: “Поет у своїх віршах зобразив *д і й с н і с т ь*, *р е а л ь н е* *ж и т т я*”.

9) *Слова-паразити*: ну, скажімо, зрозуміло і т.п.

10) *Невміння враховувати стилістичне (емоційне) забарвлення слова (фрази), тобто невміння включати слово (фразу) в контекст*. Більшість слів належить до нейтральної лексики (вода, море, струм, батько і т.п.), але є певні групи слів, які належать до емоційно чи стилістично забарвленої лексики, і ними потрібно користуватися дуже обережно. Наприклад: “Студенти прийшли *п о б а л а к а т и* з новим деканом”.

¹Ораторское искусство как вид общественной деятельности: Материалы университета лекторов г. Москвы /Сост. Елигулашвили Г.С. – Вып. IV. – М., 1981. – С.73.

11) *Какологія* — сполучення уламків стійких словосполучень у новий, неправильний зворот. Наприклад: “справив великий вплив” — від “мав вплив” + “справив враження”.

Оратор мусить дотримуватися граматичних норм. Проте й досвід художника слова може бути для нього придатний. А майстри слова, письменники, часто неначе “граються” усілякими неправильностями й порушенням норм грамоти, аби створити яскравий образ дійсності. Так, у письменника навіть *тавтологія* та *плеоназм*, які звичайно трактуються як помилки, можуть стати виразним засобом мови; те ж саме спостерігається і у досвідченого оратора¹.

Оскільки основною одиницею мови є слово, то лексику з цього погляду можна поділити на два типи:

- 1) слова з прямим значенням (т. зв. **автологічна лексика**);
- 2) слова з переносним значенням (т. зв. **тропи**).

Наприклад, слово *зірка* може мати пряме значення — “небесне світило”. Але у виразі *зірка моїх очей* ми маємо справу з тропом, поетичним образом кохання.

Основа всякого тексту становлять слова з прямим, автологічним значенням. За стилістичним забарвленням вони **нейтральні**: “Сонце світить в небі” — тут кожне слово означає лише явище, що за ним стоїть.

Здавалося б, автологічна лексика мусить завжди вкладатися в рамки літературної норми. Проте *існує велика група слів, що, маючи пряме, автологічне значення, водночас виходять за рамки літературної норми*. Письменники охоче вживають їх, наприклад, в мові персонажів, щоб створити відповідний образ. Це — просторіччя, канцеляризми, діалектизми, жаргонізми, неологізми, архаїзми, варваризми, солецизми.

Просторіччя. Є така ненормована лексика, якою люди широко користуються: *скизлити, гамселити, ушкварити, глигати, верзти* тощо. Як правило, вживання такого слова оратором викликає сміх, гумористичний ефект. Це т. зв. просторіччя. Вони дають певний образний ефект: *глигати* — не те ж саме, що “жадібно ковтати”; це образ “живоглота”, людини тваринних інстинктів. Отож, ввести 1–2 просторічних слівця можна, якщо ви до такого ефекту прагнете.

Але відвертої безграмотності намагайтеся уникати. Напри-

¹Наприклад, вираз “прекрасний красень” — свідчення убогості мови, невміння знайти епітет до слова “красень”. Це тавтологія як типова помилка. Водночас тавтологія може бути прекрасною стилістичною фігурою, якщо вона будується на свідомій грі відтінками слова: “страх і жаж”, “сумний та меланхолійний”, “живе життя” та ін.

клад, вирази на зразок “схожий до” (замість “подібний до” або “схожий на” й т.п.) засмічують мову.

Канцеляризми. Засмічують мову також канцеляризми, що прийшли в нашу мову від часів Петра I з російських імператорських указів. Вже у XVIII ст. І.Котляревський глузував з людей, що будують свою мову на канцеляризмах, створивши образ бездушного бюрократа Возного: *“до формального определения о моей участи, открой мне, хотя в термини, партикулярно, резолюцию, могу ли — тебе-то як його, без отсрочек, волокити, проторів й убитков получитьи во вичное і потомственное владение тебе — движимое і недвижимое имение для души моеї...”* Не треба пояснювати, яке враження виникає у слухачів, якщо ви користуватиметеся таким убогим лексиконом.

Діалектизми — від грец. “διάλεκτος” (говірка, місцева мова). Відомо, що національна мова не зводиться до літературної, грамотної мови. Її творить також сума діалектів, якими користуються жителі окремих місцевостей (часом в двох селах, розташованих поряд, говорять по-різному). Наприклад: *сарака* (нешасний), *файно* (гарно) — це діалектизми з говірок Західної України. Діалектизми можуть бути й “фонетичними”: на Поліссі слова “віл”, “кінь”, “дош” вимовляють як *вул, кунь, дорц*.

Часом діалектизми (як і просторіччя) є дуже виразними, красивими. Якщо ви виступаєте перед носіями даного діалекту, варто показати, що ви з ним знайомі, це зміцнить довіру до вас. Але з точки зору норм літературної мови повний перехід на діалект або надмірне його вживання можуть створити враження провінціала, людини неосвіченої.

Жаргонізми — від франц. “argot” (жаргон) — означає мову якоїсь вузької групи (студенти, торговці, злодії тощо). Криміналізація життя в наші дні призвела до справжньої біди: засмічення мови “блатним” жаргоном. Тільки й чуєш повсюди: “Козьол!”, “Бабки” й т.п. Судить самі, чи годиться інтелігентному ораторові підкреслювати, що він стоїть з тим, хто цей жаргон уживає, на одному щаблі. Це не означає, що для змалювання відповідного образу-персонажа чи середовища не можна вжити колоритного жаргонізму. Тим більше, що є жаргон студентів, лікарів тощо — тобто цілком пристойних груп людей. Але оратор, якщо він не хоче підкреслити свою приналежність саме до такої групи, мусить уникати жаргонізмів.

Вульгаризми — від лат. “vulgāris” (простий, низький). Це, як правило, лайливі слова. З їх допомогою теж можна створити яскраві образи: *брехуха! пашекуха! сука!* Не треба довго думати й над тим, якими фарбами буде змалювано одночасно й ваш образ, ваш культурний рівень.

Неологізми — від грец. “νέος” (новий) + “λόγος” (слово). Слова-неологізми — це нові слова, що створюються самим автором, якому іноді хочеться вжити таке слівце, якого ще “не було”. Правом творення нових слів користуються звичайно письменники. В.Антоненко-Давидович якось ужив замість звичайного слова “шупальце” ним самим винайдене слово *мацок* (від “мацати”). Образ виникає живий та виразний, але судить самі, що вийде, якщо послідовно замінити всі знайомі слова неологізмами. Вас перестануть розуміти.

Архаїзми — від грец. “ἀρχαῖος” (стародавній). Це застарілі слова (*кирея, жупан* — одежа; *мортира* — стародавня гармата; *пернач* — знак полковницької влади в запорізькому війську). Вживання їх допомагає змалювати давню епоху. Наприклад, проповіднику важливо вміти користуватися біблійними архаїзмами, що відбивають реалії давнього життя у Святій Землі: *хитон* — одежа; *динарій, лепта* — гроші; *Синедрион* — Рада Єрусалимського Храму. Але зловживати цим жанром лексики не радимо.

Варваризми — від грец. “βάρβαρος” — чужоземець. Греки колись зневажливо називали “варварами” (бороданями) інші народи. Звідси й “варваризм” — слово, запозичене з чужої мови. Таке слово здатне одразу “намалювати” образ чужої, далекої дійсності.

У нашій мові сьогодні в основному це **церковнослов'янізм** (зі старої церковної мови, давньоболгарської за походженням, яку з Балкан нам принесли св.Кирило й Методій та їхні учні): *отче, долги, суций* та ін. В російській мові після відомої реформи М.Ломоносова церковнослов'янська лексика склала разом з корінними російськими словами урочистий стиль (“Восстань, пророк, и виждь, и внемли, Исполнись волею Моей...”, О.Пушкін). У нас, навпаки, існує тенденція повністю звільнитися від “слов'янщини” й перейти на живу сучасну українську мову. Проте в обмеженій кількості слов'янізми сприяють неповторній окрасі мови (особливо церковної). Інша справа — **русизм**. Засміченість запозиченнями з російської мови — наслідок трьохсотлітньої русифікації України — справжня біда, особливо ж зважаючи на близькість двох мов. Буває, що українець наче “лінується” вжити рідне слово.

Солецизми — від грец. “σολοικισμός” (від назви м.Сол, грецької колонії в Малій Азії, де грецька мова була засмічена). Солецизми — це свідоме вживання граматично неправильних форм з метою створення певного образу. Наприклад: “*Вона стара собака* — зуби з'їла на цій справі”. Тут іронія полягає в тому, що слово “собака” (чоловічого роду) спеціально віднесено до жінки, при зовнішній нейтральності використання прислів'я.

З а п а м' я т а й т е: всі ці групи лексики — досить сильні засоби створення образу.

Як на палітрі вправного маляра не занадто багато яскравих, “гучних” фарб, так і ораторові не варто зловживати ані просторіччями, ані жаргонізмами, ані архаїзмами.

Нагадуємо: у всіх тих випадках значення слова не змінюється (*мушкет* є “мушкет”, старовинна вогнепальна зброя, а не, скажімо, “автомат”). Тобто це **а в т о л о г і ч н а л е к с и к а**.

Але трапляється й використання слів у переносному значенні (з гр.μετα — перенесення); звідси вираз “металогічна лексика” (або тропи).

Тропів ми знаємо чимало: епітет, порівняння, метафора, уособлення, персоніфікація та чимало інших.

Троп — від грец. “τρόπος” (зворот) — вживання слова чи виразу в переносному, образному значенні. Виникнення тропів, очевидно, збігається зі становленням людської мови як такої, коли первісна людина ще не відокремлювала себе від довкілля, намагаючись досягнути взаємозв'язок речей у світі. Троп саме і встановлює ці зв'язки, знаходячи аналогії, порівняння. Наприклад, **залізна брама** — брама, зроблена з заліза (у прямому значенні). Якщо ж ми кажемо “**залізний характер**”, то це вже переносне значення. В основі переносу — якості металу.

Троп є обов'язковим елементом поетичної мови і нерідко — красномовства, його можна назвати формою художнього мислення.

Тропи поділяють звичайно на два розряди: **п р о с т і** (епітет та порівняння) і **с к л а д н і** (всі інші).

Порівняння. Це — зіставлення одного предмета з іншим на основі їх спільної ознаки; своєрідний живопис словом, спрямований на те, щоб розбудити уяву слухача (читача): “**Зорі — то людській душі**” (П.Куліш).

Я втомлена, як квіти восени,

котрі вже часом хочуть залишитись
лише в далекій пам'яті дощів...

(Л.Костенко)

Порівняння відіграють дуже важливу роль при описах, вони допомагають уявити об'єкт розмови.

Епiтeт — від грец. “ἐπίθετον” (додаток). Епітет образно визначає річ, людину чи дію, підкреслюючи найбільш характерну чи вражаючу якість. “**Чи слід молодиці світити грішним волоссям проти Божого сонця?**” (І.Нечуй-Левицький).

З видів епітета можна виділити **о к с ю м о р о н**¹ — з'єднан-

¹Інокли оксюморон називають *катахрезю*.

ня нез'єднанного. Наприклад, **гарячий лід, холодне серце, блакитна кров** і т.п.

М е т а ф о р а — від грец. “μετάφορα” (перенесення) — перенесення значення (ознаки) слова за принципом подібності на інше. Наприклад: **чаша терпіння, печать мовчання, у чужу душу не влізеш, випити гірку чашу** та ін. Метафори охоче використовують поети:

*Жоржини на чорнобильській дорозі
вже другий рік як струшують біду.
(Л.Костенко)*

Метафору можна назвати “головним” тропом. У “Поетиці” Арістотеля підкреслюється важливість опанування метафор і зазначається, що вміння складати гарні метафори — ознака справжнього таланту.

Метафора за своєю суттю є скороченим порівнянням, в якому пропущено сам об'єкт порівняння. Наприклад: **звістка летить**. Можна “розшифрувати” цю метафору так: *птахи летять; звістка летить, мов птах; звістка летить*.

У о с о б л е н н я. Надання неживим речам або природним явищам людських рис: **лисичка-сестричка, вовчик-братик, дядько-ведмідь** й т.п. Уособлення дуже характерне для фольклору з його міфопоетичною свідомістю, використовується також літераторами: “**А ліс шумить, стогне...**” (О.Кобилянська). Цей прийом оратор може використати, наприклад, коли йдеться про збереження рідної природи.

П е р с о н і ф і к а ц і я¹ — від лат. “persona” (особа) + “acere” (робити). Дуже близький до уособлення прийом, тільки тут а б с т р а к т н е явище набуває рис живої особи. Цей прийом характерний для старовинної риторичної літератури: “**Туга зійшла** по Руській Землі” (“Слово о полку Ігоревім”); проте, його охоче використовують і деякі сучасні письменники: “**Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, задурить чоловіка**” (О.Кобилянська).

А л е г о р і я — від грец. “ἀλληγορία” (іносказання). Алегорія — зображення абстрактного поняття чи явища через конкретний образ. Алегорія однозначна (на відміну від символу), вона схожа на емблему. Наприклад: відома всім алегорія кохання — **серце**; алегоричне зображення зміни війни на мир — “**І перероблять мечі свої на лемехи, а списи свої на серпи**” (Іс. 2–4). Часто алегорії приходять з літератури: **Тартюф** — алегорія лицемірства, **Дон Кіхот** — алегорія лицарства і т.п.

¹Інколи ці тропи (уособлення та персоніфікацію) об'єднують терміном *прозопоєя*.

Символ — від грец. “σύμβολον” (умовний знак). Символ — це багатозначна метафора. Головною відмінністю символу від алегорії є те, що кожна людина може розшифрувати символ по-своєму, він — багатозначний. Деякі символи широко використовуються в нашій повсякденній мові (наприклад, *зоряне небо* сприймається як символ духовної висоти). Символи полюбляє церковна словесність: в “Євангелії від св. Івана” Ісус Христос називає себе *Виноградиною*, Батька свого — *Виноградарем*, а символом Його учнів є галуззя (15:1–5).

Метонімія — від грец. “μετωνυμία” (перейменування) — перенос назви з одного предмета на інший на підставі суміжності значень. Наприклад: *порцеляна* (як матеріал, з якого зроблено посуд, так і сам посуд); *тарілка борщу* (як сам посуд для їжі, так і міра їжі); *читати Франка* (як сам автор, так і його твори); *у нього шлунок* (як орган тіла, так і хвороба цього органу) та ін. Деякі види метонімії настільки поширені, що визначаються окремо, наприклад, синекдоха.

Синекдоха — від грец. “συνεκδοχή” (співвідношення). Це — різновид метонімії, перенесення значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень: частина замість цілого, ціле замість частини, однина замість множини, множина замість однини. Наприклад: *перемовитися словом; він має світлу голову; я стою за червоною блузкою, учень тепер вже зовсім не той*.

Гіпербола — від грец. “ὑπερβολή” (перебільшення) — художнє перебільшення, укрупнення: “*Мало який птах долетить до середини Дніпра*” (М.Гоголь). Гіперболи часто вживаються в політичній полеміці та пропаганді тощо.

Літота — від грец. “λιτότης” (простота) — художнє зменшування. Наприклад: *Від Ніжина до Києва рукою подати*.

Літота — протилежний до гіперболи троп, але вони дуже тісно пов’язані, тому можна сказати, що літота — теж гіпербола (перебільшення певної ознаки).

Перифраз — від грец. “περί” (біля, навколо) + “φράζω” (кажу) — описовий зворот мовлення, що вживається для того, аби надати реченню більшої виразності, уникнути повторення (пор. з синонімом). Наприклад: *Мав вилупитися чорт, та півні заспівали — вродився чоловік. Так тобі й рие, так тобі й крутить, мов той рогатий анциболот у чорторії* (Б.Грінченко). Типовий перифраз: *Автор книги Екклесіястової*, себто Соломон Премудрий, цар-проповідник.

Евфемізм — від грец. “εὖ” (добре) + “φημί” (слово) — заміна табуйованих (священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи або ж просто непристойних) слів описовими синонімічними словами (зворотами). Наприклад: заміна в Біблії та в

повсякденній мовній практиці імені Божого Я г в е, яке заборонено вимовляти віруючому єврею, словами “Адонай” (Господь), “Саваоф” (Володар Анголів) тощо. Дуже поширені евфемізми в різного роду сленгах: “жмурик” (мрець), “шнурки в склянці” (батьки вдома) тощо.

А м ф і б о л і я — від грец. “ἀμφιβολία” (двозначність) — троп, в якому спостерігається гра непроясненим значенням слова. Наприклад: *Заєць в тролейбусі* (про кого йдеться — про лісового звіра в незвичній ситуації чи про безбілетника?). Амфіболія здатна різко мобілізувати інтерес аудиторії.

Не всі мовні явища, що описуються в словниках літературознавчих термінів, відносяться до сфери художнього образу. Часом це гра словом на рівні синтаксису, комбінації слів, які народилися переважно не як образне переживання дійсності, а як чиста “гра словом”; їх батьківщина — не поетика, а риторика. Те, що дані явища більше притаманні віршовим формам, не означає, що вони за природою своєю художні — весь фольклор і старовинна література написані віршами, але часто не ставлять художніх завдань (наприклад, філософська поема Лукреція “Про природу речей”). Але ритор здавна використовує ці явища, що тепер вже характерні як для художнього, так і суто риторичного тексту.

Пізньолатинський ритор Рутілій Намаціан склав навіть вірші, у кожному з яких було репрезентовано якусь риторичну фігуру (або те, що тоді зараховувалось до класу фігур). Це не є принципова філологічна класифікація — автор подає приклади просто за алфавітом. Проте вражає багатство спостережень пізньої античності над закономірностями гри, що виникає при сполученні слів. Подаємо як довідку самі лише назви, які часто не потребують навіть прикладів чи пояснення: *відрізки, член, охоплення, переставляння, розрізнення, контраст, подавання причин, випередження, відповідь, однозначаття, однозакінчення, кільце, подвоєння, короткість, відтінок, багатосполучниковість, безсполучниковість, розчленування, перегляд, сплетіння, посилення, поступка, відступ, вигук, рівноцінність, співзвучність закінчень, багатовідмінковість, подобозвучність, підкріплення, підрозрізнення, вставка, попередження, уподібнення, вільномовлення, припущення, співвіднесення, накопичення, зближення, тричлен, зображення, виправлення, випередження, перестановка, перехід, подвійне заперечення, зв'язка, варіація, заміна, пропуск, надуживання, опис, приєднання¹.*

Питання про співвідношення фігур та тропів давно і безнадійно заплутане: іронію, наприклад, в одних посібниках класифікують як троп, в інших — як фігуру. “Класична стилістика передбачала широкий перелік стилістичних фігур; численні класифікації зводилися до зовнішнього їх сортування”². Ми не будемо

¹Поздня латинская поэзия. — М., 1982. — С.432-442.

²Словарь литературоведческих терминов. — М., 1974. — С.353.

вдаватися в дискусію, яка вимагала б занадто багато місця й уваги, а просто подамо класифікацію основних типів фігур відповідно до постулатів класичної риторики, яка виправдовує себе вже не одне століття¹. При цьому багато цікавих і змістовних термінів, які можна знайти в класичній риторичі (що в основному стосуються підвидів фігур або тропів — наприклад, *антономазія* як різновид синекдохи, *антиметабола* як різновид антитези та ін.), ми змушені опустити — це ускладнило б наше завдання, яке полягає в тому, аби дати майбутньому оратору твердий мінімум найсуттєвіших явищ.

3.5.4. Синтаксичний рівень тексту

Синтаксис — один з найважливіших рівнів мовлення, тому що саме він виражає структуру авторського мислення. Синтаксис підкреслює, акцентує увагу на певних важливих моментах, що усталилися в кожній національній мові протягом століть. Їх називають *ф і г у р а м и* (від лат. *figura* — позиція в танку).

Полісендитон — від грец. “πολυσύνδετον” (багатосполучниковість). Цей прийом часто використовується в Біблії: “*І розкрився Храм Божий на небі, — і Ковчег Заповіту Його в Його храмі з’явився. І зчинилися блискавки, і гуркіт, і громи, і землетрус, і великий град...*” (Об. 11:19). Він надає стилю урочистості та значущості.

Асиндетон — від грец. “ἀδύνδετον” (безсполучниковість). Може передавати статичність зображуваного явища, описуючи його з різних боків або його внутрішню динаміку. Наприклад: *Прийшов, побачив, переміг*.

¹ Не так давно було зроблено спробу поставити крапку в суперечках такого роду: автор підручника “Риторика” Є.Клюєв (М., 1999), проаналізувавши концепції як старовинних авторів, так і сучасних вчених (М.Гаспаров, В.Григор’єв, Ж.Дюбуа та ін.), спробував звести цей багатющий матеріал до прозорі, ясної схеми. Він виходить з суто лінгвістичної позиції: для нього поетичний прийом є, по суті, різновидом риторичного прийому, і на цій підставі він зводить тропи та фігури в один ряд. При цьому Є.Клюєв досить дотепно, але не дуже переконливо розділяє тропи — “акірологічні” (неправильні) вирази — на дві групи: ті, що забезпечують відповідність висловлювання дійсності, і ті, що забезпечують вираз ширчих думок і почуттів — “власне тропи” і “не власне тропи”. Хотілося б знати, де автор знаходить критерій об’єктивної відповідності тропу реальності. Чому, власне, *метафора* є правильною картиною дійсності, а *аносіонеза* (фігура замовчування) — суб’єктивний вираз, “не власне троп”? Так само можна заперечити віднесення таких явищ, як *алітерація* та *асонанс* до рангу фігур (мікрофігур), що продиктовано ігноруванням яскравої образної природи цих прийомів; автор зводить їх просто до формальної ознаки. Цей формально-структуралістський підхід до образу як просто “послідовності слів” дає змогу будувати стрункі схеми, але руйнує не самі лише класичні поняття, а й очевидні ознаки явища.

З е в г м а — від грец. ζεύγμα (зв'язок) — підпорядкування слів, словосполучень одному узагальнюючому слову (пор. з однорідними членами речення). Наприклад: *Так як не загинув ні на війні, ні від звіря, ні від води, ні з коня падаючи, так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде Божого повеління* (“Наука кн. Володимира Мономаха дітям”).

С и н т а к с и ч н и й п а р а л е л і з м. Повторення однакової структури речень (1234/1234). Наприклад: *Учення — світ, а невчення — тьма* (присл.), *“Що снилося, то снилося! А що я кажу, то вже кажу!”* (О.Кобилянська). Або:

Хто віночка пойма,
той дівоньку возьме,
Хто вінка дістане,
То той моїм стане
(Купальська пісня)

Х і а з м — від грец. “χιασμός” (зворотний) — порядок слів, при якому спостерігається синтаксичне “перехрещення” на зразок літери Х. Класичний приклад хіазму: *“Одні живуть, аби їсти, інші їдять, аби жити”*.

С и м п л о к а — від грец. “συμπλοκή” (сплетіння) — збіг у паралельних структурах початку, кінця або середини. Наприклад: *Хто вимагав допиту рабів? Анній! Хто їх представляв? Анній* (Цицерон). *Може на тебе хто недобрим оком глянув? Може тебе такий вітер обвіяв?* (М.Вовчок).

3.5.5. Стилiстичний рiвень тексту

Р и т о р и ч н і в и г у к и. Для ораторської мови характерні риторичні вигуки, які являють собою гасла в чистому вигляді. Наприклад: *Бережіть рідну природу! Шануйте своїх батьків!*

Р и т о р и ч н і з в е р т а н н я. Риторичні звертання виражають емоційне ставлення оратора до об'єкта його промови, причому оратори звертаються часто не тільки до людей, але й до неживих предметів або абстрактних понять: *Тобі, о Вітчизно, наші душі й наші серця!* До риторичних звертань можна віднести й етикетні формули: *Пані та панове!* та ін.

Р и т о р и ч н і п и т а н н я. Питання, відповідь на які вже закладено в самому питанні, або відповідь не потрібна, вони передають роздуми автора. Наприклад: *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* (П.Мирний); *Чи насправді сміється той, хто сміється останнім?* Риторичне питання може завершувати опис якоїсь ситуації чи, навпаки, передувати цьому опису.

А н т и т е з а — від грец. “ἀντίθεσις” (протиставлення). Це протиставлення антагоністичних (чи ситуаційно антагоністичних)

явищ. Наприклад: *Ні Богові свічка, ні чортові кочерга. Переметься лихо — добро буде. Питання життя або смерті* (присл.). *Біси на зло посилаємі бивають, а Ангели на благоє* (Іпатієв літопис 1015 р.).

Іронія — від грец. “εἰρωνεία” (прихована насмішка). Фігура, за допомогою якої авторові легко натякнути на своє ставлення до об’єкта, дати зрозуміти аудиторії, що він критично ставиться до зображуваної ним людини чи явища, хоча прямо цього не висловлює. Наприклад:

Колись були Орфеї, а тепер корифеї.
А як же він став корифеєм, як не був Орфеєм?
Сам Орфей не був корифеїй.
Він навіть не бував у Спілці.

(Л.Костенко)

Іронія є невід’ємною складовою частиною гумору та сатири: зображення людей, подій та явищ у карикатурному вигляді; гумор базується на м’якій і доброзичливій іронії, а сатира — на гострому неприйнятті об’єкта зображення.

Каламбур — від франц. “calembour” (гра слів) — це гра омонімією слова, яка має відтінок комізму. Наприклад: *Останній зовсім не обов’язково буде останнім*. Проте каламбури більш властиві для побутового, ніж для інших видів красномовства.

Парадокс — від грец. “παράδοξος” (дивний, неочікуваний). Парадокс — це неочікуване судження, висновок, що різко розходяться з загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту. Одним з найвідоміших є парадокс Сократа: *Я знаю, що я нічого не знаю*.

Епістрофа — від грец. “ἐπιστροφή” (обертання, поворот назад) — риторична фігура, що складається з повторення одного і того ж слова чи звороту. Наприклад: *Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмєєш рятувати мене від самої себе* (Л.Українка). *Якби ви були завернулися, лелічко, то було б можна його врятувати!* — кликнув із несласаним жалем. — *Якби ви були завернулися!* (О.Кобилянська).

Діафора — від грец. “διαφορά” (розрізнявати) — це різновид повтору: повторюються слово чи вираз, які щойно прозвучали, але вони набувають більш експресивного звучання. Наприклад: *Нам обіцяли, що ціни підвищуються тимчасово. Тимчасово — означає назавжди*.

Анафора — від грец. “ἀναφορά” (винесення вгору) — лексико-синтаксичне повторення слів чи словосполучень на початку прозаїчних речень (у віршах відповідно — рядків). Наприклад: *Голос Господній із силою, голос Господній з величністю*.

Голос Господній ламає кедрини, голос Господній трощить кедрини, кедрини ливанські” (Іс. 29:4,5). Пор.:

Такої дивної отрути
я ще ніколи не пила.
Такої чистої печалі,
такої спраглої жаги,
такого зойку у мовчанні,
такого сяйва навкруги.

(Л.Костенко)

Епифора — від грец. “επι” (після) + “φορο” (той, що несе) — зворотний анафорі прийом, повторення тих самих слів (слово-сполучень) у кінці речень (у віршах — наприкінці віршових рядків або строф). Наприклад: *Теплота нашого серця — тобі, Тарасе! Щира синівна любов наша — тобі, Тарасе!*

Анадиплозис (стикування) — від грец. “ἀναδίπλωσις” (подвоєний) — лексико-синтаксичне повторення слова (слово-сполучення) в кінці рядка (речення), яке ніби “підхоплюється” на початку наступного речення. Наприклад: *Засоби масової інформації одноставно твердять про розбудову України. Розбудова України — це наша спільна справа!*

Інверсія — від лат. “inversio” (перестановка) — незвичний, нехарактерний для даної національної мови порядок розташування слів. Використовується з метою привернути увагу слухача. Наприклад: *Пити за перемогу не годиться завчасно, то прикмета погана* (Н.Рибак).

Обрив. Перервана мова: коли йдеться про щось одне, а потім переводиться на інше (часто виражається крапками). Наприклад: *І пригадалося йому рідне село під стріхами... потім багатопверхові будинки над зеленим яром... Околиця міста, куди він перебрався жити.*

Апосіопеза (замовчування) — від грец. “ἀποσιώλησις” (той, що замовчав) — обрив, що містить в собі щось невимовне, підтекст. Мова переривається тому, що потрібно щось “сховати” чи імітувати таємницю. Так, у детективі до останніх сторінок приховується ім’я злочинця. Цей прийом може використовуватись, коли оратор хоче показати, що в нього наче перехоплює подих від чогось незвичайно болісного, радісного і т.п. Наприклад: *Тут би тільки жити..., а вони візьми та умри* (П.Мирний). *Я б сказав вам устю правду, але...*

Еліпс — від грец. “ἐλλειψις” (вада, дефект) — пропуск слова, яке легко відтворити, воно ніби “підказується” контекстом (пор. з неповними реченнями). *Як захрестити себе й навкруги, то [тоді] чорт не приступить* (М.Вовчок). На письмі еліпс найчастіше позначається тире. Наприклад: *Собаки щонаочі вили — [тому що] вмирущого чули* (П.Мирний).

П а р а л е п с и с — від грец. “παράληψις” (пропуск) — фігура, яка утворюється, коли оратор повідомляє саме про те, що начебто намагався приховати. Ця фігура часто використовується для комічного ефекту або для нищівного сарказму. Наприклад, у популярному анекдоті, в якому грають в карти ведмідь, лисиця та заєць, і лисиця, звісно, хитрує, розлючений ведмідь попереджує: *“А хитруна будемо бити по морді, по нахабній рудій морді!”* Пор. також: *Я вже мовчу про те, що ви пияк і розпусник чи Як би то не дати зрозуміти, що наш шановний керівник абсолютно некомпетентний у цій справі.*

А л ю з і я — від лат. “allusio” (натяк) — натяк на якийсь відомий факт. Наприклад: *нитка Аріадни, Танталові муки* і т.п. Звичайно алюзія є ознакою ерудиції оратора і спрямовує промову в річище високого стилю. Але слід пам’ятати, що оратор тут звертається до аудиторії, яка належить до одного з ним рівня, має спільний культурний код. Зловживання алюзіями в “чужій” аудиторії здатне лише затьмарити зміст. Алюзія може стати і засобом іронічного змалювання явища, пародії, іронії: *Моєю ниткою Аріадни на сьогоднішньому іспиті був конспект лекцій, захований під сорочкою.*

Р е м і н і с ц е н ц і я — від лат. “reminiscentia” (спогад). Це — відгомін вже добре відомого тексту, який у всіх на пам’яті. Наприклад: *От і згадали ми Івана Оверковича незлим, тихим словом.* Ремінісценція звичайно виступає як ознака високого стилю, але, як бачимо з наведеного прикладу, може виступати і як іронічний прийом.

А н о м і н а ц і я — від лат. “anponinatio” (перейменування) — створення нового слова на основі двох інших, відомих слів. Найчастіше ця фігура використовується для сатиричного ефекту. Наприклад: *перукарня + перекурити = перекурня; ухватити + приватизація = прихватизація.*

Г р а д а ц і я — від лат. “gradatio” (поступовість) — стилістичний прийом, що дає змогу відтворити вчинки, думки, почуття або події в розвитку.

Види градації. К л і м а к с — розташування слів за семантикою зростання, накопичення: *Він боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ або під тварину або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті* (О.Кобилянська). *Така поведінка не тільки негарна, вона непорядна, навіть неприпустима.*

А н т и к л і м а к с — розташування слів за семантикою послаблення, або й навіть втрати ознаки: *Ми не маємо права знищувати природу, навіть шкодити їй, ані на кузьку оту малу наступити, ані листочка зеленого зірвати.*

Усі подані вище тропи та фігури в основному базуються на прагненні оратора чітко і ясно передати думку та емоцію. Проте в останні роки поширюється практика використання ірраціонально-алогічних, неправильних з погляду логіки й навіть граматики структур. Це, безперечно, — вплив живої розмовної мови, а інколи навіть хизування своєю невченістю. Явище зовсім не нове — уже старовинні риторики подають подібні випадки. Цікаво також, що ці конструкції знаходять сьогодні певного роду обґрунтування, узаконюються як ораторська норма¹.

3.5.6. Стиль ораторського твору

Поняття “стиль” (від лат. “stylus” — стрижень для письма) означає спосіб викладу своїх думок. Ще в античності помітили, що один пише легко й вільно, а інші — невправно, з труднощами; тоді й виникли поняття “легкого стилю” й “важкого стилю” (малося на увазі, хто як вміє писати). Потім це поняття стало загальним визначенням ораторської вправності.

Сучасна філологія надзвичайно ускладнила поняття стилю. Достатньо сказати, що немає згоди між мовознавцями та літературознавцями в тому, як розуміти стиль. Не бажаючи занурювати читачів у теоретичні дискусії, ми подаємо найпростіші й найзагальніші настанови, які покликані допомогти оратору-початківцю дотриматися певної єдності в стилістиці тексту, навчитися оперувати різними стилями мови.

Основна ідея, яку треба засвоїти, — стильові принципи та системи не є чимось мертвим і застиглим. Вони функціональні: залежно від свого завдання оратор може використати принципи одного чи іншого стилю, або й скомбінувати їх у своєму тексті. Так само він може уникати певної стилістики, якщо вона небажана. Наприклад, виступаючи в студентській аудиторії, оратор дотримується нейтрального, книжного, сухуватого стилю. Але коли він бачить, що слухачі стомилися, він намагається розважити аудиторію, пожартувати, або, навпаки, вдатися до гнівних інвектив проти тих, хто не дозрів до сприйняття його виступу. А ось вживання просторіччя чи вульгаризмів в академічній аудиторії зовсім небажане.

¹Наприклад, у посібнику Є.Клюєва “Риторика” подано розгалужену систему синтаксичних конструкцій, що їх автор визначає як “деструктивні фігури” (інколи вжито й більш сильні вирази — “дефектність синтаксичної структури”, “захарашення повідомлення деталями”, та ін.). Це: *тмезис, анаколуф, силлєпис, аккумуляція, ампліфікація, експлеція, конкатенація* (сюди також автор відносить *інверсію та еліпс*). Однак Є.Клюєв не тільки не засуджує вживання цих явищ, але й відверто мідлується з тої живої різноманітності мови, яку вони створюють.

Слід розрізняти *усно-розмовний* стиль та *писемно-книжний*.

Очевидно, що до усно-розмовного належать ті мовні явища, які ми спостерігаємо в побуті, але це не означає, що усно-розмовний стиль будується на вульгаризмах, табуйованій лексиці або діалектизмах. Слід розуміти його як літературно-розмовний стиль, що базується на літературній нормі.

Писемно-книжний стиль — це стиль наукових досліджень та лекцій, ділових паперів, журналістики, радіо і телебачення. Він також ґрунтується на літературній нормі. Проте є певні і очевидні відмінності між стилістикою канцелярії та стилістикою академічного дослідження, між стилістикою газетярства і стилістикою живого слова, яке летить через засоби масової інформації.

Певною мірою цей розподіл відповідає диференціації в старих підручниках “мови уривчастої” та “мови плавної”¹.

Хочеться застерегти читачів від однієї поширеної помилки, яку часто допускають. Йдеться про виділення в статусі особливого стилю т. зв. стилю художньої літератури. При цьому художність розуміється як суто формальна прикраса мови тропами та фігурами. Насправді ж письменник лише в старовинні часи був пов'язаний якоюсь стильовою системою, і то лише в рамках одного твору (наприклад, “високий”, “середній” та “низький” стилі класицизму). Розкріпачення і н д и в і д у а л ь н о ї м а н е р и письменника, ускладнення структури художнього тексту, яка дедалі частіше включає в себе не лише “голос автора”, але й голоси персонажів, поліфонічність сучасної літератури роблять поняття “стиль художньої літератури” достатньо беззмстовним. Адже письменник, мов живописець з палітри, бере з багатства загальнонаціональної мови (та й з інших мов) ті кольори, які йому потрібні для вирішення художніх задач. У письменника треба вчитися саме вмінню виробляти власний, індивідуальний стиль, і водночас використовувати “чужу” стилістику. Однак треба уникати безпринципної мішанини стилів, еkleктики. Наприклад, змішування своєї і чужої мови здавна визначено іронічною назвою “макаронічний стиль” (від італ. слова “maccheroni” — макарони; страва, в яку прийнято додавати різні домішки). Наш сумнозвісний “суржик” — безпринципне змішування української та російської мов — типовий макаронічний стиль; до нього ж слід віднести т. зв. язичіє — суміш церковнослов'янської мови з елементами живих польської, російської, української мов, що колись культивувалося в західноукраїнських землях.

¹Львов Л. Элементарный курс теории словесности. — Одесса, 1914. — С.48–49.

Урешті-решт важливо не пристосовуватися до якоїсь стильової системи чи систем, а вміло їх використовувати. Індивідуальність оратора — ось що має бути головним.

Базові поняття:

стиль оратора: усно-розмовний, книжно-писемний, індивідуальний, макаронічний;

літературна норма, культура мови оратора, мовні помилки: тавтологія, плеоназм;

ф о н і к а, алітерація, асонанс;

л е к с и к а:

1) *автологічна лексика: а)нейтральні слова; б)слова з підвищеною експресивністю: просторіччя, канцеляризми, діалектизми, жаргонізми, вульгаризми, неологізми, архаїзми, варваризми, солєцизми;*

2) *тропи: порівняння, епітет, метафора, уособлення, персоніфікація, алегорія, символ, метонімія, синекдоха, гіпербола, літота, перифраз, евфемізм, амфіболія;*

с и н т а к с и с (фігури): а)синтаксичні (полісендитон, асиндетон, зєвгма, синтаксичний паралелізм, хіазм, симплока), б)стилістичні (риторичний вигук, риторичне звертання, риторичне питання, антитеза, іронія, каламбур, парадокс, еліпс, апасіопеза, паралепсис, алюзія, ремінісценція, аномінація, градація).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що ви знаєте про художньо-словесний образ? Пригадайте, чим різняться риторика та поетика.

2. Що таке фоніка? Чим вона відрізняється від фонетики?

3. Чи можна створити художній образ підбором звуків? Що таке алітерація та асонанс?

4. Чому саме словесний (лексичний) рівень мови є основним моментом творення художнього образу?

5. Що таке літературна норма та культура мови оратора? Які найпоширеніші мовні помилки ви знаєте?

6. Розкрийте поняття "автологічна лексика". Чим вона відрізняється від тропу? На які розряди поділяється?

7. Що таке слова з нейтральним стилістичним забарвленням? Яке місце займають вони в ораторській мові?

8. Які слова в групі "автологічна лексика" не є нейтральними за стилістичним забарвленням (слова з підвищеною експресивністю)? Назвіть їх розряди.

9. Дайте визначення, що таке "троп". Навіщо ораторові тропи? Що таке прості та складні тропи? Які розряди простих та складних тропів вам відомі?

10. Спробуйте дати свої приклади тропів.

11. Чому питання про співвідношення тропів та фігур у класичній риторичі досить заплутане? Наведіть приклади спірних трактувань (іронія і т.п.).

12. Дайте визначення, що таке “фігура” (синтаксичний рівень тексту). В чому полягає диференціація між синтаксичними та стилістичними фігурами?

13. Назвіть розряди синтаксичних фігур. Наведіть власні приклади.

14. Назвіть розряди стилістичних фігур. Наведіть власні приклади.

15. Що таке стиль? Як реалізується ця категорія в ораторській справі? Які різновиди стилів ви можете назвати й охарактеризувати?

3.5.7. Практичні завдання

I. Проставте наголос.

Батьківський, статуя, циган, цемент, Расін, кулінарія, табу, християнин, мізерний, пеня, відгомін, Тацит, догмат, феномен, дочка, завдання, бажаний, дихання, український, запроданець, поняття, випадок, Макбет, гастрономія, жалюзі, магазин, параліч.

Звірте розставлені вами наголоси з словниковою нормою.

II. Виправте неправильні вирази.

Вказала про це; відмічав про те, що; роз'яснити про роль; було свідченням про те, що; молодь ходять по вулиці; велику увагу приділили на тісний зв'язок; підкреслювалось про те, що.

III. Виправте граматико-стилістичні помилки в наступних реченнях:

Добра людина — це котра думає насамперед про інших. Київ — це буде столиця України. Юність — це коли вам двадцять. Вулиця Франка — це де тролейбусна зупинка. Горілка — це буде алкогольний напій. Гарні книги — це які примушують замислитися. Синтаксис — це буде один з розділів науки про мову.

IV. Підберіть фразеологізми (крилаті слова), які служили б синонімами до наступних слів. Наприклад, до слова “дурний” це можуть бути: “думає хвостом”, “За дурною головою і ногам нема спокою”, “Поки розумний думає, то дурень уже робить” тощо.

1) Розумний. 2) Красивий. 3) Скупий. 4) Ледачий. 5) Злий.

V. Яке явище висміюється у наведеному уривку з вірша Д.Білоуса “Що значить слово “значить”?”

Раз на запитання просте -

Що значить слово “значить”? -

сказав: це, значить, значить те,

що слово “значить” значить!

VI. Прочитайте текст; знайдіть у ньому слова, які вживаються лише в західноукраїнських землях.

Безперечно, слабкість, недуга, старість, нещастя, нужда зближають людину до Бога. В дійсності старі люди, слабкі жінки, пригноблені відчувають більшу релігійність, віднаходячи скоріше шлях до Бога. Біля Христа тиснуться насамперед та найбільше люди упосліджені та ті, хто потребує помочі й порятунку. Христос сам і приділює їм особлившу увагу, оздоровляючи, воскресаючи, потішаючи, допомагаючи. Це могло б викликати мильний погляд, що, мовляв, Бог є нам потрібний, аби заповнити наші прогалини, щоб прийти на поміч, де інші не знають, що далше (І.Ортинський).

VII. За допомогою яких лексичних засобів передано психологічний стан в даному уривку:

На серці було так легко! Хотілося зацюкюбити щось таке!.. Хотілося стрибати, жмакати когось в обіймах!..

VIII. Виділіть з даного лексичного матеріалу слова, які вживаються в сфері академічного красномовства. До яких груп лексики належать слова, що залишилися?

Чкурнути, дотримуватися, диференціація, фанійний, говорити, ідіот, ідіома, пошана, хронологія, шампусік, глаголити, вода, шурупити, довбанути, фонема, природа, вуйко.

IX. Спробуйте у поданому нижче реченні замінити вульгари́зми на евфемізми та перифрази.

У неї морда – хоч пацюки бий! Не лізь своїми ратицями до мене обійматися!

X. Чому поданий уривок викликає комічний ефект? Спробуйте переписати цей текст в потрібному лексико-стильовому ключі.

Прискореними темпами я ковтала їжу. Мій чоловік, що ніс відповідальність за своєчасне забезпечення кухні різними сільськогосподарськими продуктами для приготування належних страв, добре справлявся зі своїми сімейними обов'язками. Тому за останній календарний рік я налагодила своє харчування на високому рівні.

XI. Пригадайте виступ (лекцію, урок, проповідь, виступ по телебаченню чи радіо тощо), в якому ви спостерігали порушення літературної норми. Що це було за порушення? Якою була реакція аудиторії?

XII. Зробіть текст яскравим, художнім, емоційним, уживши порівняння, епітети та метафори.

І знову літо. Спек. Полудень. Поблизу озеро. Воно знаходиться в тіні дерев. Хочеться викупатися у воді.

XIII. Виділіть епітети в цих реченнях. Поясніть, чому одне й те ж слово в одних випадках виступає просто як означення, а в інших – як епітет?

Жовте листя кружляло під осіннім вітром. Золоте листя тонко дзвеніло під осіннім вітром.

Тепле почуття ворухнулося в моїх грудях. Тепле повітря влилося у розчинене вікно.

Вогненний заклик оратора наче запалив присутніх. Вогненний потік лився з доменної печі.

XIV. Вимовіть наступні фрази зі звичайною та іронічною інтонацією:

Андрійко розумний хлопець. Скоро настане комунізм. Зарплатню обіцяли видати вчасно. Ось приклад шляхетності!

XV. За допомогою якої синтаксичної фігури забезпечується зв'язок між двома реченнями?

Я підійшла до самотньої берези. Береза здавалася мені такою сумною, що я мимоволі доторкнулася до її гладесенької білої кори.

XVI. Розрізніть серед поданих виразів каламбури та парадокси.

Гірше за все ми знаємо своїх близьких (Ф.Моріак). Як всі оратори, що ставлять собі за мету вичерпати тему, він вичерпав терпіння слухачів (О.Уайльд). Не стільки отого плачу, скільки за те я плачу (нар.). Якщо дотримуєшся маленьких правил, то можна порушувати великі (Дж.Оруел). Кто не бачив Іспанії — сліпий, хто її бачив — засліплений (П.Борель). Не заводьте дітей! Ви їм даруєте життя, вони вам — смерть. Ви їх породжуєте на світ, вони вас зживають зі світу (О.Бальзак).

XVII. Визначіть, що це за синтаксична фігура:

Люди поділяються на праведників, що вважають себе грішниками, та грішників, що вважають себе праведниками (Паскаль).

XVIII. Розрізніть серед поданих виразів персоніфікації та уособлення:

Стілець жалібно застогнав, коли на нього вмовстився Опанас Іванович. Невиразний смуток підкрадався до мене. З чорних грудей хмари вирвалася вогненна блискавка. Мов сонячний стовп у кімнату, в її життя пролилося щастя. Справжнє життя наче обігало Сергія кривими стежками.

XIX. Порівняйте два речення. Яке з них приваблює вас більше? Чому? На якому тропі побудовано друге речення?

1) Надії з'явилися й пропали.

2) Смутні надії, що починали пробиватися в її серці, раптом розквітли, отримали буття і постали купою квітів, які тепер на її очах зрізали та жбурнули на землю (О.Бальзак).

XX. Розрізніть серед поданих виразів алюзії та ремінісценції.

Возвеличу Малих рабів отих німих, А на сторожі коло їх Поставлю слово (Т.Шевченко).

Продовжуйте, донько Іродіади! А там подивимось, чи подадуть вам до вечері мою голову на тарелі (Ж.Санд).

Мені набридло кожного дня переконуватися, що в житті завжди є місце для подвигу.

"Ясени, ясени... Бачу вас за селом край дороги..." А й справді. Стоять на краю села. Ніби вийшли зустрічати когось із далекої мандрівки. Когось мудрого й сильного (Л.Павленко).

XXI. Прочитайте дані речення. Спробуйте дати художній опис цих явищ за допомогою літоти, гіперболи та порівняння.

Ліліпут — людина, маленька на зріст. Велетень — людина надзвичайно високого росту.

XXII. Переробіть послідовно на риторичний вигук, риторичне звертання, риторичне запитання таку фразу:

Український фольклор є скарбницею нашої духовності.

XXIII. Використовуючи нижчеподані слова, створіть два варіанти речення: а) побудованого на зевгмі та асиндетоні; б) побудованого на зевгмі та полісендитоні:

Веселка, червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий.

XXIV. Пригадайте різницю між алегорією та символом. Вкажіть, де алегорія, а де символ у таких реченнях. Зазначте також, яка стилістична фігура присутня в першому реченні.

Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Дерево світлоплодовите, що від нього харчуються вірні [образ хреста у молитві].

XXV. Напишіть коротку промову на тему: "Мій перший публічний виступ", використовуючи наступні тропи та фігури: синекдоха, амфіболия, синтаксичний паралелізм, еліпс, апасіопеза, паралепсис, аномінація, градація (клімакс). Радимо спочатку створити "сухий" логічний текст, а потім "оздобити" його за рахунок згаданих прийомів.

XXVI. Знайдіть у поданому уривку тропи та фігури. Яку функцію вони виконують? Знайдіть тут свідомі порушення автором літературної норми. Для чого це зроблено?

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, якими покурилися гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемох сердито поблискував сивиною та світлив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінко корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище... А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом і людьми, де лиш гутори гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли у даліні. Орел здіймався з кам'яних спиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання

і розпростиралось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалося, морські буруни застигли в ту саму мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та залляти світ. Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оточились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерла і Чорногора важким своїм тілом давила землю (М.Коцюбинський).

XXVII. Спробуйте перевірити лексичне багатство своєї мови

за формулою Б.Головіна¹: $K = \frac{N}{n}$, де N — число лексем, а n —

число слововживань. Для цього використайте написаний вами текст (максимально великий за обсягом). Чим більшим виявиться десятковий дріб, тим багатший лексикон оратора.

XXVIII. Поясніть, у чому полягають стилеві недоречності такого “документу”:

Високоповажна подруго! Цим листом доводжу до твого відома, що налаштувалася вже була їхати до тебе, а тут — тепел ката в борщ! — okazія: профком дає путівку, яка горить. Отож, начувайся, будь здорова й не кашляй. Бажаю тобі ясного неба, щастя і здоров'я, кавказького довголіття, радості буття і грошей шапку. Твоя вірна колежанка Оксана.

Спробуйте довести цей текст до певної стилістичної однорідності.

XXIX. Визначте, як змінюється в наведеному нижче короткому оповіданні стиль спілкування героя. Подумайте, що краще: відверте хамство чи “лицемірна” риторика? Чи не варто бути в даному випадку “лицемірним” і в глибині душі?

Юрко біг собі додому з школи. Раптом, коли він зльоту загнув за кут будинку, то всім тілом вдарився в щось велике і м'яке. Воно похитнулося, але встояло. Переляканий Юрко підвів голову і побачив розлючене обличчя літньої пані в окулярах.

— Перепрошую дуже, — пробелькотів він, задихаючись. — Я не хотів... Це сталося випадково. Прийміть мої вибачення.

Обличчя просяяло усмішкою. Пані вже не гнівалася.

— Гарний хлопчику, — промовила вона. — Що ж, з усяким буває. Добре, що тебе навчили гарно вибачатися. Бувай.

“Щоб ти ноги переламала, стара корово! Пре, як танк! Сиділа б вдома, смерті чекала”, — подумав Юрко, попрямувавши своєю дорогою.

¹Головін Б.Н. Основы культуры речи. — М., 1980. — С.220.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Бабич Н.Д.* Основи культури мовлення. — Львів, 1990.
- Бельчиков Ю.А.* Говори ясно и просто. — М., 1980.
- Васильев А.Н.* Основы культуры речи. — М., 1990.
- Вихованець І.* Абревіатури. Культура ораторської мови //Трибуна лектора. — 1978. — № 3. — С.33-34.
- Вихованець І.* Нюанси слова (Про мову лектора) //Трибуна лектора. — 1976. — № 2. — С.44-45.
- Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А.* Основы риторики. — К., 1988. — С.102-111.
- Зворыкин Ю.Н.* Юмор в публичном выступлении. — М., 1977.
- Клюев Е.* Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). — М., 1999. — С.178-262.
- Колесник Г.М.* Культура мови усного виступу (лектора) //Трибуна лектора. — 1980. — № 10. — С.30-32.
- Максимов В.И.* Точность и выразительность слова. — Л., 1968.
- Цеков Ю.І.* Не заради дзвінкої фрази (Художній образ як елемент ораторської промови) //Трибуна лектора. — 1981. — № 8. — С.38-41.
- Чиненый А.И.* Художественный образ в устном выступлении. — М., 1980.
- Чихачев В.П.* О культуре публичной речи. — Л., 1968.
- Язовицкий Е.В.* Говорите правильно. — М.-Л., 1964.

4. ЗОВНІШНЯ КУЛЬТУРА ОРАТОРА

Вигляд оратора. Зовнішність є не останнім чинником успіху того, хто виступає. І тут важливо володіти собою, вміти “створювати імідж”, певний образ. Недарма існує спеціальна професія — іміджмейкер, тобто людина, що допомагає створити імідж. Зачіска, охайність рук та нігтів, макіяж, стан взуття та одягу — все це уважно фіксується і впливає на сприйняття ваших слів.

Не кожен може похвалитися, що природа дала йому високий зріст, міцну статуру й грацію жестів. Але буває, що зовні непоказна людина, коли виступає, мов магніт, притягує увагу аудиторії. За кожним її жестом уважно стежать, підкоряючись ритмові її виступу.

Інколи промовець спирається на атрибути своєї професії, які забезпечують бажаний імідж автоматично. Так, у церковному красномовстві кафедра чи амвон, блискуче тло інтер'єру, пишні ризи вже забезпечують певну увагу слухачів.

Інша справа — світське красномовство. Тут щоб привернути до себе увагу, оратор мусить вдаватися до певних прийомів. При цьому важливо дотримуватися міри. Не варто бути ексцентричним, не личить екстравагантно одягатися, так само, як і робити незвичайну зачіску, вдаватися до особливих жестів тощо.

Вираз обличчя, хода, якою ви проходите до місця виступу, постава — випростана чи згорблена, ваша жестикуляція — створюють певне враження ще до того, як ви сказали перше слово. Симпатія чи антипатія до оратора формується саме в ці найперші хвилини.

У кожної людини є те, що називають чарівністю (або шарм, як кажуть французи). Та не кожен вміє її використовувати. Недосвідчений оратор інколи боїться аудиторії. Йому здається, що всі його сприймають критично, що його “наскрізь бачать”. Але насправді кожен може змусити аудиторію слухати свій виступ. Треба тільки бути щирим і ставитися до людей з повагою. Навпаки, всяке хитрування, намагання “себе подати”, якимось підкреслено “причепуритися” можуть сприйматися як вияв комплексу неповноцінності.

Водночас треба пам'ятати, що слухачі чекають від вас чогось більшого, ніж просто “розмови на рівних”, — важливих, повчальних речей. Якщо ви тримаєтеся перед ними непевно, немов вибачаєтеся за те, що ви тут є і марнуєте чужий час, ваші справи кепські. *Оратор повинен почувати себе володарем ситуації.* Але владність полягає не в тому, щоб пригнічувати слухача своїм авторитетом. Довірливість і щирість повинні читатися на вашому обличчі з найперших моментів спілкування з людьми.

Вихід до слухачів. До місця промови треба йти спокійно, не бігти, не поправляти на ходу одяг, чи зачісуватися й т.п. Є старовинний прийом: починати йти з півкроку, а не з широкого кроку. Пройшовши до місця, наберіть впевненої пози й починайте. Якщо вам треба прочитати текст з листка, не втуплюйтеся одразу в папірці. Огляньте людей, усміхніться. Запам'ятайте: той, хто кладе перед собою текст і читає, закликаючи в одній позі, немов хоче сховатися від слухачів, справляє враження людини-магнітофона.

Погляд. Негарно спрямовувати погляд у вікно, в стелю або заплюшувати очі під час виступу. Не треба також дивитися “крізь” людей байдужим, відчуженим поглядом. *Досвідчений оратор уміє дивитися так, що кожен слухач відчуває його погляд “саме на собі”.* Майстерність дивитися на кожного окремо й водночас на всіх приходить з часом. Треба вчитися поступово переводити погляд з одного ряду обличч на наступний, повертатися поглядом до тих, хто виявляє до вашого виступу особливий інтерес. Існує й такий прийом: час від часу повільно “малюйте” очима цифру 8, що наче лежить горизонтально на рівні очей глядачів.

За дослідженнями психологів, погляд “очі в очі” неприємний: він є виразом агресії й викликає недовіру або гнів. Недаремно ж люди звичайно лише “зустрічаються поглядами” й тут-таки відводять очі один від одного.

Жести. Жести поділяються на механічні, ілюстративні та емоційні¹. Механічні жести — це жести, що супроводжують промову без зв'язку з її змістом, тобто робляться автоматично. Всім відомі такі приклади, коли оратор, навіть не замислюючись над цим, робить одноманітні рухи рукою, поправляє зачіску, тре перенісся і т.п. **Ілюстративні жести** — це жести, які зображують те, про що йде мова. Наприклад: поїзд рушив, і при цьому лектор робить рух рукою уперед і т.п. Ані механічних, ані ілюстративних жестів допускати не слід. Вони тільки відволікають від промови, а іноді і взагалі створюють комічне враження.

¹Найденов Б.С. Выразительность речи и чтения. — М., 1969. — С.31.

Наприклад, О.Водовозова у своїх спогадах про російського педагога ХІХ ст. Ушинського згадує, як він у 1860-ті роках відвідав урок учителя Соболевського, на якому вивчалися байки. Вчитель демонстрував, як їх треба читати: “Звірив він зображував в особах: лисицю, скоцюбившись, неймовірно скошуючи свої й без того косі очі, слова виголошував дискантом, а щоби нагадати про її хвіст, відкидав одну руку назад, помахуючи ззаду зошитом, згорнутим в трубочку. Коли йшла мова про слона, він зводився навшпиньки, а на довгий хобот повинні були вказувати три зошити, згорнуті в трубочку та вкладені один в одній. При цьому, дивлячись, який звір, він чи то бігав та гарчав, чи то, стоячи на місці, сіпав плечами, щирячи зуби”.

Оратор повинен користуватися емоційними жестами. **Емоційні жести** — це жести, що підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають у виділенні основних думок. Головне, щоби ці жести у промовця були природними. Трохи повертайте голову й корпус, робіть жести руками лише в найважливіших місцях промови. Не тупцюйте на місці, а непомітно переносьте центр ваги тіла з однієї ноги на другу. Ноги треба тримати трохи розставленими, одну ногу виставити дещо вперед. Коліна мають почуватися гнучкими. Груди й руки треба тримати без напруги.

Якщо від нервозності ви не знаєте, “куди подіти руки”, використовуйте старовинний акторський прийом: між середнім та великим пальцями кожної з рук утримується малесенький, непомітний уламок сірника.

У найвиразніших місцях промови робіть корпусом легкий рух уперед, спираючися на носок, або й цілий крок уперед. Живіт має бути підтягнений.

Якщо вас “заціплює”, знайдіть куток, аби кілька разів зігнути коліна, крутнути головою й плечима, змахнути руками. Якщо перехоплює дихання, кілька разів енергійно зігніться. Все це знімає напругу. Мета таких засобів — набути спокійної постави.

Не розглядайте свої руки чи нігті. Подумки проаналізуйте вираз обличчя: чи не насуплені у вас брови, чи не зібралося у зморшки чоло, чи не роззявлено рота. Буває, що від хвилювання обличчя начебто “заціплюється”. В такому випадку перед тим, як виступати, два-три рази з усієї сили напружте м’язи обличчя. Посміхніться, “до вух” розтягнувши рота. Піднесіть брови “аж до зачіски”. Спробуйте поворушити вухами. Звичайно, це треба робити, щоб ніхто не бачив. Наведені вправи займуть кілька секунд, але в результаті м’язи обличчя повністю розслабляться, воно набуде спокійного виразу.

Якщо ви легко червонієте, знічуєтеся — наберіть повні груди повітря й не видихайте, скільки можете утриматися. Зробіть таку затримку раз, другий, третій. Дихання автоматично почне

саморегулюватися. Загалом воно має бути цілком вільне, спокійне. А відтак легені ритмізують роботу серця, кровообіг стане нормальним.

Г о л о с. Рідко зустрічаються люди з “пошкодженим” голосом. Від природи кожен може добре володіти своїм голосом. Індійські йоги навіть вважають, що хрипкий, гнусавий чи неприємний голос неможливий у людини, що веде гідний спосіб життя.

Пияцтво та куріння — головні вороги голосу. Час його усталення — юнацькі роки. Чоловічий голос уже пройшов підлітковий “злам”, але ще не звучить на повну силу: це станеться десь під 30 років.

Наш голосовий апарат — багатющий інструмент. Дихальні органи, мов міхи в органі, напамповують повітря. Воно змушує вібрувати зв’язки в дихальному горлі. Гортань, ротова та носова порожнини утворюють резонатори. Губи, язик, нижня щелепа й м’яке піднебіння артикулюють (створять) звуки.

Правильні артикуляція й вимова, добра дикція — запорука успіху. Потрібно чітко й правильно вимовляти кожен звук, боротися з шепелявістю, гаркавістю, недбалою вимовою. Дехто вимовляє замість потрібного звуку зовсім інший — наприклад, “в” замість “л”. Промовте всі літери алфавіту як звуки (а ще краще — запишіть на магнітофон і прослухайте). Якщо ваша дикція не дуже чітка, на допомогу можуть прийти різні скоромовки, які дають змогу виробити досконалу вимову для будь-яких звуків.

Чи достатньо **гучний** ваш голос? Якщо він глухий і тихий, потрібно ширше спиратися на дихання, дати струменю повітря з легенів звучати сильно, вільно й чисто. Кожне слово треба чути, не можна зливати кілька слів у якусь невиразну звукову масу. Чіткість вимови часто залежить і від аудиторії, в якій виступає оратор. Потрібно пам’ятати, що чим більше приміщення, тим повільніше розповсюджуються звукові хвилі: для того, щоби вони не змішувалися і не заглушали одна одну, оратор повинен дати їм час для поширення. Тому у великих аудиторіях оратор повинен говорити повільніше, ніж у маленьких. Гучність голосу можна певною мірою прогнозувати: оратор може позначити певні місця в тексті відповідними символами: f_1, f_2, f_3, f_4 (від італ. муз. терміну “forte” — голосно).

Правильне сприйняття аудиторією промови залежить і від темпу її виголошення (тобто швидкості, з якою оратор вимовляє звуки, склади чи слова за одиницю часу). Оратора, який взяв неправильний темп, перестають слухати. Якщо промова виголошується занадто швидко, аудиторія не встигає за оратором, втрачає стрижень розмови, а незабаром й інтерес до неї. Але так само погано, якщо оратор говорить дуже повільно — аудиторія випе-

реджає його у сприйнятті інформації і ефект той самий: інтерес до промови втрачається. Найбільш оптимальний для сприйняття такий темп: від 120 до 150 слів за хвилину. Необхідно зазначити, що *найбільш важливі місця в промові потрібно виділяти повільнішим темпом, а другорядна інформація може подаватися і в більш швидкому темпі (наприклад, вставні речення, дієприслівникові звороти і т.п.)*. Для зручності при підготовці виступу промовець може робити для себе позначки щодо темпу проголошення окремих частин промови. Б.Найденов пропонує позначати темп літерою t , тоді швидкість проголошення можна визначити так: t_1, t_2, t_3, t_4 і т.п.¹

Знайте **теситуру** (діапазон) свого голосу. Дехто хоче говорити “не своїм голосом”, наприклад, більш басистим, ніж є насправді. Виходить штучно, негарно. Висота голосу дана від природи, її треба використовувати такою, якою вона є. Діапазон голосу у людини звичайно становить 1,5–2 октави, але зазвичай людина говорить на 3–4-х нотах. Розширюйте діапазон свого голосу, але робити це потрібно поступово і повільно. Перехід від низького тону до високого і навпаки допомагає привернути увагу слухачів до певних місць промови.

І нарешті, варто замислитися над **тембром** голосу. Є голоси “оксамитові”, сильні й м'які, багаті на відтінки. Є голоси з “металевим” звуком, владні, рішучі. Є тонкі й ніжні, особливо у жінок. Тембр може чарувати більш, ніж будь-що інше. Він індивідуальний, неповторний, як візерунок шкіри на пальцях. Знайдіть свої темброві можливості й користуйтеся ними. Тембр можна міняти, переходячи від “оксамитових” нот до “металу в голосі” й т.п. — цьому потрібно вчитися. Але уникайте хрипоти й задишки, гнусавості й гаркавості (заковтування звуку).

Усе базується на **диханні**, яке має бути достатньо глибоким і одночасно інтенсивним. Опирайте дихання на діафрагму, як це роблять оперні співаки. Не хапайте повітря занадто часто, хоча мало є речень, які можна вимовити на єдиному, так би мовити, подиху, не набравши кілька разів повітря. *Контролюйте ваше дихання, керуйте ним — це єдиний фізіологічний процес, що легко піддається контролю розуму*. А через вільне дихання почне правильно функціонувати й усе інше. Головне ж — настрої душі, що дає звучність і силу голосу.

Дотримуйтесь **паузи**. Пауза — це теж засіб впливу на слухача. Недарма, наприклад, серед акторів (у яких виразне проголошення тексту відіграє дуже важливу роль) добрим актором вва-

¹Найденов Б.С. Выразительность речи и чтения. — М.: Просвещение, 1969. — С.107.

жається той, хто вмiє “тримати паузу”. Паузи можна подiлити на *дихальнi, логiчнi та психологiчнi*. Дихальнi паузи використовуються, щоб набрати дихання. В цей момент ви відпочиваєте самi й даєте відпочити аудиторiї. Але треба слiдкувати за тим, щоб цi паузи збiгалися з паузами логiчними. Логiчнi паузи вiдбивають структуру тексту (в першу чергу роздiловi знаки). Психологiчнi паузи використовуються для того, аби звернути на щось увагу слухачiв чи пiдготувати їх до якогось важливого моменту. Пауза використовується при переходах вiд однiєї думки до iншої, як засiб, щоб пiдкреслити якусь думку (наприклад, коли ритор використовує такий прийом, як обрив i т.п.). Але уникайте невинуватих пауз, якi псуують промову, утруднюють її сприйняття. Щоб цього униканути, фразу потрiбно обдумувати *перед* її виголошенням, а *не в процесi* виголошення.

Є прийом почати з паузи (ораторська пауза) — це зацiкавлює. Але не мовчiть занадто довго, бо складається враження, що ви розгубилися.

Нарештi, вправно користуйтеся **iнтонацiями**. Монотонне проголошення промови стомлює. Лише паламар читає речитативом, монотонно. Промовець виголошує не сакральний (священний) текст, а говорить “вiд себе”, отож й iнтонацiйний малюнок тут розкутiший, багатiший. Уникайте “нерiшучої” iнтонацiї: вона неприпустима. Взагалi ж учени пiдрахували, що слухачi не засвоюють 30-40 % промови, якщо її iнтонацiя не вiдповiдає змiсту. Тому промовець у момент виступу повинен сконцентруватися тiльки на тексті виступу i тих думках та почуттях, якi вiн хоче передати в промовi.

Мiсце промови. Оратору необхідно звертати увагу на деякi моменти, що стосуються сприйняття його персони очима аудиторiї. Так, вiн мусить бути достатньо добре освiтлений — голос з темного кута мало кого приваблює. Для оратора-початкiвця небажано починати свою практику з виступу просто неба, перед численними слухачами. Окрiм психологiчного бар’єру, який може виникнути, на першiй план виступає i такий важливий момент, як **а к у с т и к а**. Навпаки, в примiщеннi, в якому резонує голос оратора (а багато залiв, де виступають промовцi, спецiально налаштованi на добру акустику), початкiвець почуватиметься впевненiше. Х.Леммерман дає таку пораду: “Звернiть увагу, аби задня стiна, що пiдтримує вас акустично, була розташована не дуже далеко”¹. Тут-таки зазначено ще два моменти, якi потрiбно врахувати ораторовi: у великих примi-

¹Леммерман Х. Учебник риторики. Тренировка речи с упражнениями. — М., 1997. — С.190.

щеннях його підстерігають дві небезпеки: або поглинання звуку, або луна; в першому випадку слід дуже чітко артикулювати кожен звук; в другому — уповільнити темп. Луна спостерігається переважно в високих приміщеннях або в приміщеннях, які поділено на частини¹.

П. Сопер радить: якщо аудиторія невелика (до 75 осіб), говорити, ставши на один рівень зі слухачами.

Отож, варто обстежити місце майбутнього виступу заздалегідь і врахувати свої можливості відповідно до конкретних обставин.

Базові поняття: імідж оратора; шарм оратора; погляд оратора; жести: механічні, ілюстративні, емоційні; міміка оратора; голос оратора: артикуляція, дикція, темп, теситура, тембр; дихання; паузи: дихальні, логічні, психологічні; інтонація; акустика.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чи визначають успіх оратора самі лише його природні дані? Чи буває, що людина з фізичними вадами володіє увагою аудиторії? Які причини цього?

2. Як ви можете пояснити вирази “шарм оратора”, “влада оратора над аудиторією”?

3. Чому питання виходу до аудиторії потребує особливої уваги?

4. Що ви можете розповісти про те, як ораторові слід контролювати свій погляд?

5. Які різновиди жестів ви можете назвати? Який з видів жестів найбільш пасує ораторові?

6. Які існують прийоми для подолання “нав’язливої” (нервозної) жестикуляції та загалом “нав’язливих” станів?

7. Що ви знаєте про утворення голосу? Як треба берегти голос?

8. Що таке правильна артикуляція звуків? Як подолати дефекти вимови?

9. Чому оратору потрібна добра дикція? Якими прийомами виробляють її?

10. Яку роль відіграє темп виголошення промови і якого оптимального темпу слід дотримуватися?

11. Що ви знаєте про діапазон голосу (теситуру) та про голосовий тембр? Який, на вашу думку, ваш власний голос з цього погляду?

12. Чому треба контролювати дихання при виголошенні промови? Як це робиться?

¹Леммерман Х. Учебник риторики. Тренировка речи с упражнениями. — М., 1997. — С.191.

13. Охарактеризуйте роль паузи як засобу впливу на слухача.
14. Як слід користуватися інтонаційним малюнком?
15. Що ви можете сказати про врахування оратором місця промови?

4.1. ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

I. Проведіть репетицію виходу до аудиторії зі своїми товаришами. Відзначайте один в одного всі можливі недоречності (заціплення, скутість жестів, незграбну поставу, кам'яне обличчя, нереляканий погляд, невпевнену або занадто швидку ходу тощо). Намагайтеся позбутися цих недоліків; вправляйтеся також на одиниці перед великим дзеркалом.

II. Спробуйте сконцентрувати свій погляд на якомусь об'єкті. Вирахуйте, скільки часу ви можете тримати погляд зафіксованим. Якщо це не вдається, сконцентруйте погляд на полум'ї свічки в темному приміщенні. Якщо вам вдається фіксувати погляд протягом 5-10 хвилин, вважайте, що ви цією справою оволоділи.

III. Спробуйте "намалювати очима" величезну плоску цифру 8 (яка наче лежить ребром до вас) на рівні очей аудиторії, коли ви виступаєте. У вас має створитися враження, що ви зустрілися очима з кожним з присутніх. Повторюйте час від часу цей прийом під час промови.

IV. Якщо вам легко вдається "вести розмову" (час від часу) з якоюсь симпатичною особою у вашій аудиторії під час промови, ускладніть це завдання: спробуйте вести таку розмову одразу з кількома слухачами.

V. Спробуйте прочитати невеликий текст перед дзеркалом. Скільки разів ви відірвалися від тексту, аби зазирнути самому собі в очі? Повторіть цю справу із співбесідником.

VI. Спробуйте "змалювати" жестами (без слів) перед товаришем такі ролі: сліпий, кишеньковий злодій, гонорова особа, старий чоловік (жінка), невпевнена в собі особа і т.д. Нехай ваш товариш вгадає, кого ви зобразили.

VII. Проілюструйте жестами та мімікою наступний текст:

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизкий, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я звернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнулось? Ні. Я пішов швидше. Так наче бігло. Може, то серце? Хто його знає... Це дратувало. Набрався зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього

гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасті у бурю і йду. Здається одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже (М.Коцюбинський).

VIII. Повністю видихніть через рот повітря з легень. Затамуйте подих, намагайте пульс; відрахуйте 6 ударів і спробуйте набирати повітря через ніс так, аби повністю заповнити нижню частину легень — до діафрагми (2 удари пульсу); середню частину легень (2 удари пульсу); верхню частину легень — до гортані (2 удари пульсу). Знову затамуйте подих (6 ударів пульсу) і утримуйте повітря в собі (6 ударів пульсу). Повторіть видих. Зробіть цю вправу 6 разів. При цьому краще сидіти в розслабленій позі. Чи “слухається” вас після цього дихання? Як поводить себе серце? Застосовуйте цю вправу тоді, коли вас охоплює нервовий стан перед виходом до аудиторії.

IX. Видихніть повітря так само, як у попередній вправі (через рот). Наберіть повітря до самої діафрагми і, видихаючи, голосно скажіть “А-а-а-а...” Порівняйте звучність з тою, яка була б при таманна звуку “А”, якби ви вимовляли його, спираючи струмись повітря лише на гортань. Чи помітили ви різницю? Запам'ятайте: оратор, як і співак, мусить звикнути говорити при опорі на діафрагму (поставлений голос).

X. Перевірте за допомогою піаніно (й бажано — в присутності компетентної людини) діапазон свого голосу. Скільки нот ви можете взяти, не напружуючись? Чи не схильні ви штучно понижувати чи підвищувати звучання голосу? Спробуйте промовити слово “риторика” спочатку підвищуючи, а потім понижуючи тональність від ноти до ноти¹.

XI. Виконайте кілька вправ (кожна вправа виконується 5–6 разів) для розвитку артикуляції та вироблення правильної дикції.

1. Рвучко, але й плавно відкрийте рот, опускаючи нижню щелепу, і поверніть її в попереднє положення. 2. Спробуйте рухати нижньою щелепою вправо-вліво. 3. Висуньте вперед нижню щелепу та поверніть назад. 4. Спробуйте “проковтнути” свій язик, повільно заносючи його середину в “глибину гортані”. 5. Доторкніться язиком (звичайно, всередині рота) до лівої щоки, до правої щоки, до верхніх та нижніх альвеол. 6. Стуліть губи, потім ошерте їх, знову стуліть. 7. Розтягніть губи у посмішці якомога ширше — намагайтесь ніби дотягнути кінці рота до вух. 8. Складіть губи наче для поцілунку, поверніть їх у попереднє положення.

¹При бажанні ви можете вдатися до розвиненої системи подібних вправ з метою розширити діапазон свого голосу. Але пам'ятайте, що це краще робити поступово та під наглядом фахівця, бо інакше можна зірвати голос.

XII. *Прослухайте записаний на магнітофон виголошений вами текст. Зверніть увагу, чи вірно ви вимовляєте звуки “р”, “л”, “с”, “ж”, “ш”, “ч”. Чи не замінюєте ви звук “ї” на звук “и”?*

XIII. *Скажіть так швидко, як тільки можете (але не порушуючи артикуляційних норм).*

Де оре сошка, там хліба хоч трошки.
Чув дзвін, та не знає, де він.
Козацькому роду нема переводу.
Катерина Дем'яну не попустить бур'яну.
Правда кривду переважить.
Ні риба, ні рак, а так — неборак.
З сильним не борись, з багатим не судись.
Де багато пташок, там мало комашок.
Не вмер Данило, та болячка задала.
Поможи, Боже, і нашим, і нашим.
Бреше, як гребінцем чеше.
Не засушиш насіння — посушиш голову.
Годувала гава гавенят на ганку.
Говори до гори, а гора — горою.
Молодець проти овець, а проти молодця — сам вівця.

XIV. *Розставте позначки гучності та темпу мовлення ($f_1, f_2...$, $t_1, t_2...$) в такому тексті:*

Дев'ять років тому такого ж січневого дня я стояв на одній з чернівецьких вулиць у “живому ланцюгу”. Взявшись за руки, ми у такий спосіб відзначали акт злуки у січні 1918 року двох народних республік — Української і Західноукраїнської. Знаю, дев'ять років тому багато хто з нас брав участь у подібних, хай скромніших, але не менш потрібних акціях. Ми хотіли своєї держави і протестували проти замовчування офіційною історіографією правди про Українську революцію 1917–1918 років.

(Доба. — 1999. — 22 січ.).

XV. *Перевірте ваш звичний темп мовлення: візьміть будь-який текст і порахуйте з годинником в руках, скільки слів за хвилину ви вимовляєте. Порівняйте це з нормою (120–150 слів за хвилину). Зробіть належні висновки.*

XVI. *Промовте, намагаючись змалювати інтонацією відповідну ситуацію:*

Я голодний, як вовк. День був чудовий! Як ти міг залишити її в таку хвилину?! Це найгірша хвилинка в моєму житті... Якби ви бачили його обличчя в цю мить!..

XVII. *Запишіть на магнітофон та прослухайте промовлений вами текст. Відзначте недоліки (вимови, темпу, тембру, інтонації тощо).*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А.* Основы риторики. — К., 1988. — С.113–118.
- Кошачевський С.С.* Техніка мови. — К., 1963.
- Леммерман Х.* Учебник риторики. Тренировка речи с упражнениями. — М., 1997. — С.189–192.
- Николаева Т.Н.* Жест и мимика в лекции. — М., 1973.
- Никольская С.* Техника речи. — М., 1976.
- Савкова З.В.* Как сделать голос сценическим: Теория, методика и практика речевого голоса. — М., 1975.
- Савкова З.В.* Лектор и его голос. — М., 1972.
- Степанов А.* Голос и жесты оратора //Наука и религия. — 1965. — №16.
- Шенберг В.А., Савкова З.В.* Риторика. — СПб, 1997. — С.110-122.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК З РИТОРИКИ

Аарон (бл. XIV–XII ст. до Христа) — біблійний персонаж, брат Мойсея, який через Мойсееву тяжковустість був “його вустами” і виголошував промови перед фараоном, вимагаючи звільнення ізраїльтян. Покликання А. проявилось на 83-му році життя; він і його нащадки започаткували ізраїльське священство. Помер, згідно з Біблією, на горі Гор у віці 123 років.

Августин Аврелій Блаженний (Святий) (354–430) — один з Отців Церкви, фундатор західної патристики. Замолоду вивчав риторику з метою стати оратором. Пережив духовну кризу, відкинувши милі йому здобутки античної культури й прийнявши християнство. Напруженим психологізмом сповнена його автобіографічна “Сповідь”. А. обгрунтував основні положення християнської теології та філософії. Незадоволений “переможною балакучістю” античних риторів, А. у творі “Про християнську доктрину” виклав новий погляд на риторику: 1. Антична риторика є корисною, але не обов’язковою; християнинові достатньо вивчати Біблію. 2. Проповідникові важливіше бути розумним, ніж красномовним. 3. Проте говорити красиво бажано. 4. Варто дотримуватися трьох стилів — високого, середнього і низького. 5. У часи апостолів проповідників надихав Святий Дух, тепер можна розраховувати лише на допомогу Благодаті Божої.

Авраамій Флоринський (?–1797) — український *гомлет*, вихованець Київської духовної Академії, в якій викладав та проповідував (1752–1758). Відома його обробка коментарів *Івана Золотовутого* до Нового Завіту.

Авсоній Децим Магн (бл. 310–394) — учитель граматики і риторики. Почавши кар’єру в м.Бордо, досяг успіху в Римі, де став наставником майбутнього імператора і консулом. Завдяки своїй риторській майстерності А. постійно отримував високі чини та нагороди. Риторика просякає його вірші: він ставить перед собою суто формальні завдання — блиснути знанням *тропів* та *фігур*, продемонструвати *ерудицію* тощо.

Автологічна лексика — слова з прямим значенням; численно переважають у будь-якій формі національної мови. А.л. протилежна *металогічній лексиці*.

Азіанізм — пишний стиль, що виник в елліністичний період у грецьких землях Малої Азії, де намагалися перевершити класичних ораторів за рахунок широкого вживання експресивних прийомів.

Академічне красномовство — ораторське вміння науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки. Основні *жанри* А.к.: наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда.

Аксіологія в риторичі (від грец. ἀξία — цінність + λόγος — вчення) — морально-етичні цінності промовця. З часів *Арістотеля* вважається необхідним, щоб оратор орієнтувався на певну систему цінностей.

Алегорія (від грец. ἀλληγορία — іносказання) — *троп*, за допомогою якого стає можливим зображення абстрактного поняття чи явища через конкретний образ. А. однозначна (на відміну від багатомірного *символа*).

Алітерація (від лат. ad — при + littera — буква) — повторення приголосних з метою створення художнього образу і підсилення звучності тексту.

Алогізм (грец. ἀ... + λόγισμος — міркування) — порушення послідовності, логіки в *міркуванні*, що веде до викривлення думки і можливості зловживання довірою аудиторії. Виникає як наслідок *логічних помилок*.

Алюзія (від лат. allusio — натяк) — стилістична *фігура*: натяк на якийсь відомий факт. Зловживання А. може затьмарити зміст.

Амвросій Медіоланський (бл. 340–397) — син префекта Галлії, що вже в роки навчання в Римі прославився ораторськими здібностями, відомий державний, а згодом церковний діяч. Автор богословських творів, молитов, коментарів до Біблії; основний мотив творів А. — проповідницький. Мав величезний вплив в епоху боротьби за ортодоксію.

Амфіболія (від грец. ἀμφιβολία — двозначність) — *троп*, побудований на багатозначності слова: оратор свідомо приховує, яке саме з кількох значень слова він використовує.

Анадиплозис, або **стикування** (від грец. ἀναδίπλωσις — подвоєний) — стилістична *фігура*: лексико-синтаксичне повторення слова (словосполучення) в кінці рядка (речення), яке ніби “підхоплюється” на початку наступного речення.

Аналогія (від грец. ἀναλογία — відповідність) — схожість явищ, яка у певних ситуаціях є підставою для умовиводів (наприклад, коли промовець хоче пояснити щось незнайоме за допомогою знайомого). Обов’язковою умовою при наведенні А. є порівняння за суттєвими ознаками (а не випадковими). До А. не слід вдаватися академічному оратору; не завжди на неї можна покластися в *судовому красномовстві* (бо А. не є, строго кажучи, доказом), але вона широко вживається в інших *видах красномовства*.

Анафора (від грец. ἀναφορά — винесення вгору) — стилістична *фігура*: лексико-синтаксичне повторення слів чи словосполучень на початку прозаїчних речень (у віршах відповідно — рядків).

Аномінація (від лат. *anominatio* — перейменування) — стилістична *фігура*: створення нового слова на основі двох інших, відомих слів. Найчастіше А. використовується для сатиричного ефекту.

Антиклімакс — див.: *Градація*.

Антитеза (грец. *ἀντίθεσις* — протиставлення) — стилістична *фігура*, протиставлення антагоністичних (чи ситуаційно антагоністичних) явищ.

Антифонт (бл. 480 до Христа — ?) — фундатор *політичного красномовства*, обстоював олігархію в епоху Пелопонеської війни, був засуджений на смерть. До нас дійшло 15 промов А., які можна розглядати як школу політичного красномовства: тут звинувачувальні та захисні промови моделюють умовний судовий процес.

Апологія — промова на захист самого себе, яку писали для звинувачених давньогрецькі *логографи-софісти*.

Апосіопеза, або замовчування (від грец. *ἀποσιώπησις* — замовчування) — стилістична *фігура*: обрив, що містить в собі щось невимовне, підтекст. Мова переривається тому, що потрібно щось “сховати” чи імітувати таємницю.

Арістид Елій (бл. 117(29)–187(89)) — талановитий ритор пізньої античності, представник т. зв. другої *софістики*. Отримав блискучу освіту, був популярним оратором у Римі. Переконав Марка Аврелія відновити зруйновану землетрусом Смирну, за що жителі міста поставили йому статую. Будучи противником християнства, сприяв консервації античної релігії, захищав її в своїх творах. Як політичний красномовець вихваляв славне минуле й сучасне Афін та Риму, інших міст.

Арістотель Стагірит (384–322 до Христа) — один з найвидатніших мислителів Греції, учень *Платона*, вчений-енциклопедист, наставник Александра Македонського, засновник Лікейської філософської школи. А. переорієнтував філософію на вивчення земних речей; серед них — питання практичного життя, зокрема, право кожної людини оборонити себе на суді посідає особливе місце. Автор книги “Риторика”, в якій підсумовано досвід судового та іншого грецького красномовства ранньої стадії. Відрізнив риторіку від *поетики*. А. встановив загальні принципи риторики, вказав на значення особистості оратора та його моральної позиції, на потребу врахування специфіки аудиторії; не залишилися поза його увагою техніка промовця, *пафос* промови, *гумор* оратора тощо. Спадщина А. була широко використана християнською схоластиком та арабською науковою думкою.

Артикуляція (від лат. *articulatio* — розчленування) — система положень органів, що вимовляють звуки. Чіткість А., необхідна для оратора, визначається правильним положенням цих органів.

Архаїзми (від гр. *ἀρχαῖος* — стародавній) — застарілі слова (словосполучення), які передають реалії минулих епох. Оратору не рекомендується зловживати А.

Асіндетон (від грец. ἀσύνδετον) — синтаксична *фігура*, безсполучниковість.

Асонанс (від лат. *assonāre* — співзвучати) — повторення голосних з метою створення художнього образу і підсилення звучності тексту.

Аттицизм — наслідування зразків аттичної стилістики V–IV ст. до Христа, яке спостерігається в античній літературі та риторичі в елліністичну епоху.

Auctor ad Herennium — автор-анонім латинського підручника з риторики (бл. 85 р. до Христа), який базувався на грецькому досвіді й був присвячений якомусь Геренію. Текст приписувався Цицеронові, й, дійсно, дуже близький до його ранніх творів. Навіть після занепаду античної культури цей твір довго використовувався як підручник.

Афанасій Александрійський (295–373) — один з Отців Церкви, що зазнав гоніння за палку і красномовну оборону церковної ортодоксії. Мав класичну освіту. Його богословські твори та листи стали фундаментом християнського вчення про Трійцю.

Афтоній (2 пол. IV ст.) — антиохійський ритор, автор комплексу письмових завдань на певну тему (“*Progimnasmata*”), які надовго стали фундаментом риторичної освіти.

Баранович Лазар (1593 (1620)–1694(1693)) — видатний український церковний діяч та проповідник, освітянин, що, прагнучи союзу з Москвою, одночасно намагався зберегти незалежність української культури. Полеміст, що видав польською мовою антикатолицький трактат “*Nowa Miara Starej wiary*”. Автор популярних збірок *проповідей*: “Меч духовний” та “Труби словес проповідних”, в яких відбився високий рівень тодішньої української *гомилетики*.

Бернард Клервоський (1090–1153) — французький богослов та проповідник, противник раціоналізму П'єра Абеляра, аббат монастиря в Клерво, який прославився палким і пишним *стилем* проповідництва; був одним з натхненників Хрестових походів.

Біблеїзм — слово або вираз, запозичені з Біблії, що створюють відповідну стильову атмосферу, інколи — церковнослов'янізм.

Бібліографія (грец. βιβλίον — книга + γράφω — пишу) — допоміжна наукова дисципліна, яка допомагає оратору зорієнтуватися в друкованих виданнях (рукописах) і базується на правилах бібліографічного опису.

Будда — див.: *Гаутама Будда*.

Варваризми (грец. βάρβαρος — чужоземець) — слова іншомовного походження. Засмічення мови оратора В. робить її незрозумілою. Суміш рідної мови з великою кількістю В. утворює *макаронічний стиль*.

Василь Великий (бл. 330–379) — один з Отців Церкви, син видатного ритора, що отримав риторичну освіту в Афінах та Константинополі, єпископ Кесарії (з 370 р.), прославився численними *пропо-*

відями та богословськими працями з догматичних питань. Виступав як коментатор Біблії (“Шестоднев”). За Юліана Відступника обороняв право християн вивчати античну культуру.

Вербалізм (від лат. *verbalis* — словесний) — зловживання словом, марнослів'я, пuste пишномовство, під яким не криється ніякої думки.

Види красномовства — сфери застосування ораторського слова в суспільній ситуації (школа, церква, суд, політика, побут). Залежно від цього найчастіше розрізняють 5 В.к.: *академічне, церковне, судове (юридичне), політичне, суспільно-побутове*.

Виразне читання — читання з дотриманням певної системи правил (орфоєпії, артикуляції, дикції тощо). Часто термін В.ч. вживається також як синонім поняття “художнє читання” або ж “декламація”, що не зовсім точно.

Вишенський Іван (1545(50)–1620(30)) — український православної чернець, плідний письменник-полеміст, що значну частину життя провів у Греції (Афон), звідки, наслідуючи традиції апостольських послань, писав листи в Україну, палко обстоюючи в них православ'я та живо змальовуючи обставини життя свого часу. Твори В. є яскравою сторінкою давньої української риторики.

Вступ — див.: *Структура ораторського твору*.

Вульгаризми (від лат. *vulgaris* — простий, низький) — слова (словосполучення) лайливого характеру. Використовуються, як правило, малокультурними промовцями. Їхня сфера — переважно *суспільно-побутове красномовство*, почасти — *політичне*.

Галятовський Іоанікій (?–1688) — український письменник XVII ст., видатний діяч української церкви, викладач та ректор Києво-Могилянської Академії. Автор першого вітчизняного курсу *гомілетики* — “Наука албо способ зложеня казаня”, збірок *проповідей* — “Ключ розумения” та ін. творів. У спадщині Галятовського велике місце посідає апологетика православ'я; він прагне спростувати вчення католицизму, протестантства, ісламу, юдаїзму, вдаючись до багатющого арсеналу риторичних прийомів письменника-полеміста.

Гаутама Будда (бл. 563–483 до Христа) — син одного з індійських царів, який з 29-ти років став мандрівним шукачем істини, що відкрилася йому в м.Бенарес, де він виголосив свою першу *проповідь*. Це було початком величезного духовного зрушення світового значення: вчення Б. зосереджується на екзистенціальних питаннях буття людини. Основне в проповіді Б. — причина страждання і шлях уникнення страждання. Слово Б. лягло в основу світової релігії буддизму, яка породила величезну й змістовну духовну літературу: дидактику, поезію, риторичну.

Гebraїзм — вид *варваризму*, давньоєврейське слово (зустрічається в церковному красномовстві); як всякий варваризм, вимагає пояснення.

Гермагор з Темносу (II ст. до Христа) — грецький письменник та ритор, автор шести книг, в яких викладено систему поглядів на риторичку, що певною мірою підсумовує давньогрецький досвід (вчення про систему аргументації, юридичні тлумачення та ін. пристосовані до потреб школи). Пізніші підручники з риторички багато в чому базувалися на доробку Г.

Гермоген Тарсійський (бл. 160–225) — античний ритор, автор праці про стилеві якості ораторського твору (визначив сім стилів: ясний, величний, прекрасний, кропіткий, повчальний, палкий, правдивий, могутній).

Герод Аттік (101–177) — видатний представник “другої софістики”, що впровадив *аттицизм*.

Гіпербола (від грец. ὑπερβολή — перебільшення) — *троп*, який базується на художньому перебільшенні, укрупненні.

Голос — звуки, що їх виробляє голосовий апарат людини. Індивідуальні особливості визначають висоту, силу та *тембр* Г. Володіння голосом — необхідна умова підготовки оратора. Оратор мусить обов’язково берегти Г. (руйнівні чинники — переохолодження, вживання тютюну та алкоголю, перевтома).

Гомілет — християнський проповідник, майстер *гомілетички*.

Гомілетика (від грец. ὁμιλία — бесіда) — християнська риторика, що має на меті витлумачення Біблії через *проповідь* чи повчальну бесіду.

Гомілія — див.: *Церковне красномовство*.

Горгій (485–380 до Христа) — один з засновників *софістики*. Викладав на о.Сицилія та в Афінах, де користувався величезною популярністю як оратор. Один з засновників риторички. Як *софіст* не гребував жодним засобом досягати перемоги: істина була для нього байдужа; для впливу на слухачів він уживав т.зв. *Горгієві фігури*. Школа красномовства, заснована Г. в Афінах, стала фундаментом *політичного* та *академічного* ораторства.

Горгієві фігури — вперше введені *Горгієм* різноманітні прийоми, які зближували ораторську промову з поезією (симетрично-ритмічна побудова речень, використання рим та тропів) і частково спиралися на практику фольклорних заклинань.

Гра — самовияв особистості, може набувати характеру рольової Г. Для оратора важливо вміти перевтілюватися “в роль”, тому підготовка оратора включає моменти, які вивчаються в акторських школах.

Градація (від лат. gradatio — поступовість) — стилістична *фігура*, що дає змогу показати явища в розвитку. Види градації: *клімакс* — розташування слів за семантикою зростання, накопичення; *антиклімакс* — розташування слів за семантикою послаблення.

Грамотність (від грец. γράμμα — писемність) — знання правил мови і вміння ними користуватися. Г. надзвичайно важлива для оратора. **О р а т о р с ь к а Г.** — обізнаність у сфері науки про красномовство.

Григорій V Великий Двоєслів (540–604) — префект Риму, з 590 р. — папа. Виступив як видатний церковний реформатор та політичний діяч, упорядник церковного життя; виклав морально-етичні вимоги до мирян та кліру в книгах “*Moralia*” та “*Liber regulæ pastoralis*”. Г. заперечував важливість античної освіти; ввів у риторику поняття *казуальності*.

Гротеск — художній образ, що базується на сполученні страхітливого з комічним.

Гумор (від лат. *humor* — волога; за античними уявленнями, стан організму, що визначає настрій) — змалювання явищ в м'якій, жартливій інтонації (на відміну від *сатири*). Англійські дослідники виділяють також грубий гумор (*slapstick*), властивий народному красномовству; у нас він невід'ємний і від *красномовства політичного*.

Дедукція (від лат. *deductio* — виведення) — метод умовиводу за типом: від загального до конкретного. Звичайно протиставляється індукції.

Демагогія (грец. *δημαγωγία* — “водіння народу”) — голослівні аргументи, що мають вигляд глибокої аргументації на користь загалу, а насправді прикривають корисливі розрахунки, низькість душі та некомпетентність, прагнення маніпулювати людьми.

Демосфен (384–322 до Христа) — давньогрецький оратор і політик. Замолоду відстоював у суді свої права на майно від посягань нахабних родичів, що змусило його розвинути ораторські здібності (за переказом, маючи від природи погану дикцію і слабкий голос, вправлявся в ораторстві на безлюдному березі, набивши рота камінцями — для розвитку артикуляційного апарату та сили голосу). Був адвокатом; згодом став політичним оратором, уславивши себе т.зв. філіппіками — промовами проти Філіппа (царя Македонії), який прагнув захопити Афіни. Д. мав величезний успіх як оратор; після македонського завоювання Афін покінчив самогубством. Ім'я Д. стало синонімом красномовного оратора.

Дикція (від лат. *dictio* — вимова) — манера вимовляння звуків та слів. Правильна Д. — чітка та ясна.

Дискусія (лат. *discussio* — розгляд) — публічне (і часто — конфліктне) обговорення якоїсь проблеми. Оратор повинен вміти організувати і припинити Д. в потрібний йому момент.

Диспут (лат. *disputo* — міркую, сперечаюся) — організована форма *дискусії*, інколи — з задалегідь визначеними ролями. В рамках Д. особливого значення набуває здатність оратора переконувати.

Дихання — найважливіша фізіологічна функція організму, чинник формування голосу. Правильно поставлене дихання дає ораторові змогу звучно, виразно й тривалий час говорити перед аудиторією. Існує система вправ, спрямованих на розробку правильного Д.

Діалектизми (від гр. *διλεκτος* — говірка, місцева мова) — слова та вирази, якими користуються жителі окремих місцевостей і які не

збігаються з *літературною нормою*. Дозоване вживання їх оратором припустиме під час спілкування з носіями Д.

Діалог у риторичі (від грец. *διάλογος* — розмова двох) — спосіб побудови промови, який: 1. Включає елементи буквальної співбесіди з аудиторією; 2. Імітує реальний Д. в монолозі оратора (прямо чи приховано).

Діапазон голосу — звуковий обсяг ораторського голосу, що визначається інтервалом між найнижчим і найвищим звуками. Оратору важливо знати свій Д.г. (пор.: бас, баритон, тенор тощо в співі).

Діафора (від грец. *διαφορά* — розрізнявати) — стилістична *фігура*, різновид повтору: повторюються слово чи вираз, які щойно прозвучали, з тим, щоб надати їм більш експресивного звучання.

Діонісій Галікарнаський (2 пол. I ст. до Христа) — письменник-історик, автор риторичних праць; прихильник *аттицизму*. Використав *риторичний стиль* в фундаментальному дослідженні римської історії ("Римські старожитності" у 20 т.).

Доведення — процес доказу оратором справедливості (чи навпаки) якогось твердження. В Д. використовуються методи *індукції* та *дедукції* (інколи *аналогії*). Оратор може доводити свою думку, спираючись на власний досвід, чужі думки (в т.ч. цитати), очевидні факти тощо.

Доступність промови — побудова виступу з урахуванням особливостей аудиторії (вікових, соціальних, світоглядних та ін.). Див. також: *Казуальність*, *Казуїстика*.

Дужки квадратні [] — рядковий знак партитури, який вживається при додаванні слова (слів), що допомагають зрозуміти зміст речення, виражений неясно.

Дужки ромбічні < > — рядковий знак партитури, яким позначаються вставні речення або слова, що вимовляються у дещо прискореному *темпі*. Див. також: *Темпу прискорення*.

Евристика, сократична бесіда (від грец. *εὐρίσκω* — знаходжу) — особливий метод ведення діалогу, навчання, введений *Сократом*. В Е. все будується на системі навідних запитань, що підштовхують співбесідника до рішення проблеми.

Евфемізм (грец. *εὐ* — добре + *φῆμι* — слово) — *троп*, заміна табуйованих (священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи або ж просто непристойних) слів описовими синонімічними словами (зворотами).

Евфонія (грец. *εὐφωμία* — благозвучність) — певна якість мовних звуків, що визначає емоційне забарвлення мови оратора. Прийоми гри *алітерацією* та *асонансом*, ритмічні моделі тексту сприяють Е.

Евфуїзм (грец. *εὐφύϊς* — витончений, стрункий) — *стиль*, що відрізняється штучною пишномовністю, манірністю.

Екзегетика — метод символіко-алегоричного трактування тексту Біблії (засновник — *Філон Александрійський*); згодом цей метод був

перенесений і на тлумачення художніх текстів. Е. здавна використовується ораторами, в першу чергу церковними. Див. також: *Підтекст*, *Імплицитний*.

Експансивність (від лат. expansio — поширення) — свідоме чи неконтрольоване свідомістю нав'язування власного “я”, власної картини світу та цінностей аудиторії, яке ґрунтується на болісній переоцінці оратором своєї особистості. Експансивний оратор запалює, звичайно, почуття невибагливої, малорозвиненої аудиторії. Часто Е. сполучається з *демагогічними* прийомами.

Експліцитний — такий, що виражений відкрито; протилежність *імплицитному*.

Експромт — див.: *Імпровізація*.

Еліпс (від грец. ἔλλειψις — вада, дефект) — стилістична *фігура*: пропуск слова, яке легко відтворити, воно ніби “підказується” контекстом.

Емпатія (від грец. εμ... — у присутності + πάθος — почуття) — здатність відчувати стан іншої людини або аудиторії, важлива для юриста, медика, священника, оратора.

Епідектичне красномовство — те ж, що й урочисте красномовство.

Епістрофа (від грец. ἐπιστροφή — обертання, повернення назад) — стилістична *фігура*, що складається з повторення одного і того ж слова чи звороту.

Епітет (від грец. ἐπίθετον — додаток) — *трон*, який образно визначає річ, людину чи дію, підкреслюючи найбільш характерну чи вражаючу якість.

Епіфора (від грец. ἐπιφορά: епі — після + форо — той, що несе) — стилістична *фігура*: зворотний *анафорі* прийом, повторення тих самих слів (словосполучень) в кінці речень (у віршах — наприкінці віршових рядків або строф).

Ерудиція (від лат. eruditio — ученість) — наявність глибоких знань у тій чи іншій сфері (сферах). Е. виникає як результат копійної праці індивідуума над собою. Е. бажана для оратора.

Естетика п р о м о в и (від грец. αἰσθητικός — здатний відчувати) — важливий момент композиції (розташування) змістовних частин тексту, а також організації мовної форми за законами краси, використання прийомів *поетики* (*тронів* і т.ін.).

Етапи підготовки промови — 1. Вибір теми. 2. Складання плану. 3. Процес збирання матеріалу. 4. Запис промови. 5. Розмітка тексту знаками партитури. 6. Тренування оратора.

Етика п р о м о в ц я (від грец. ἠθικός — той, що стосується моралі) — визначений традиційною мораллю та суб'єктивною аксіологією оратора “момент істини”: мається на увазі, що оратор не може виголошувати аморальні речі. Цей момент склався в нашій риторичній культурі в річищі тисячолітнього церковного впливу, хоча сьогодні ширше мовиться про “загальнолюдську” етику.

Етикетні формули — мовні *кліше*, що виникли в тій чи іншій національній мові в процесі культурного розвитку краю (привітання, формули ввічливості і т.п.).

Єзекііль (VI ст. до Христа) — великий біблійний пророк, син священника і сам священник, який проповідував в часи руйнації Юдеї Навуходоносором. Був виведений в полон разом з народом, де прожив від 593(95) до 571(73). *Проповідь* Є. таврувала гріхи народу, але й малювала перспективу повернення на батьківщину. *Стиль* Є. — екстатичний, напружений, глибоко психологізований; для нього характерні елементи візіонерства, патетичне моралізаторство.

Єремія (бл. 650-586 до Христа) — великий пророк Старого Завіту, сучасник *Єзекііля*, син священника. Людина чутливої вдачі, він болісно переживав моральний занепад свого суспільства. Є. виступив в ролі політичного оратора, пропагуючи союз з Вавилоном, за що був ув'язнений. За переданням, прийняв смерть у Єгипті, де його побили камінням земляки-вигнанці. Є. відомий як патріот, що оплакав руйнацію Єрусалиму вавилонянами (звідси *єреміади*).

Єреміада (*єреміада*) — тужлива, плачлива промова.

Єронім Блаженний (Святий) (347-419(20)) — один з Отців Церкви, праці якого мають особливий авторитет у католицизмі. Вчився в Римі, був пустельником; папським радником; фундатором монастиря в Палестині. Є. переклав Біблію латиною, керуючись ціцеронівським принципом перекладання ("не рабськи дослівно"). Кохався в латинській риторичі настільки, що у своєму екстатичному видінні почув з вуст самого Христа звинувачення в "ціцероніанстві". Виступав як церковний полеміст. Індивідуальна манера Є. дещо шорстка, оскільки він мав звичай працювати одразу над кількома творами.

Жанри о р а т о р с ь к і — диференціація ораторських творів як підвидів тієї чи іншої галузі красномовства. Див.: *Академічне красномовство; Політичне красномовство; Судове (юридичне) красномовство; Суспільно-побутове красномовство; Церковне красномовство.*

Жаргонізми (від франц. argot — жаргон) — слова (словосполучення), що належать до лексики вузької (найчастіше — професійної) групи (студенти, торгівці, злодії тощо). Професійний жаргон, *сленг*. Оратор вдається до жаргону в крайніх, визначених ситуацією, випадках.

Жест — система *міміки*, рухів рук та тіла, яка відіграє допоміжну, але важливу роль в ораторському виступі. Неповторна система жестикуляції в культурі того чи іншого народу складається історично, що оратор мусить враховувати. Культура Ж. оратора спирається й на вивчення акторської техніки. Ж. поділяються на механічні (автоматичні), ілюстративні та емоційні; ораторові рекомендується користуватися лише третім видом Ж., оскільки лише вони по-справжньому підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають виділити основні думки.

Закінчення — див.: *Структура ораторського твору*.

Заклик — див.: *Структура ораторського твору*.

Заратуштра, грец. **Зороастр** (1 тр. I ст. до Христа) — великий релігійний реформатор Давнього Ірану, який створив дуалістичну релігійну систему, що ґрунтується на ідеї боротьби добра і зла в світі (Ормузд та Аріман). В релігійних гімнах-гатах, що лягли в основу священної книги зороастризму “Авеста”, викладено повчання, в яких підноситься культура та добродійство (отожнені зі скотарством та землеробством). З. став символом красномовного пророка, що зновує моральні підвалини суспільства; саме тому Ф. Ніцше взяв образ З. як певну емблему в своїй книзі “Так говорить Заратуштра”.

Здібності риторичні — сукупність природжених якостей (*голос*, постава, шарм, “магнетизм”, філологічна обдарованість та ін.), які є фундаментом ораторської діяльності і багато в чому сприяють успіху промови.

Зевґма (від грец. ζεύγμα — зв’язок) — синтаксична *фігура*, підпорядкування слів, словосполучень одному узагальнюючому слову.

Злам інтонації — див.: *Інтонації злам*.

Знак наголосу — див.: *Наголосу знак*.

Знаки партитури — див.: *Партитури знаки*.

Зовнішня культура оратора — система засобів, які сприяють створенню іміджу промовця; базується на контролі над наступними чинниками: зовнішній вигляд (зачіска, одяг тощо), постава, погляд, жест, голос.

Іван Золотовустий (бл. 350–407) — один з Отців Церкви, архієпископ Константинопольський, блискучий оратор, про що свідчить вже те, що його прозвали Хризостомом (Золотовустим). Вчився у знаменитого ритора *Лібанія*. Виступив як гострий політичний оратор, критикував імператрицю та знать, через що був репресований. Його *проповіді*, які він диктував скорописцям, принагідно широко й ерудовано коментуючи Біблію, є зразком християнської риторики, а його бурхливий захоплюючий *стиль* змальовує духовне життя Візантії з великою виразністю.

Ідея (від грец. *ἰδέα* — образ, начало): 1. Категорія візантійської риторики, що базується на християнському неоплатонізмі; виражається в таких якостях *стилю*, як ясність, чистота, висота, величавість тощо. 2. Категорія літературознавства: ставлення автора до своєї теми. 3. Загальнофілософська категорія, що означає поєднання в акті пізнання об’єктивних даних про дійсність та суб’єктивного поривання до її перетворення; в цьому аспекті І. широко впливає на ораторську діяльність.

Ієреміада — див.: *Єреміада*.

Ілюстративність промови (від лат. *illustratio* — наочне зображення). 1. Насиченість тексту, що його виголошує оратор, прикладами (цифровими, статистичними, життєвими та ін.). Можна та-

кож говорити про І., коли оратор вдається до живопису словом, використання звукових образів тощо. 2. Оснащення виступу *наочністю* (слайди, таблиці тощо).

Імпліцитний — прихований, підтекстовий (те, що виражено “між рядків”, в підтексті). Вмілий оратор поруч зі словами і виразами експліцитного характеру й використовує І. моделі.

Імпровізація (експромт) (від лат. *improvisus* — несподіваний, раптовий) — промова, що виголошується без попередньої підготовки. І. ґрунтується на природному дарі слова й, частково, *ерудиції* та культурі промовця. Здатність до І. свідчить про обдарованість та найвищий рівень розвитку ораторських здібностей. Ораторам-початківцям не варто зловживати І.

Інверсія (від лат. *inversio* — перестановка) — стилістична *фігура*: незвичний, нехарактерний порядок розташування слів.

Індукція (від лат. *inductio* — введення) — спосіб мислення від конкретного до загального. І. завжди протиставляється *дедукції*.

Інсайт (англ. *insight* — збагнення) — момент натхненного інтуїтивного проникнення в суть проблеми без попереднього логічного аналізу. Наявність І. (або імітація його) в промові здатна справити винятково сильне враження на слухачів.

Інтеграції тексту способи — див.: *когезія, ретроспекція, проспекція*.

Інтелігентність (від лат. *intelligens* — обізнаний, мислячий) — здатність оратора генерувати думки та емоції, інтегрувати їх в річнішій інтелектуальної проблеми та рафінувати крізь призму культури. І. невід’ємна від *емпатії, ерудиції, етики, естетики* та ін. В сьогодиньньому суспільстві І. вважається невід’ємним атрибутом оратора (хоча ХХ ст. дає приклади неочікуваного впливу малоінтелігентних ораторів на, здавалося б, висококультурні середовища, що пояснюється апеляцією до нижчих інстинктів людини).

Інтонанції злам — надрядковий *знак партитури*, який використовується при зміні інтонаційного малюнка (від підвищення до пониження чи навпаки).

Інтонанція (від лат. *intono* — голосно вимовляю) — ритмо-мелодійний малюнок мовлення, що базується в основному на підвищенні або пониженні тону. І. є показником оцінки речей, про які говорить оратор і допомагає донести цю оцінку до аудиторії.

Інформація (від лат. *informatio* — пояснення) — загальнонаукове поняття, яке набуло особливої вагомості та універсальності в ХХ ст. завдяки успіхам таких наук, як кібернетика, інформатика тощо. Стосовно філологічних дисциплін часто використовується поняття “семантична І.” — така, яка доступна зрозумінню і підлягає інтерпретації в ході спілкування. Промови, в яких І. щезає під масою звучних слів, слід кваліфікувати як *вербалізм*.

Іронія (від грец. *ἔρωνεία* — прихована насмішка) — стилістична *фігура*, за допомогою якої оратор дає зрозуміти аудиторії своє

критичне ставлення до об'єкта промови, хоча прямо його не висловлює.

Ірраціональні моменти промови — апеляція оратора до стихії емоційного, розбурхання почуттів аудиторії (любов, ненависть, співчуття тощо). До обігрування І. м. п. часто вдаються *демагоги*.

Ісайя (бл. 765 р. до Христа) — великий біблійний пророк, що мав значний вплив на духовне і політичне життя свого часу. Автор книги, в якій викладено концепцію Месії. Це дає підстави іменувати І. “Евангелістом Старого Завіту” (дехто вважає, що ця книга належить двом авторам). В часи І. над Юдеєю нависла загроза асирійського завоювання, й І., еднаючи релігійну *проповідь* з політичним прогнозом, виступав проти союзу з Єгиптом. За переданням, був живцем розпиляний надвоє царем Манасією.

Ісократ (436–338 до Христа) — викладач риторики та оратор в Афінах в епоху політичної кризи суспільства. Отримав освіту у *софістів*, був *логографом*, доки не відкрив свою школу риторики (бл. 390 до Христа), слухачами якої були переважно молоді аристократи. Школа І. стала одним з центрів політичної думки, причому антидемократичної; І. бачив порятунок Еллади в її підкоренні Філіппу Македонському. Красномовство він розглядав як ключ до знання взагалі, як основу освіти молоді. *Стилеві* І. притаманні складні *периоди*, ритмізованість мови, *евфонія*, чітка композиція. І. був одним з найвизначніших античних авторитетів у сфері риторики.

Історія риторики — галузь знання, що вивчає виникнення, становлення, розвій та сучасний стан красномовства. І.р. спрямована на виявлення закономірностей цих процесів, описує конкретно-історичні (синхронічні) зрізи стану красномовства в тому чи іншому середовищі та діахронічний процес розвою, впливу та занепаду явища. Оскільки красномовство є супутником людства протягом практично всієї його історії, обрії І.р. справді неосяжні і потребують широкого подальшого вивчення.

Ісус Сирах (бл. 300 р. до Христа) — видатний старозавітний красномовець, проповідь якого є продовженням традицій Еклезіаста і конденсує величезний досвід житейської мудрості, просякнений ідеалами Біблії. Твори І.С. не включено в протестантський канон, але вони здавна мають величезний вплив на виховання молоді в християнському суспільстві.

Ісус Христос (бл. 4 р. до н.е.(1 р.) — 27(33) — велична історична постать, проповідник в Юдеї, засновник християнської релігії, яка від самого початку набула характеру світової релігії і прихильники якої одразу ж визнали І.Х. за втілення Самого Бога. Виступив як наставник народу в числі багатьох наслідувачів пророків Старого Завіту (серед яких найвизначнішим є Іван Хреститель). Проповідь І.Х. принципово ґрунтувалася на положеннях старозавітної релігії (“виповнення Закону”), але тут максими Мойсейового Закону набули незвичної людя-

ності й теплоти. Вчення І.Х. про любов було величезним за результативністю етапом в розвитку гуманності. Проповідь І.Х. свідчить про літературну обдарованість та *ерудицію*; вона пов'язана з традиціями *пірке* та юдейського фольклору, свідчить про обізнаність в сфері елліністичної культури, і, в свою чергу, є імпульсом до *проповіді* апостолів і всіх, хто поширював Новий Завіт (див.: *Гомілетика*).

Казуальний момент промови (від лат. *casus* — випадок, ситуація) — орієнтація оратора на той чи інший склад аудиторії (молодь, солдати, діти тощо). Визначений (не без впливу античного доповіді) *Григорієм Двоєсловом*. Слід відрізнити К.м. від казуїстики — софістичної підтасовки доказів.

Каламбур (від франц. *calembour* — гра слів) — стилістична *фігура*, заснована на грі омонімією слова.

Канцеляризми — штампи ділової мови, яких ораторові варто уникати. Можуть бути засобом пародіювання чиновницького *жаргону*.

Квінтіліан Марк Фабій (35–96) — видатний оратор, теоретик риторики та педагог Давнього Риму, який підсумував багатющий досвід античності в сфері елоквенції. Перший оратор, який став називатися *професором*, тобто знавцем своєї справи. Труд його життя — “Про виховання оратора” (у 12 книгах) було знайдено лише в епоху гуманізму (XVI ст.), після чого ім'я К. набуло величезного авторитету. К. вважав риторіку могутнім засобом розвитку природних здібностей дитини і, відкидаючи звичні для його часу тілесні покарання, закликав до копіткої індивідуальної праці, до розвитку свідомості та мови дитини: справжній римлянин мусив уміти гарно говорити.

Класична освіта — освіта, започаткована в епоху Відродження, базувалася на вивченні античності, в тому числі й її риторичного досвіду. Проте в XVIII–XIX ст. центр уваги змістився на вивчення художньої літератури, а увага до риторики занепадала.

Клімакс — див.: *Градація*.

Кліше (від франц. *cliché* — штамп) — шаблонні, затерті вирази, яких ораторові слід уникати.

Когезія — один із *способів інтеграції тексту*, коли всі його частини постійно взаємодіють завдяки тому, що оратор чи то повертається до вже сказаного, чи то натякає на те, що буде сказано.

Кблон — самостійне за значенням речення (сукупність речень), що підлягає інтонаційному виділенню. К. є частиною *періоду*.

Конспект (від лат. *conspectus* — огляд) — коротке занотування змісту певного тексту (*план, тези, приклади* тощо). В К. занотовуються найбільш суттєві положення. В процесі конспектування розвивається логічне мислення, вміння виділяти головне, зростає *культура мови*. К. необхідний для оратора-початківця.

Коракс, або **Корак** (V ст. до Христа) — вірогідний автор першого підручника з риторики, створеного у співавторстві з Тісієм на Сицилії.

Культура мови оратора — відповідність мови оратора нормам слововживання, *орфоепії* і т.п.; вміння будувати свій індивідуальний *стиль* з урахуванням найвищих духовно-літературних досягнень свого суспільства. Висока К.м. є обов'язковою для оратора.

Лаконізм — стислість, сконденсованість виразу, відсутність пишномовних прикрас.

Лактанцій (IV ст. Христа) — видатний християнський ритор та літератор; уславився тим, що поєднував емблеми язичницької міфології з християнською символікою.

Лапки “ ” — рядковий *знак партитури*, який вживається для означення слів, що вимовляються з іронічною *інтонацією*.

Легато ∪ — підрядковий *знак партитури*, який використовується щоб позначити злиття слів у вимові (наприклад, прийменника з іменником).

Лібаній (314–393) — видатний учитель красномовства, наставник *Василя Великого* та *Івана Золотовутого*. Л. отримав блискучу освіту в Антіохії, згодом в Афінах, де в 25 років став одним з керівників риторичної освіти. Пізніше мав власні школи в Константинополі та Нікомедії; в останній йому вдалося справити великий, хоча й опосередкований вплив на Юліана Відступника. Наприкінці життя користувався великим авторитетом як ритор. Л. — типовий представник т. зв. *другої софістики*, яка прагнула відновити блиск античної культури. Проте, незважаючи на належність Л. до тогочасної політичної та ідеологічної еліти, твори Л. (64 промови, а також близько 500 записів та близько 150 шкільних вправ, багато й різноманітно побудованих) вражають перш за все суто формальною технікою.

Лісій (бл. 445–380 до Христа) — найвидатніший афінський оратор класичного періоду, що вийшов з низьких верств і навчався у найвідоміших *софістів*. Виступив як політичний оратор у важкий момент Пелопонеської війни, яка закінчилася поразкою Афін, і одразу ж став на бік демократів, тавруючи тиранів. Але згодом обмежився сферою *судової риторики*, хоча віддавав данину й *епідектичному красномовству*. Л. — фундатор *жанру* судової промови, майстер змалювання людського характеру. *Стиль* його, простий і виразний, є зразком аттичної чистоти.

Літературна норма — див.: *Норма літературна*.

Літота (від грец. λιτότης — простота) — *троп*, що базується на художньому зменшуванні.

Логічна побудова промови — базування тексту на дотриманні законів логіки (закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон достатньої підстави), що забезпечують чітку послідовність думки та врівноваженість частин тексту.

Логічні помилки — див.: *Помилки логічні*.

Логографи — знавці юриспруденції в Давній Греції, які писали промови для звинувачених судом. Л. базували свій текст на *софісти-*

ці, дбаючи не стільки про істину, скільки про вигідний для клієнта виклад справи.

Маша́л — жанр давньоєврейської літератури (притча, афоризм, приказка), що може бути патетичним і високим за настроєм, а може стати іронічним і навіть дражливим. М. через посередництво Біблії став активно впливати на риторику Середньовіччя.

Металогічна лексика — див.: *Тропи*.

Метафора (від грец. μεταφορά — перенесення) — *троп*, що будується на перенесенні одного значення (ознаки) слова за принципом подібності на інше. М. за своєю суттю можна назвати скороченим *порівнянням*, тільки тут не названо предмет порівняння.

Метонімія (від грец. μετωνυμία — перейменування) — *троп*, побудований на переносі назви з одного предмета на інший за суміжністю значень.

Мікротема — див.: *Тема*.

Міміка (від грец. μιμικός — такий, що наслідує) — рухи м'язів обличчя, в яких виражаються емоції та почуття людини. Оратор мусить вміти контролювати *міміку* та мобілізувати мімічні засоби для виразу своїх емоцій та впливу на аудиторію.

Міркування (хрія) — система логічних умовиводів, яка в класичній риторичі розміщується за *оповіддю*.

Міф — система мислення, властива людині поряд з релігійним та науковим осмисленням світу; на архаїчних стадіях становлення суспільства є універсальною системою, з якої лише згодом виокремлюються релігія, наука, мистецтво, філософія тощо. В силу тої обставини, що в основі М. лежить образно-символічне узагальнення, він зберігає владу над свідомістю навіть після розкладу архаїчного світогляду. Історія риторики дає велику кількість свідчень того, що апеляція до М., яким живиться свідомість тої чи іншої громади, забезпечує успіх ораторського виступу.

Мова — основний засіб спілкування і взаєморозуміння людей, основа ораторської діяльності. Оратор, розвиваючи індивідуальний *стиль* мовлення, є водночас носієм і виразником можливостей національної М.

Мохаммед (бл.570–632) — засновник релігії ісламу, полум'яний проповідник, який силою своєї *проповіді* багато в чому змінив обличчя світу. Будучи неписьменним, М. свідчив, що отримав через видіння-об'явлення знання тексту Корану, що знаходиться на небесах. Коран, записаний як проповідь М., став основою арабо-мусульманської культури, фундаментом арабської мови та літератури, ісламської юриспруденції (шаріат) і, звичайно, мусульманської риторики.

Наголос логічний _____ — підрядковий *знак партитури*, який виділяє семантичний центр фрази (слово або групу слів).

Наголосу знак *◌́* — надрядковий *знак партитури*, який вживається для позначення правильного наголосу слів.

Наочність — додаткова система доказів (таблиці, діаграми, ілюстрації тощо), яка збільшує можливості впливу на аудиторію. Не слід плутати Н. та систему технічних засобів навчання (магнітофони, діапроектори, епідіаскопи тощо). Досвідчений оратор не зловживає Н., але й не применшує її можливостей.

Настрій — емоційний стан оратора, який накладає відбиток на його повсякденку і мовлення та передається слухачам. Промовцеві важливо вміти контролювати свій Н.

Натхнення — піднесення душевних сил оратора, яке розкріпачує його творчі можливості й забезпечує підвищену увагу аудиторії. Досвідчений оратор може досягти Н. за допомогою певної методики.

Неологізми (від грец. νέος — новий + λόγος — слово, нові слова) — слова (словосполучення), що створюються самим автором. В силу своєї гіперекспресивності вони використовуються найчастіше поетами; оратору рекомендується уникати Н. як незрозумілих для слухачів.

Неориторика (Rethorica nova) — концепція риторики, що виникла в другій половині ХХ ст. на ґрунті нових наукових дисциплін (теорія комунікації, психолінгвістика тощо) і має на меті, в першу чергу, комунікативний акт, спілкування оратора з аудиторією, рольову ситуацію, методи переконання.

Норма в к р а с н о м о в с т в і (від лат. norma — взірець) — система етичних, граматичних та естетичних правил, які вироблено в рамках певної культури і на яких базує свою діяльність оратор. Проте часом і порушення норми може стати виразним моментом промови.

Норма літературна — регламентоване орфоепічними, лексичними, граматичними та стилістичними правилами використання засобів національної мови.

Образ художній — специфічна форма переосмислення життя митцем, яка визначає стилістику мовних рішень. Властива переважно поезії, ця форма здавна широко використовується й ораторами.

Обрив — стилістична *фігура*, яка передає перервану мову: йдеться про щось одне, а потім переводиться на інше.

Об'єкт промови — явища реальної дійсності, які становлять матеріал для ораторської теми. Див.: *Тема*.

Об'єктивність п р о м о в ц я — неупередженість оратора, справедливість його оцінок. О.п. визначає, як правило, задалегідь успіх оратора, особливо ж в таких сферах, як політична, судова та академічна.

Оксюморон — *троп* (один з видів *епітета*), який дозволяє поєднати у вислові несумісні речі.

Опис — змалювання словом (нерідко з застосуванням поетичних засобів) обставин, що є *об'єктом* уваги. О. найчастіше статичний (на відміну від *оповіді*).

Оповідь — змалювання словом якихось подій, руху сюжету промови; в класичній риторичі йде вслід за *описом* й передре *міркуванню*.

Опонент (від лат. *opponens* — той, що заперечує) — уявний чи реальний співбесідник оратора, який уособлює антагоністичну позицію. Ораторові важливо дотримуватися норм коректності у ставленні до О.

Оратор, ритор (лат. *orator* від *oro* — промовляю) — особа, яка виголошує промову.

Орфоепія — правильна вимова, система норм вимови в даній мові.

Осанка — положення тіла оратора, яке виробляється в результаті роботи над своїми фізичними даними. Негарна О. помітно псує враження від промови.

Основна частина — див.: *Структура ораторського твору*.

Павло, апостол (I ст.) — один з найбільш полум'яних проповідників християнства, чиї 14 послань є серцевиною апостольських послань Нового Завіту. Походив зі славної юдейської родини, мав блискучу освіту (причому не тільки ортодоксально юдейську, але й елліністичну); був ворогом християнства, яке щойно народилося; проте навернувся, за його власним свідченням, у видінні самим *Ісусом Христом*. Відтоді все життя П. було віддане проповіді християнства, яку він здійснив у вражаючих масштабах (майже все культурне Середземномор'я). Був страчений за віру. В "Посланнях" П. започатковано християнське богослів'я, юриспруденцію й політику щодо держави. Неповторний *стиль* П., в якому сполучаються екстатичність та раціоналізм, справив величезний вплив на християнську риторичу.

Пам'ять — психофізичний процес закріплення, збереження та відтворення інформації. Для оратора важливо тренувати П.; допускається використання *конспектів* з метою підтримки П.

Панегірик — жанр пишномовної похвали в старовинній риторичі.

Парадокс (від грец. *παράδοξος* — дивний, неочікуваний) — стилістична *фігура*: неочікувана думка, висновок, що різко розходяться з загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту.

Паралепсис (від грец. *παράληψις* — пропуск) — стилістична *фігура*, яка утворюється, коли оратор повідомляє саме про те, що начебто намагався приховати. П. використовується для комічного ефекту.

Партитури знаки — графічна розмітка написаного тексту з метою його правильного інтонування. Основні П.з.: *фразові паузи, дужки ромбічні та квадратні, лапки, знак наголосу, підвищення та пониження тону, злам інтонації, логічний наголос, уповільнення та прискорення темпу читання, легато*. П.з. поділяються на три групи: рядкові, нарядкові, підрядкові (залежно від положення щодо рядка тексту).

Патристика (від гр. πατήρ, лат. pater — отець) — сукупність творів Отців Церкви, що сприймається ортодоксальними церквами як Святе Передання, одне з найважливіших джерел істин віри, що йде одразу ж після Біблії. Це — тлумачення Біблії, догмати християнства, полеміка з іновірцями та єретиками, літургічні тексти, власне *проповіді* тощо. П. стала основним джерелом ідей церковної риторики.

Пауза — тимчасовий інтервал в мовленні, визначений кількома чинниками: 1) дихальним ритмом людини; 2) логічною структурацією тексту; 3) психологічним розчленуванням тексту. Відповідно виділяють дихальні, логічні та психологічні П. Оратор повинен слідкувати за тим, щоб дихальні П. підпорядковувалися логічним.

Пауза фразова — рядковий *знак партитури*, який показує необхідність фрагментаризації у проголошенні тексту. Розрізняють три види П. ф.: | коротка (на один рахунок); || на два рахунки (раз, два); ||| на три рахунки (раз, два, три).

Пафос (від грец. πάθος — пристрасть) — ставлення оратора до своєї *ідеї* — наприклад, захоплення й піднесення, — яке передається слухачам (патетична промова).

Перифраз (від грец. περίφρασις; περί — біля, навколо, φράση — кажу) — *троп*, описовий зворот мовлення, що вживається для того, аби надати реченню більшої виразності, уникнути повторення.

Перікл (бл. 495–429 до Христа) — видатний афінський політик, прибічник демократії, що користувався в народі величезним авторитетом. Ораторський дар П. вже в античні часи став легендарним.

Перікопи — визначені для літургічного читання місця Біблії, які священник коментує в *проповіді*.

Період — складна синтаксична конструкція, що об'єднує в одне ціле значну кількість речень (або кілька *колонів*).

Період ораторський — складна синтаксична конструкція з багатьох речень, за допомогою якої здійснюється розгорнена аргументація думки чи положення; формально збігається з *періодом*.

Персоніфікація (від лат. persona — особа + agere — робити) — *троп*, що базується на наданні абстрактному явищу рис живої особи.

Підтекст (англ. covert sense) — прихований зміст тексту, те, що розуміють “між словами”. П. виражається *інтонацією, мімікою, жестами* тощо (пор. *дискурс*).

Підтема — див.: *Тема*.

Пірке — *проповідь*, що являла собою коментар до Святого Письма під час юдейського богослужіння в синагогах. П. виникла з великого досвіду коментування Біблії на ґрунті Мішни (системи приписів до Закону Мойсея, яка згодом ляже в основу Талмуду). На традиціях П. будувалися *проповіді Христа* та апостолів, котрі, в свою чергу, стали ґрунтом для пізнішої середньовічної гомілетики.

План — структурна модель майбутнього ораторського тексту, його ідейний “скелет”. П. конденсує основні моменти *структури ораторського твору*. Основні види П.: простий, складний та цитатний.

Платон (427–347 до Христа) — великий грецький філософ, засновник вчення про світ *ідей*, теоретик державності, блискучий літератор. П. розвивав свої ідеї в формі філософського діалогу, наслідуючи усну традицію *Сократа*. Услід за *Сократом* П. розвінчав *софістику* як “мистецтво обдурювання”. За П. оратор має два роди здібностей: здатність звести все до єдиної думки та здатність розкласти явище на складові частини (сучасною мовою — синтез та аналіз).

Повтор (реприза) — дублювання оратором частин слова (слів, фраз), які нагадують про основну проблему і служать засобом ідейно-формальної ритмізації виступу.

Поетика: 1. Вчення про художню літературу як таку. 2. Вчення про прийоми “прикрашення” прозаїчної та поетичної мови (“піїтика”). 3. Дисципліна, близька до стилістики, яка вивчає поетичну функцію *тропів* та *фігур*.

Полісендитон (від грец. πολυσύνδετον) — синтаксична *фігура*, багатосполучниковість.

Політичне красномовство — виступ оратора, що виражає інтереси тої чи іншої партії (політичної сили) або роз’яснює якусь суспільно-політичну ситуацію. Основні *жанри* П. к.: політичні промови (парламентська, мітингова та воєнна), доповідь, виступ, інформація, огляд, бесіда.

Помилки логічні — порушення законів логіки промовцем. Основні П. л.: підміна тези, недоведена основа доказу, “коло” в доказі, повторення доказу (тавтологія) і т.п.

Помилки мовні — порушення *літературної норми* (неправильний наголос, неправильна вимова окремих звуків, неправильне вживання слів за семантикою, значенням, невміння враховувати стилістичне забарвлення слова (фрази), невміння включати слово (фразу) в контекст, невміння розрізняти окремі морфемні в слові, тавтологія, плеоназм, слова-паразити, какологія тощо).

Порівняння — *троп*, що будується на порівнянні одного предмета з іншим за спільною ознакою.

Прокопович Феофан (Єлеазар; також Самуїл Церейський) (1681–1736) — видатний церковний діяч, вчений, проповідник та теоретик риторики. Отримав ґрунтовну для того часу освіту в Києві та Римі, був професором риторики та піїтики, а згодом ректором Київської Академії; популяризував ідеї Просвітництва, торуючи шлях безпосередньо секуляризації. Автор ряду творів, в яких викладено теорію та практику тодішньої риторики.

Проповідь — основний *жанр* церковної риторики (*гомілетики*), що сформувався на юдейсько-античних традиціях тлумачення сак-

ральних текстів. У візантійському вжитку встановлюється три типи П. (за правилами Василя Великого): 1. П. як *екзегетика*, тобто витлумачення прихованого, містичного змісту Біблії, розрахованого на інтелектуалів. 2. *Настановча П.*, призначена для простого люду. 3. *Богословська П.*, що трактує питання віри й оберігає від ересей. В сучасній церковній П. виділяють: П.-розповідь, П.-слово, П.-повчання, П.-бесіда, тлумачення Святого Письма.

Проспекція — один із *способів інтеграції тексту*: натяк на те, про що буде говоритися в наступних частинах виступу (майбутніх виступах).

Просторіччя — слова (словосполучення), які переважно вживаються для передачі мови простолюду (яка не в усьому відповідає граматичним нормам). Оратор може вживати П. для налагодження контакту з відповідною аудиторією або ж для гумористичного ефекту.

Протагор з Абдери (бл. 480–410 до Христа) — найвидатніший *софіст*, який зробив свої лекції, які він читав по всій Греції, джерелом збагачення. Виступив як теоретик державності, вчитель моралі, ритор та граматики. П. приділяв велику увагу питанню про те, “як видавати чорне за біле”, вчив слухачів влучно використовувати слова.

Протогімназма — типи елементарної організації частин тексту промови у пізньоантичній та візантійській риторичі (хрія, ствердження, похвала, ганьба тощо).

Професор (від лат. professor — знавець) — учитель риторики в пізньоримській державі.

Психологічна реакція аудиторії — момент, надзвичайно важливий для оратора, оскільки свідчить про успіх чи неуспіх промови. П.р.а. може бути позитивною чи негативною, тому досвідчений оратор, окрім використання системи логічних доказів, завжди апелює і до емоцій слухачів.

Пуант — див.: *Розв'язка несподівана*.

Ремінісценція (від лат. reminiscentia — відгомін) — стилістична *фігура*: відбиток якоїсь відомої теми чи події в ораторській промові. Культурні Р. завжди збагачують імідж оратора.

Репліка (від лат. replica — розкриваю) — коротка фраза, викликана необхідністю термінового заперечення, уточнення, підтримки тощо; найуживаніша в *судовому красномовстві*.

Реприза — див.: *Повтор*.

Ретроспекція — один із *способів інтеграції тексту*: відсилання слухачів до попередньої *інформації*. Тут оратор може посылатися не тільки на власні попередні виступи, але й на чужі праці та думки або загальновідому інформацію.

Римське виховання — педагогічна система Стародавнього Риму, яка в часи Республіки та Імперії обов'язково включала школи ритори-

рів (поряд з елементарними та граматичними). Риторські школи поступово стали осередком для підготовки державних чиновників. Багато що з їхнього досвіду запозичили середньовічні християнські школи.

Ритм прози — організація слів, *колонів* та *періодів* за принципом упорядкування. Хоча саме слово “проза” означає “вільна” — на відміну від мови віршів, й мова оратора базується на “неправильній” ритміці живої розмовної мови, це не означає відсутності потреби в загостренні ритму: упорядкування Р.п. може відбуватися за принципами паралелізму, *градації* тощо.

Ритор (від грец. ρήτωρ) — те ж, що й *оратор*, промовець. В античному суспільстві також — викладач риторики; так само і в українських братських школах.

Риторика, реторика (від грец. ρητορική — наука про ораторське мистецтво, красномовство) — наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей. Як наука склалася в Стародавній Греції. В Україні поширюється з кінця XVI ст.; довго викладалася в симбіозі з *поетикою*.

Риторичне звертання — стилістична *фігура*, що виражає емоційне ставлення оратора до *об'єкта* його промови. Оратори звертаються часто не тільки до людей, але й до неживих предметів або абстрактних понять. До Р.з. можна віднести й *етикетні формули*.

Риторичне питання — стилістична *фігура*: питання, відповідь на яке вже закладено в самому питанні, або ж відповідь не потрібна.

Риторичний вигук — стилістична *фігура*, яка являє собою гасло в чистому вигляді.

Риторські школи (від грец. ρητορικὴ σχολή — ораторська школа) — школи, що готували ораторів (переважно політиків) в Стародавній Греції (з V ст. до Христа), а потім у Римі. Освіта будувалася як продовження граматичної школи: поряд з літературою, філософією, математикою тощо тут широко вивчалася — на основі практичних занять — риторика. Ця традиція перейде в середньовічну освіту і протримається до середини XVIII—початку XIX ст.

Сатира (від лат. satira — суміш) — змалювання явищ в гостро критичному вигляді. С. відрізняється від *гумору* саме цією гостротою. С. не слід ототожнювати з *іронією*, прийомом більш тонким (*імпліцитним*).

Семантика — те ж, що й значення (слова).

Силогізм (від грец. συλλογισμός — міркування) — логічна модель, в якій два судження призводять до висновку як третього судження.

Символ (від грец. ούμολον — умовний знак) — *троп*, покликаний змалювати невичерпну складність явища, багатозначна *метафора*. Головною відмінністю С. від *алегорії* є те, що в принципі кожен може розшифрувати С. по-своєму, він — багатозначний.

Симплока (від грец. συμπλοκή — сплетіння) — синтаксична *фігура*, збігання в паралельних структурах початку, кінця або середини.

Синекдоха (від грец. συνεκδοχή — співвідношення) — *троп* (різновид *метонімії*), побудований на перенесенні значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень: частина замість цілого, ціле замість частини, однина замість множини, множина замість однини.

Синтаксичний паралелізм — синтаксична фігура, повторення однакової структури речень (1234/1234).

Синтез (від грец. σύνθεσις — з'єднання) — розумова операція, спрямована на поєднання розпорошених моментів в одне ціле, що дає змогу ораторові узагальнювати та систематизувати окремі явища.

Сікофантство — шантаж з боку античних риторів, що збирали на тих чи інших осіб компрометуючі матеріали.

“Сім вільних мистецтв” (лат. septem artes liberales) — програма середньовічної освіти (школи та підготовчі відділення університетів), що складалася з семи дисциплін (тривіум + квадривіум), серед яких була і риторика в системі т.зв. тривіуму.

Скарга Петро (1536–1612) — видатний католицький оратор Польщі, який взяв активну участь в полеміці з українським православ'ям. С. вмів пов'язати єзуїтську мету з “польською ідеєю”, чим активізував слухачів. Мав величезний вплив на короля і все польське суспільство. Наслідуючи біблійних пророків, таврував шляхту, баїдужу до приниження бідних. Його “Життя святих” були певною мірою використані *Дмитром Тупталом*.

Славинецький Єпифаній (?–1675) — письменник та філолог. Вчився за кордоном, викладав у Києво-Могилянському колегіумі, згодом став засновником і ректором першої в Московії греко-латинської школи. Серед півторасот творів, що становлять літературну спадщину С., виділяється з погляду на значущість для риторики перша у східних слов'ян бібліографічна праця — “Оглавленіє книг, кто их сложил”.

Сленг — див.: *Жаргон*.

Слово — жанр давньоукраїнської риторики; С. мовилося громадськими діячами до народу в якихось важливих ситуаціях. З часом С. стали називати й літературний твір (наприклад, “Слово про Ігорів похід”), а також церковну *проповідь* (“Слово про Закон та Благодать”).

Смотрицький Мелетій (1577(79)–1633) — блискучий український письменник та граматик, в духовних шуканнях якого відбився шлях української релігійно-культурної думки епохи Ренесансу. Отримавши прекрасну західну освіту й одночасно органічно пов'язаний з традиціями Острозької школи, С. з величезним талантом

красномовця обстоював спершу православ'я ("Тренос" та ін.), а потім – унію.

Сократ (470-399 до Христа) – великий грецький філософ, учитель *Платона*, який гостро критикував софістику. С. ототожнював поняття добра, щастя і добродетельності з правдою. Згідно з С., знання починається з самопізнання, точніше, з усвідомлення власного незнання. С. примушував шукати істину шляхом *евристичної бесіди*. Життя С. небагате на зовнішні події: за винятком недовгої й неславної участі в Пелопонеській війні; все життя він був шевцем в Афінах. Погляди С. зафіксовано в діалогах *Платона*. Страчений за звинуваченням в духовному розтлінні молоді.

Солецизми (грец. *σολοικισμός* – від назви м. Сол, грецької колонії в Малій Азії, де грецька мова була засмічена) – свідоме вживання граматично неправильних форм з метою створення певного образу.

Соломон (X ст. до Христа) – цар Ізраїлю, за якого було створено підвалини давньоєврейської культури. При Храмі, збудованому С., існував інститут мудреців-хакамів, які створили біблійні Книги Писань, занотувавши тут від імені С. його власні афоризми й притчі; виділяється Книга Екклезіаста (Проповідника), в якій з величезною філософською глибиною осмислено екзистенціальні проблеми людини, показано цінність не тільки віри, але й сумнівів, стверджено сенс осмисленого, просякнутого вірою життя. До неї примикає Книга Приповідок Соломона, збірка афоризмів, що конденсують у собі багату життєву мудрість.

Софіст (від грец. *σοφιστής* – мудрець, митець, винахідник) – з V ст. до Христа С. стали називати вчителів філософії, які навчали клієнтів суду мистецтву сперечатися і перемагати за будь-яку ціну (навіть із застосуванням свідомої облуди), а також виховували вміння відстоювати точку зору на різні проблеми політики, науки тощо. Красномовство було для них самоцінним об'єктом уваги; вони першими звернулися до проблем граматичного та стилістичного оформлення тексту.

Софістика (від грец. *σοφιστική* – уміння хитромудро сперечатися) – філософська течія у Греції (V ст. до Христа), що спекулювала на плинності, нетривкості явищ та непевності людської думки, підносячи релятивність як критерій мислення взагалі. Основною моделлю тут виступає софізм – *сизогізм*, який виглядає правдоподібно, але є навмисно неправильним. С. стане певною мірою підвалиною майбутньої середньовічної схоластики, яка, в свою чергу, буде річищем формування європейської діалектичної філософії Нового часу.

Статус – ситуація, в якій знаходиться оратор (категорія візантійської риторики).

Стереотипний персонаж (англ. *stock character*) – узагальнення того чи іншого типу людської поведінки чи позиції, який набув характеру *кlišе*. С.п. – найчастіше загострений, шаржований; вживаєть-

ся переважно в політичній пропаганді, в *проповідях*, інколи — в *суспільно-побутовому красномовстві*.

Стиль (від лат. *stylus* — стрижень для письма) — спосіб викладу, організація мовлення. Старовинна риторика розглядала С. як об'єктивну систему мовних правил, яку мусив опанувати оратор. На цьому базуються традиційні поняття високого, середнього та низького С. В сьогodнішній риторичній простежується тенденція до переносу центру тяжіння в сферу ораторського самовираження, індивідуального С. Оратор вільно комбінує чужі С., і його власний С. формується начебто в *діалозі* з ними. Розрізняють також усно-розмовний та книжно-писемний С. промови. С. визначається можливостями національної мови; домішування до неї *варваризмів* утворює т. зв. *макаронічний С.*

Стиль риторичний — традиційне визначення особливостей ораторської манери як “прикрашеної”, урочистої; сьогodнішня риторика відкидає зведення С.р. до самих лише “прикрас”.

Структура ораторського твору — модель побудови виступу з певних складових частин, найпростішими з яких є *вступ*, виклад, висновки. Виникнувши ще в античні часи, С.о. т. постійно ускладнювалася (наприклад: виклад-зацікавлення; основна частина — *опис, оповідь, міркування*; висновки-*заклик* і т.п.).

Суб'єктивність о р а т о р а — цілком закономірне і навіть бажане явище при умові, що власні цінності не нав'язуються силоміць, а сама С. не переростає в суб'єктивізм.

Судове (юридичне) красномовство — ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб в процесі розгляду судової справи з позицій законодавства. Основні *жанри* С. к.: прокурорська (обвинувальна) та адвокатська (захисна) промови.

Суспільно-побутове красномовство — дотепне або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації. Основні *жанри* С.-п. к.: ювілейна промова, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово.

Схоластика (від грец. *σχολαστικὸς* — школа, навчання) — середньовічна система мислення та освіти, яка продовжила на ґрунті християнської догматики певні традиції античної софістики. Риторика тут відігравала, звичайно, дуже значну роль. Сьогodні слово С. найчастіше вживається для позначення далекого від життя розумування.

Тези — вид *конспекту*; стислий запис основних положень плану промови в дещо розгорнутому вигляді. Т. інколи можуть набувати характеру цитатного *плану*.

Тема — проблема, яку покладено в основу ораторського виступу. Не слід плутати Т. з *об'єктом* промови: на відміну від останнього Т. завжди конкретна, стосується одного питання. Сукупність тем у рам-

ках одного тексту утворює тематику, що відбиває в своїй сукупності багатогранний і складний об'єкт уваги. Проте в тематиці завжди домінує основна Т., якій підпорядковано *підтеми* та *мікротеми*. Тема може бути розкритою чи нерозкритою (останнє означає провал оратора).

Тембр (від франц. *timbre*) — забарвлення звука, що дає змогу розрізнити звуки однієї висоти у звучанні різних голосів.

Темп мовлення (від лат. *tempus* — час) — швидкість, з якою проголошується промова; вимірюється кількістю звуків (або складів), що вимовляються за секунду. Занадто швидкий Т., так само, як і занадто повільний, ускладнює сприйняття промови.

Темпу прискорення —> — підрядковий знак *партитури*, який використовується для позначення вторинності, додаткового характеру *інформації*.

Темпу уповільнення _ _ _ _ _ — підрядковий знак *партитури*, який використовується для фіксації уваги на слові (словах), яке для промовця є ключовим.

Типи промов за знаковим оформленням та закріпленням — 1. Промови, які виголошують за *конспектом*. 2. Промови, які готують заздалегідь, але не вчать напам'ять. 3. Промови, які пишуть заздалегідь і вчать напам'ять. 4. Імпровізовані промови (експромти).

Толерантність (від лат. *tolerans* — терплячий) — повага до чужих позицій та концепцій. Наявність Т. у оратора — свідчення його духовної зрілості та сили.

Тону підвищення ↗ — надрядковий знак *партитури*, який вживається для позначення незавершеності вислову, інтонації питання та непевності, окличних речень та звертань.

Тону пониження ↘ — надрядковий знак *партитури*, який використовується для позначення інтонації завершеності вислову (частини вислову); зазвичай — наприкінці речення.

Троп (від грецького *τρόπος* — зворот) — вживання слова чи виразу в переносному, образному значенні. До тропів звичайно відносять: *алегорію*, *амфіболію*, *гіперболу*, *евфемізм*, *епітет*, *літоту*, *метафору*, *метонімію*, *оксюморон*, *перифраз*, *персоніфікацію*, *порівняння*, *символ*, *синекдоху*, *уособлення*.

Туптало Данило Савич (св. Димитрій Ростовський; 1651–1709) — митрополит, письменник та просвітник, що розпочав свою діяльність як проповідник в Києво-Печерській лаврі, автор житійного зводу “Четьї Мінеї”, в якому висунув ідеал святості, що протистояв розбещеній сучасності. В *проповідях* засуджував моральні недоліки суспільства, що видавало його внутрішню опозицію новим порядком після входження України до складу Росії.

Увага а у д и т о р і ї — запорака успіху промовця, який ніколи не повинен втрачати з поля зору цей важливий момент.

Умовивід — те ж, що й *силогізм*.

Уособлення — *трон*, що дає змогу надавати неживим речам або нелюдському життю людських рис.

Установка ораторська — орієнтація промовця на доведення певних тез, формування певного ефекту сприйняття промови різнотипною аудиторією, використання того чи іншого кола прийомів.

Фанатизм (від лат. *fanaticus* — одержимий) — ірраціональна самовіддача оратора якійсь ідеї. Ф. несумісний з *толерантністю*, оскільки формує різко негативне ставлення до всього чужого. Нетерпимий Ф. може знайти численних прибічників серед малорозвинених слухачів, але неприпустимий в культурній риторичі.

Фігури риторичні (від лат. *figura* — позиція в танку) — незвична побудова фрази або її частини задля експресивності виразу. Ф.р. поділяються на синтаксичні та стилістичні. До синтаксичних звичайно відносять: *асиндетон*, *зевгму*, *полісендитон*, *симплока*, *синтаксичний паралелізм*, *хіазм*; до стилістичних — алюзію, анадиплозис, анафору, аномінацію, антитезу, апосіопезу, градацію, діафору, еліпс, епістрофу, епіфору, інверсію, іронію, каламбур, обрив, парадокс, паралепсис, ремінісценцію, риторичний вигук, риторичне звертання, риторичне питання.

Філон Александрійський (бл. 25 до Христа — до 50 після Христа) — александрійський філософ і філолог, що прагнув поєднати юдейську віру з грецькою філософією. Ф. є засновником *екзегетичного* методу трактування Біблії (врахування символіко-алегоричного, *імпліцитного* змісту).

Фоніка — галузь *поетики*, яка вивчає прийоми створення художнього образу звуками. Знання законів Ф. важливе й для оратора, оскільки сприяє *евфонії* промови.

Харизма (від грец. *χάρισμα* — Божий дар) — сприйняття тієї чи іншої особистості як такої, що має особливе обдарування та гарантує незмінний успіх своїм прихильникам. Харизматичні оратори найчастіше виступають в сфері релігійної проповіді, інколи в політиці.

Хіазм (від грец. *χιασμός* — зворотний) — синтаксична *фігура*, в якій спостерігається порядок слів по відношенню до попереднього речення на зразок літери Х.

Хрія — див.: *Міркування*.

Церковне красномовство — *проповіді*, бесіди, напучення, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій. Основний жанр Ц. к. — проповідь; деякі церковні автори розрізняють *гомлію* (чистий коментар до Біблії) та проповідь (з включенням соціально-побутових, політичних, юридичних та інших моментів).

Цитування — один з сильних засобів впливу на аудиторію, особливо ж коли цитується авторитетне джерело, бо це виглядає звичайно як доказ оратором своєї правоти. Ц. найбільш поширене в *академічному красномовстві*. Однак зловживання цитатами вкрай небажане.

Цицерон Марк Туллій (106–43 до Христа) — великий римський оратор та політик, ворог тиранії, який заплатив життям за оборону республіканських принципів. Учився в Римі, де отримав блискучу юридичну, філософську та риторичну освіту; був судовим оратором, згодом сенатором. Його промови, значна частина яких дійшла до нашого часу, є зразком класичного латинського стилю. Найбільше значення для риторичної теорії мають три книги Ц.: “Про оратора” (змалювання авторського ідеалу промовця), “Брут” (нарис історії римського красномовства) та “Оратор” (питання стилістики промови).

ВІД АВТОРІВ	3
ВСТУП	5
1. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК РИТОРИКИ	9
1.1. Ораторське мистецтво давнього світу	<u>9</u>
1.1.1. Основні риси риторики Давнього Сходу	9
1.1.2. Риторика Давньої Месопотамії	10
1.1.3. Риторика Давнього Єгипту	13
1.1.4. Риторика Давньої Індії	<u>16</u>
1.1.5. Риторика Давнього Ірану	19
1.1.6. Риторика Давнього Китаю	<u>21</u>
1.2. Античне ораторське мистецтво	25
1.2.1. Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції	25
1.2.2. Римський період розвитку античного красномовства	31
1.3. Красномовство біблійних проповідників	<u>38</u>
1.3.1. Красномовство в Старому Завіті	38
1.3.2. Красномовство в Новому Завіті	44
1.4. Ораторське мистецтво в Середні віки	49
1.4.1. Формування засад середньовічного європейського красномовства	50
1.4.2. Візантійська теорія риторики	59
1.4.3. Розвиток риторики на Заході в Середні віки	69
1.4.4. Роль Корану в становленні арабо-мусульманського красномовства	74
1.5. Розвиток риторики в Європі нового часу	78
1.6. Розвиток ораторського мистецтва в Україні	89
1.6.1. Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь)	89
1.6.2. Українське красномовство у XIII–XVII ст.	95
1.6.3. Резонанс української культури в східнослов'янських землях	99
1.6.4. Київська школа риторики XVII–XVIII ст.	101
1.6.5. Розвиток українського риторичного слова за часів панування Російської та Австро-Угорської імперій ...	105

2. ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ	110
• 2.1. Академічне красномовство	110
• 2.2. Політичне красномовство	114
• 2.3. Судове (юридичне) красномовство	117
• 2.4. Церковне красномовство	121
• 2.5. Суспільно-побутове красномовство	127
2.5.1. Практичні завдання	130
3. ПІДГОТОВКА ПРОМОВИ ТА КУЛЬТУРА ОРАТОРА	133
• 3.1. Типи промови за знаковим оформленням та закріпленням	133
• 3.1.1. Промови, які читають за конспектом	133
• 3.1.2. Промови, які готують задалегідь, але не вчать напам'ять	134
• 3.1.3. Промови, які готують задалегідь і вчать напам'ять	135
• 3.1.4. Імпровізовані промови (експромти)	136
3.1.5. Практичні завдання	137
• 3.2. Методика та етапи підготовки промови	139
• 3.2.1. Промова як дослідження	139
• 3.2.2. Вибір теми	140
• 3.2.3. Складання плану	143
• 3.2.4. Процес збирання матеріалу	145
• 3.2.5. Запис промови	148
• 3.2.6. Розмітка тексту знаками партитури	148
• 3.2.7. Тренування	152
3.2.8. Практичні завдання	153
• 3.3. Структура ораторського твору	155
• 3.3.1. Вступ	156
• 3.3.2. Основна частина	157
• 3.3.3. Висновки	158
3.3.4. Практичні завдання	160
• 3.4. Логічні та емоційні засади промови	163
• 3.4.1. Логічні докази автором своєї правоти	164
• 3.4.2. Психологічні докази оратором своєї правоти	168
3.4.3. Практичні завдання	171
• 3.5. Елементи художності та літературні прийоми в мові оратора	173
3.5.1. Художньо-словесний образ і закони його створення	173
3.5.1.1. Поняття про художній образ	173
3.5.2. Звуковий рівень тексту	174

3.5.3. Лексичний рівень тексту	175
3.5.4. Синтаксичний рівень тексту	184
3.5.5. Стилiстичний рівень тексту	185
3.5.6. Стиль ораторського твору	189
3.5.7. Практичні завдання	192
4. ЗОВНIШНЯ КУЛЬТУРА ОРАТОРА	198
4.1. Практичні завдання	205
КОРОТКИЙ СЛОВНИК З РИТОРИКИ	209

Навчальне видання

АБРАМОВИЧ Семен Дмитрович
ЧІКАРЬКОВА Марія Юріївна

РИТОРИКА

Допущено
Міністерством освіти і науки України

Редактор М.П.ПАРЦЕЙ
Художній редактор М.П.ГРЕСІК
Технічний редактор С.Д.ДОВБА
Комп'ютерна верстка І.Г.СИМОНОВА
Коректор О.А.ТРОСТЯНЧИН

Підп. до друку 10.07.2001. Формат 60×84^{1/16}. Папір офс.
Офс. друк. Гарнітура "Petersburg".
Умовн. друк. арк. 13,95. Умовн. фарбо-відб. 14,18. Обл.-вид. арк. 15,44.
Наклад 5000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.
Вид. № 34. Зам. 1052.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 Львів, вул. Галицька, 21.

Друк видавництва "Закарпаття".
88011, м.Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1.